

Степан ВАСИЛЬЧЕНКО

Мужицький ангел

Серію засновано 1964 року

*Степан
Васильченко*

МУЖИЦЬКИЙ АНГЕЛ

**Оповідання,
повість, п'єси**

**Для середнього та старшого
шкільного віку**

**Упорядкування, передмова та примітки
НАТАЛІ ШУМИЛО**

Київ «Веселка» 2000

ББК 84.4 УКР6
В19

Прозу Степана Васильченка (1879—1932) — тонкого лірика й романтика — знають і люблять мільйони читачів. Але тривалий час з політичних причин замовчувався Васильченко-сатирик, нещадний у викритті великодержавного шовінізму, українського обивательства, малоросійства.

До книжки поряд з найвідомішими творами письменника (оповіданнями, повістю «В бур'янах» про дитинство Т. Г. Шевченка, одноактвкою «На перші гулі») увійшли заборонені в радянські часи сатиричні оповідання, казка «Ось та Ась», п'єса «Куди вітер віє».

Редакційна колегія:

Бойко І. Т., Волошина Н. Й., Жлуктенко Н. Ю.,
Мушкетик Ю. М., Наливайко Д. С., Огнев'юк В. О.,
Погрібний А. Г.

Художник

ЛЮДМИЛА ЛЬЧИНСЬКА

ISBN 966-01-0000-0 (серія)
ISBN 966-01-0155-4

© Наталя Шумило, упорядкування,
передмова, примітки, 2000
© Людмила Льчинська, ілюстрації,
2000
© Видавництво «Веселка», підготу-
товка видання, 2000

НАРОДНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ

«Чи люблю я тебе, рідний мій народе? Тяжко іноді буває: серце сповниться жалем та гнівом, гіркою образою.

До краю змучене серце тобою, нарешті, обуриться і протестує. Можна любити ідею, можна душу за неї положити, а не тебе, темний і злий люде...

Ні!.. Ні!.. Я люблю тебе, мій народе, — відчайдушно б'ється якась сила, — бо я — плоть од твоєї плоті... і ридання підходить до горла...

Боже, поможи мені любити мій народ».

Знаючи Степана Васильченка, тонкого лірика з особливою гармонійністю душевного ладу, важко повірити, що цей щоденниковий запис належить йому. А втім, це так. Більше того — наведені слова ведуть до творчої лабораторії письменника, остаточно руйнуючи уявлення про Васильченка як такого собі запізнілого наївного романтика, національно замилуваного у свій край. Він був тверезим реалістом, хоча й оптимістом за світовідчуттям. А витворював свою опоетизовану художню дійсність, бо був великим Педагогом не тільки у житті, а й у мистецтві.

Цим і була зумовлена власна естетична програма письменника. А саме: спрямувати погляд рядової людини від землі до неба, зірок; збудити відчуття причетності до таємниць природи, краси в її незбагненній гармонійності.

Васильченкове художнє слово — поетичне, народне і національне. Завдяки оцій своїй тріадності воно, як євшан-зілля, цілюще, енергетично дійове: лікує передовсім «національний індіферентизм», на рівні гли-

бинних клітин підсвідомості відроджує родову пам'ять, змушує замислюватися над питаннями «Хто я?», «Де моє коріння?», «Яка історія моєї Батьківщини?», пробуджує в людині прагнення усвідомити себе духовною часткою свого народу.

Народився Степан Панасенко (це його справжнє прізвище) 1879 року в с. Ічня. Як майбутній письменник він виростав з пісенної стихії Чернігівщини, завдяки якій успадкував вдачу, звичаї народу, та з високої культури родинних взаємин («За всі роки, які я прожив у батьківській хаті,— згадував Васильченко у автобіографічних записках «Мій шлях»,— я жодного разу не чув ні брудної лайки, ні цинічного слова»). Звідси в його характері і енергетика добротворення, а ще від Шевченка, з яким ріднила, передусім, цільність селянської натури: гармонія світогляду й життя. Саме народна етика стала для Васильченка критерієм вибору естетичних принципів, орієнтиром поміж існуючими літературними традиціями, утвердженими Нечуєм-Левицьким, Панасом Мирним та новаторськими шуканнями Коцюбинського, Стефаника, Кобилянської. Цим пояснюється те місце, яке посів Васильченко поміж «старою» та «новою» школою прозаїків. Зі «старою» його єднала тематика та стилістична причетність до оновленої оповідної традиції, а з «новою» — поглиблення психологізму. А. Шамрай, відомий літературознавець 20-х років, у стислому огляді української літератури за 1929 р. з цілковитою підставою писав, що в «оповіданнях Васильченка треба добачити талановите поєднання народницької традиції, саме у виключному нахилі до тем, спопуляризованих народницькою літературою, з новими стилістичними течіями, з методом роботи європейських імпресіоністів».

Творче обличчя письменника окреслюється вже в перших двох збірках оповідань 1911 та 1915 років, що й викликало, з одного боку, схвальну оцінку народницької критики в особі С. Єфремова (він назвав моло-

дого літератора «великонадійною силою») та неприйняття естета М. Сріблянського, критика модерністичного журналу «Українська хата». Позиція останнього показова для характеристики художнього мислення початку століття.

Адже на той час вже заявили своїми «маніфєстами» про потребу розширення національним письменством життєвої сфери обсервації, введення нових тем та героїв і Вороний, і Коцюбинський з Чернявським, і «молодомузівці». Героями ж творів Васильченка залишалися традиційні для української літератури типи — селяни, їхні діти, сільські вчителі. Це був саме той випадок, коли фактор народного читача (а селянство тоді становило кістяк народу) визначав напрям розвитку творчої індивідуальності. Тож, залишаючись глибоко народним письменником, С. Васильченко прагнув модернізувати традиційні форми виражальності.

«Тонкі прийоми я ніс у маси, в море. Для тонкої літератури брав персонажі і теми у тій масі... До сонця!.. Я працюю над стилем. Над мовою, яку хочу оживити...» — так формулює письменник своє творче кредо. Інакше кажучи, етичний традиційний зміст він оновлює формально.

Гаслові «До сонця!» найбільше відповідає у Васильченковій творчості естетизація наївного, юного, безпосереднього. І тут помітне місце посідає дитяча тема і морально-етична проблема дитячого світосприйняття. Поєднання «природного» і «морального» створює в оповіданнях Васильченка особливу прозоро-акварельну тональність, що вже сама по собі посилює радісно-лагідне звучання прози («Роман», «Басурмен», «Дощ», «Мужицький ангел»). Створені Васильченком образи дітей та підлітків вражають умінням чітко розмежовувати добро і зло, правду і кривду, невичерпною здатністю дивуватися. Пригадаймо витіюкуватого Івашка з оповідання «Мужицький ангел», який випрошував у Бога меду, або мрійника Семена («Басурмен»), або

допитливого у прагненні знати правду про «мазепу» Панаса («З дитячих вражін»), або бешкетника Романа з розвиненим почуттям гідності («Роман»).

Васильченко багато писав про дітей не лише тому, що, вчителюючи, міг спостерігати за ними, сам був сповнений враженнями свого дитинства і зберіг юнацьке світовідчуття, оптимізм. А ще й тому, що дитячий світ добра й справедливості виступав для письменника гарантом незреалізованих потенційних сил народу.

Друга визначально-прикметна тема творчості Васильченка — це тема талантів з народу (оповідання «На хуторі», «На розкоші», «У панів», повісті «Талант», «Широкий шлях»). Вірячи в потужну здатність людини села до саморозвитку, письменник зображував її переважно в моменти душевного злету, коли вона виявляється кращими рисами, відтворював безпосередність її вражень і позитивних відчуттів. Васильченко неначе виконував бажання Максимового батька, героя п'єси «Не співайте, півні, не вменшайте ночі», який просив сина: «...коли вивчишся, то щоб ти мене змалював зо всією родиною, та й не тоді, коли я плачу, а тоді, коли я співаю...» Ці слова стосовно усієї творчості Васильченка слід сприймати як метафору.

Герої письменника — романтики від природи. Вони відверті, а найповніше можуть розкритися у світі, витвореному власною уявою, де панують закони рівності, добра і краси. Зіставляючи уявний світ героїв і дійсність, письменник таким чином ставить соціальну проблему несумісності морального і творчого потенціалу людей з їхнім соціальним становищем. Причому дійсності протиставляється не просто традиційний поетико-романтичний світ селянської душі, а саме духовне прозріння людини, що усвідомила себе особистістю. В одному з ранніх оповідань — «На хуторі» (1911) — створено символічний образ дівчини-співачки, яка уособлює народний талант. Заворожені її співом про сирітську долю, люди починають згадувати інших

співаків з їхнього села впродовж багатьох поколінь, відчуваючи, як ростуть та прозрівають їхні душі.

У задуманій епопеї з життя Т. Шевченка «Широкий шлях» (була написана лише перша частина — «В бур'янах») С. Васильченко поглиблює проблему — «ми-тець і народ», окреслюючи її уже в заспіві. Дистанція, яку створив автор з перших рядків твору між читачем і художнім образом Шевченка, дала йому можливість обрати рівновеликий життю поета масштаб оповіді. В міру того, як письменник наближався до героя, за Тарасом повставала вже не вся Україна, а лише Звенигородщина, а потім Кирилівка. Обшири розповіді знову нарощувалися, залежно від того, як народжувався в юнакові великий поет. За логікою розвитку характеру, образ Шевченка десь лише в останніх розділах художньої біографії мав би зрівнятися з окресленим у заспіві образом легендарного поета. Васильченко майстерно використовує тут вживаний самим Шевченком художній прийом «поетичної градації».

Тема пам'яті — любові до Вітчизни, роду, батька, матері — також показова для творчості Васильченка. До неї звертається письменник в оповіданні «На чужину» (тут загальна картина трагічного переселення символізується розривом села як «живого організму» на дві частини: тих, хто навіки їде на чужину з пам'яттю про свою домівку, рідні картини природи, близьких людей, і тих, хто залишається із пам'яттю про односельців-мандрівників), в оповіданнях-спогадах («Осінній ескіз», «Вітер», «Фіалки» та ін.). Вітер з однойменного оповідання для Васильченка немовби співіснує в контакті з пам'яттю людини, не дає забути їй болісне минуле життя рідного села. Це він, вітер, приніс слова народної пісні «Мала мати одну дочку та й купала у медочку...», а за ними потяглися й згадки. Саме пам'ять спонукає ліричного героя до загостреного почуття громадського сумління. Зрештою, так йому і не вдалося піти до

театру, вирватися з тенет спогадів. Він лишається наодинці з народними болями і тривогами.

Особисте і громадське — ось основний конфлікт, завдяки якому окреслюється характер ліричного героя. Висока духовність і моральність, відповідальність за долю інших людей — риси, що зв'язують ліричного героя і персонажів більшості творів Васильченка. Це становить основу гармонійної єдності їхніх внутрішніх світів і виводить ідейне звучання творів Васильченка на рівень романтичної пафосності. Одне з кращих оповідань про революцію 1905 року — «Чайка» — написано на мотив народної пісні про чаєчку, що вивела діток при битій дорозі. Про внутрішню спорідненість цього твору з відомою піснею свідчать і трагічний сюжет, і пафосна інтонація оповіді. Попередньо це оповідання мало назву «Мати»: три сини пішли в революцію, але жоден не повернувся. Принагідно слід зазначити, що пильна увага авторів до теми революційних подій 1905 року зумовлювалася тим, що українська інтелігенція з революцією пов'язувала не лише соціальне, а й національне визволення.

Художньо виписуючи позитивні характери, Васильченко, як сам стверджував, мав на меті повернути своїх читачів до самих себе, побачити краще у своїх звичаях, манерах поведінки, прислухатися до своєї чарівної мови. Мовляв, нехай побачать самі, якою лагідністю, природним тактом, інтелігентністю, тонким розумом, поетичним світовідчуттям, здатністю жартувати наділений наш народ.

Отже, ідеал письменника — це життя високоморальної, доброї, чуйної, життєрадісної, духовно багатой, обдарованої людини в гармонії з природою і суспільством, в якому панували б закони соціальної рівності, — «цілий чоловік», за словами І. Франка.

Лірична настроєність Васильченкової прози створюється переважно завдяки емоційній позиції самого автора, свідомому зверненню письменника до естетики

народної творчості і зокрема пісні. Саме навколо пісні виникає силове поле духовності. Через неї і завдяки їй розкривається душевний стан не лише талантів з народу, співаків, а й слухачів, сприйнятливих до мистецтва.

В оповіданні «На хуторі» ось як зображена дівість пісні: «Тужить та в'ється в яру дівочий спів, і не помічає дід, як в'ється він сам услід тому співу: то схилиться, то розігнеться, то візьметься за груди рукою. Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жменю взяв його старе серце й став його помаленьку чавити, а дідові стає чогось так жаль-жаль». Пісня сприяє, як переконалися вже, й розкриттю духовного світу ліричного героя («Вітер»).

Пісенний прийом «розгортання», який поширений у творах Васильченка на рівні деталей предметної зображальності (переважно слухові образи) та композиційному (засіб поетичної градації), діє і на мовленевому (тропів, синтаксису) рівні. Він є тим прихованим «механізмом», який органічно єднає індивідуальну творчість з фольклором. У цьому і криється секрет «простоти» Васильченкової прози та легкості сприйняття її читачами з народу. Таким письменника знають і люблять, таким він увійшов і до класики.

Але тривалий час (переважно з політичних міркувань) поза увагою залишався Васильченко-сатирик, який розпочинався з тверезого реаліста і саме з учительської теми. Узагальнюючи в художніх образах життєві факти, письменник правдиво змальовує картини сумних буднів сільських учителів з їхньою виснажливою працею і нестатками, постійним нагляданням з боку місцевої влади, попів, шкільних інспекторів. Та найбільше, що боліло письменнику, — це приниження людської і національної гідності — заборона викладати в школі рідною мовою («Роман», стаття «Народна школа і рідна мова на Україні»). Часто тяжкої кривди вчителям завдавали самі селяни, виховані в атмосфері суцільної денационалізації, глибокого переконання, що

їхню дитину виведе «в люди» російська мова, книжка («В темряві»). «Коли ви справді добра хочете моєму хлопцеві,— просить батько вчителя, який дав його синові почитати Шевченкового «Кобзаря»,— коли не хочете його скривдити,— я вас прошу, допоможіть йому вийти в люди... Вчіть його по настоящому правилу, а таких книжок не давайте йому... пожалуста, господин учитель... я вас прошу». А тоді ще й додав: «Я даром не схочу — благодарить буду...»

Українське обивательство не лише на рівні «темного» селянства, а й «освіченіших» суспільних прошарків мало той синдром людської неповноцінності, через осмислення якого довелося перейти письменникові при розв'язанні проблеми народу і національного характеру.

Спотворена психіка людини — цю болючу тему Васильченко реалізовував переважно як художник в'їдливо-саркастичний. Таким він поставав, коли висміював чиновника, українця-обивателя, що з легкістю відмовляється від самого себе, переходить на малограмотну російську мову, а точніше — міський жаргон, і від того сам собі здається «культурней». Це — оповідання «Обивательські жарти», «Московський гедзь», «Туге слово», що за своїм змістом асоціюються з оповіданнями Винниченка «Уміркований та «щирий», «Малорос-європеець», фейлетонами Черкасенка, патріотичною думою «На печі» В. Самійленка.

В «Обивательських жартах» зшаржовано суперечку (з приводу української мови, зокрема необхідності творення неологізмів) між патріотом місцевого значення та приятелями-русофілами, що закінчилася бійкою. Той самий мовний конфлікт в оповіданні «Московський гедзь» перенесений до сфери сімейної.

У сатиричних творах відповідно проявився й інший стиль письменника: жодного вияву власної авторської суб'єктивно-оцінної позиції, не кажучи вже про такі атрибути духовності, як пісня, казка, поетична природа. А якщо й присутня буває пісня, то як фактор

пробудження національної свідомості («Інспектор») або почуття відповідальності, совісті («Чарівний млин»).

Досі оповідання Васильченка, в яких висміяно малоросійство та русотяпство, з цілком зрозумілих причин не згадувалися в радянському літературознавстві. Писав про них лише україніст з Австралії Дмитро Чуб (Нитченко) у книзі «Люди великого серця». Маловідомим для українського читача є й оповідання «З дитячих вражін», виконане стилістично у звичному для Васильченка ліричному ключі. Воно не перевидавалося, бо в ньому йшлося про пробудження національної свідомості дитини.

По-новому сприймається Васильченко і коли читаєш одноактівку «Куди вітер віє» (1919). Завдяки гостроті проблематики — вибір принципової політичної позиції у час Центральної Ради на Україні — вона користувалася у 20-х роках великою популярністю серед глядачів. У ній письменник гостро осудив ренегатство національної інтелігенції в часи громадянської війни, виявив морально-етичну сутність духовно обмежених «українців». Ця одноактівка разом з добре знаним драматичним малюнком «На перші гулі» збагатила українську комедіографію.

Але є ще й зовсім невідомий сьогодні Васильченко. Автор думи-казки «Ось і Ась». Вона друкувалася 1919 року в житомирській газеті «Волинське життя» за Директорії, а також виходила окремим виданням того ж року у Кам'янці-Подільському. А після повалення Української Народної Республіки була заборонена. У ній письменник торкнувся «недозволеної» теми — імперської політики Росії щодо інших національностей, а точніше: у художній формі поставив питання про державну незалежність України. Дума-казка «Ось і Ась» дає змогу розставити чіткіші акценти, аналізуючи творчість письменника в цілому.

Поразку Центральної Ради Васильченко сприйняв трагічно, проте не емігрував, як В. Винниченко, М. Во-

роний, В. Самійленко, О. Олесь, С. Черкасенко, М. Шаповал та інші, хоча мав підстави — близькі взаємини з С. Петлюрою (на замовлення останнього, за спогадами Б. Антоненка-Давидовича, було написано оповідання на захист єврейського народу «Про жидка Марчика, бідного Кравчика»). Але Васильченко внутрішньо надломився: залишаючись самим собою, всупереч власним політичним поглядам, змушений був шукати свого місця в завойованій більшовиками країні.

Васильченко продовжував писати, розвиваючи як у малих епічних формах (цикли оповідань «Осінні новели», «Крилаті слова»), так і у великих (повісті «Талант», «Широкий шлях») здобутий досвід утвердження народного позитиву, бо актуальність такого аспекту бачення національного характеру була очевидна передусім з політичних міркувань.

А відтак, будучи вірний своїм вираженням естетичним принципам, Васильченко як письменник старшого покоління у 20-ті роки відстоював правомірність розвитку класичної літератури, закоріненої в етнокультурну самобутність народу. Цим самим він вступав у конфліктну творчу ситуацію з молодими літераторами-деструктивістами (М. Хвильовий та його група). «Я поважаю чужі досягнення,— записав С. Васильченко у щоденнику 1925 року,— але не по-лакейськи... І чому це, виходячи на широкий шлях, ми мусимо покинути все своє?.. Що ми принесемо в загальну світову скарбницю?» Особливо остерігався він неокласиків, хоча ті пропагували не відмову від «свого», а лише розрив з канонізованістю форми, зрештою, із змістовою звуженістю, посуваючи наперед модерністичні шукання, без яких не може розвиватися жодна культура. Інколи, можливо, й ціною втрати на якийсь час широкого читача. Васильченко, що прагнув бути зрозумілим і доступним народу, по суті, саме через цю причину не підтримував неокласиків та авангардизм. Але так само не поділяв він і літературний масовізм,

який справді часто призводив до примітивізму. Саме тут, здається, криється причина, чому Васильченко, який так багато писав про село в період становлення післяреволюційного мистецтва, не вступив до «Плугу». Він не належав до жодної літорганізації.

І вже зовсім інший Васильченко, коли, не прийнявши новочасних художніх пошуків, при всьому внутрішньому супротиві до радянської дійсності, все ж пробував шукати в ній свого місця як письменник, тяжіючи до звичного йому мистецького осягнення життєвої ситуації — романтизації. Так з'явилися оповідання «Приблуда», «Голод», «Гості» і досить кволосилувані повісті «Авіаційний гурток» та «Олив'яний перстень». В цілому ж Васильченко настільки був не примічений у 20-ті роки, хоча часто видавався, що в журналі «Плуг» (1928, № 1, с. 78) могла з'явитися стаття під назвою «Живим Васильченка поховали» як реакція на дії видавництва «Український робітник», яке почало випускати твори письменника безгонорарно, вважаючи, що автора вже давно немає на світі (життя С. Васильченка обірвалося 1932 року в Києві, де він і похований на Байковому кладовищі. До речі, над могилою з прощальним словом виступили: від старших письменників М. Вороний, а від молодих — Б. Антоненко-Давидович).

Чи писав Васильченко твори з радянської дійсності на догоду «вимогливо-агресивної» критики (до речі, йому не давали в Спілці письменників України карток на хліб через недостатню увагу до сучасної тематики), чи щиро пробував себе як художник слова за нових умов, — достеменно сказати важко.

Але попри все Васильченко увійшов в українську літературу як талановитий майстер слова. Його традиції у 20-х роках найпослідовніше продовжували М. Івченко та Г. Косинка. Молоді письменники не тільки відштовхувалися від класичних традицій, а й саме через С. Васильченка почасти переймали їх, мо-

дифікуючи по-своєму. Зустрічі літературних генерацій впродовж історії розкривають приховані й досі ще не вивчені механізми творення української культури. А письменник, що починав свою літературну діяльність ще до революції 1917 року, у розбурханий політичний час початку ХХ століття, період деструктивної зміни літературних канонів, для багатьох поставав орієнтиром емоційної стабільності. Т. Осьмачка у вірші «Дорогому вчителю С. В. Васильченкові» написав про це так:

«Поете, ми любим тебе.
Пригорни ж від дітей щебетання,
а в наших серцях не умре
поетичний твій дар, як кохання
найперше, без думи-гріха,
що на сизім крилі переносить
нас там у житті, де плига
окіян і голосить».

До цих рядків поета, можливо, приєднається багато сучасних читачів, шанувальників саме ліричного таланту Степана Васильченка, а когось нині приверне він до себе і як сатирик. Але безсумнівно одне: глибоко народний і національний, С. Васильченко не залишить нікого байдужим.

Наталя Шумило

Оповідання

РОМАН

Романові вже минуло сім років, хоч і дрібний він на зріст. На голові у його кучерявиться коротке русяве волосся; руки — малі, цупкі, очі сірі жваві.

Поважної ходи Роман не знає: поклич його — він підбіжить з підскоком, пошли куди — подасться так, що тільки пісок закурить. Коли сідає відпочити, то вже, певне, як не на паркані, то на гілляці, а на одному місці стояти довго може тільки догори ногами.

Роман — хлопець сміливий, бідовий. Хоч не обходиться без того, щоб коли не попало йому од батька або матері, та все ж у світі жити йому весело. Та як же й не весело, коли є поблизу панський сад — темний, великий, як гай! А там скільки тих доріжок усяких, стежок, лавочок! Скільки дерева, квіток, кущів! А пташок, гнізд! Хіба ж це не рай! Коли ж виспіє садовина, то Роман і не вилазить звідтіля од ранку до ночі. Хоч кожного дня тоді й виходить ловити Романа з довгою лозиною стара панна-злючка, проте йому нема чого її боятися, він знає, що між густим гіллям на верху дерева не достане його ні сама панна, ані її лозина.

Хай собі вона під деревом лютує та штурхає лозиною між віти, Роман собі поволі гризе грушу й качаном влучає панну. Коли ж надокучить йому така робота, він несподівано з вереском скакає з найвищої гілляки на перелякану панну, прямо їй на плечі, разів скільки перекрутиться, далі схопиться і так полетить, що тільки трава зашумить під ногами.

Приїлася садовина, заманулося сахару чи булки — то є на світі ще крамарка Мелашка. Добре зорить за ним стара Мелашка, і перш ніж піти куди з дому, вона загляне і на піч, і під ліжку, і в шафу, і як тільки добре звіриться, що там не притаївся Роман, тоді замикає хату. А Роман все ж таки улучить час, як вона заворониться коли, і зараз вскочить у хату; а там можна потягти за маятник від годинника, одкрутити кранта в

самоварі, булки шматок одпаювати. Застукає Мелашка, то хіба трудно Романові втекти од неї?

Ну, а як уже трапиться таке, коли вона впіймає його, то тільки й того, що уші намне,— шапки не здійме: коли йде на таке діло, Роман ховає шапку.

Часом, буває, не можна полізти в хату, тоді Роман придумує що-небудь, щоб таки добути, чого йому треба; можна, приміром, саму Мелашку заперти в хаті, забивши надвірні двері черепком або камінцем (мотузком зав'язати теж добре). Потім у вікно вимагати викупу: бубликів або сахару — чого там забажається.

Скрутно тільки доводиться зимою Романові. Більше всього йому шкодить, що чобіт немає у його. Правда, часом можна буває потягти з комина дідові рукавиці, взути їх на ноги й піти поковзатися на льоду, коли ж після того доводилося Романові мати діло з дідовою попругою, а що таке дідова попруга — всякий, мабуть, знає.

Зате, як прийде весна — Роман візьме своє.

Роман зіп'явся на одчинене вікно й заглядає в клас, де вчителька вчить дітей. Він хоче знати, що там діється в класі. Бережеться тільки того, щоб не підійшла близько вчителька. Хоч вона й закликає Романа в клас, хоч і каже, що там лихого не буде йому,— та Роман не має себе за дурня: він добре собі знає, що надворі він вільний бурлака, а піде в клас, то вчителька може там ще нам'яти йому й вуха та набити спину. Хто її знає, що вона думає. І коли вчителька підходила до Романа ближче й манила рукою до себе — він зразу зіскакував з вікна, одбігав геть-геть і, усміхаючись, казав:

— Ха! Які ловкі!..

Перші рази, як тільки Роман вилізе було на вікно, школярі в класі підіймуть регіт, а потім звикли і вже мало й дивились на його. Привик і Роман до свого місця на вікні. Часом, бувало, воно зачинене, тоді Роман тихенько спіднизу нігтями відчиняв його й непомітно вибирався на своє місце.

Роман пильно прислухається, про що йде мова у класі, і вже сам знає скільки літер...

Буває, що школяр у класі помилиться й не так

називає літеру; тоді Роман голосно взиває його дурнем і навчає, як треба казати.

Проте Роман ніколи не забував, що він не школяр, а вільний козак, і тільки стерігся, щоб не підкралася часом учителька та не впіймала його. Коли б Роман був у школярах, тоді інша справа.

Роман уже школяр. Діждавшись осені, він сказав батькові, що піде до школи вчитись, сам пішов до вчительки й записався в школярі.

В школу увійшов він, як своя людина: з учителькою поведився по-домашньому, а в класі на лекціях сидів, як у своїй хаті.

Ось він пише тепер палички та кружечки; сидіти йому на ослоні незручно, і він пише, стоячи на одній нозі. Цупкі пальці міцно держать перо, сам він щиро пильнує роботи. Носом сопе так, що чути на другому кінці класу. Сорочка йому висунулась, і штаненята тільки що держаться. Пише Роман з великою охотою; іноді на хвилину одірветься од роботи, скоренько огляне очима клас, штовхне свого сусіда, що розіклався з ліктями, підтягне штани, шморгне носом — і знову до роботи.

Одхилив голову набік, глянув на своє писання й запишався. Через плече зазирнув до свого сусіда й зареготався на весь клас.

— Тітко, чи як вас!..— гукає він до вчительки.— Ось гляньте сюди. Гарасим якого кілля понаписував: чи не думає він лісу городити?

Школярі підняли регіт. Вчителька морщиться.

Підійшла до його й наказала сидіти тихо, не роздивлятися на всі боки та глядіти свого діла.

«Що я там такого сказав,— думає Роман,— що немов сердиться оця... баришня?»

Надокучило йому писати палички та кружечки: він перекинув сторінку й став малювати коня. Кінь вийшов поганий: кривий, зате хвіст і грива такі, як і хотілося Романові. Він надув щоки й став пихкати, пригадуючи собі, як кінь басує. Потім мерщій кинув перо. Схопився з свого місця й побіг із класу.

— Ты куда это? — припинила його вчителька. Роман сказав. Усі школярі зареготались.

Роман стоїть навколішки коло порога й сміється.

— Ну, а як же я буду тут писати? — питає він учительку.

— Ты теперь писать не будешь,— каже йому вчителька.

Роман трохи постояв, вийняв з кишені ножика й став стругати якусь паличку.

Вчителька вгляділа й одібрала в його ножика і паличку.

«Кумедія, та й годі»,— думає Роман.

Здвигнув плечима й задумався. Нудьга взяла його. Він став заглядати через голови школярів у вікно.

— Петре! — крикнув він зразу.— Он уже поїхали ваші батько з торгу і телицю повели!

В класі стали знов сміятись. Учителька розсердилась, аж почервоніла.

— Если не будешь ты хорошо вести себя в классе,— промовила вона суворо,— то я тебя совсем выгоню из школы. Болван.

Романові робиться ніяково; він моргає очима й дивиться на школярів. Усі сидять тихо, навіть боязно...

«Е, тут щось не так»,— думає собі Роман.

Роман, ідучи до школи ковзався на льоду й увалився. В класі він скинув мокрі штанці й повісив на гарячій грубі сушитись. Сам остався в одній довгій сорочці.

У клас увійшла вчителька. Вона, може б, і не помітила, що Роман сидів у самій сорочці, та старші школярі підняли регіт.

— Чего это вы? — питає вона одного.

Той регочеться й показує пальцем на Романа.

Вчителька глянула й одступила.

— Где ты девал свою одежду?! — крикнула вона.

Роман показав рукою на грубку, де висіли мокрі штани, й почав розказувати:

— Я йшов через лід та ненарошне увалився...

— Оденься сейчас же! — перебила вчителька.— Обожди, я расскажу твоему батьке — он тебя выпорот хорошенько, тогда не будешь уваливаться. Разве можно сидеть в классе раздетым? Это тебе не дома, это тебе

школа. На печі у себе будеш сушитися, а не в класі. Ступай к сторожу обсушись.

Роман вийшов насеред класу, стяг з грубки вогні штани і, плутаючись у довгій сорочці, аж закурів з класу.

Вчителька не збрехала: якось побачила вона Романового батька коло церкви і сказала йому, що Роман у класі дуже пустує. Розказала й про те, як Роман увалився. Романові дома в перший раз прийшлося покуштувати березової каші, і він помалу став розуміти, що школа — не своя хата, а вчителька — не тітка.

Невесело щось стало Романові у школі...

Роман складає слова за вчителькою. Вчителька сердита, червона, стукає паличкою по ослоні перед самим носом Романа й пискливо кричить:

— Ну, говори за мной: пе-ре-пе-ля-та.

— Пе-ре-пе-ля-та,— тягне за нею Роман по складах.

— Ну, скажи сразу, что вышло?

Роман чмихнув носом і тихим голосом промовив:

— Перепелинята.

— Не перепелынята! — викрикує над самим ухом учителька. — Ну, говори еще раз.

Роман сам чує, що він не так, як учителька, вимовляє те слово, та, на велике його диво, помічає, що язик йому немов отетерів і не слухається його. Немов який дідько сіпає за нього.

— Пе-ре-пе... — націляється помалу Роман казати, потім заплющує очі й разом випалює: — линята.

Вчителька важко дихає, хлопці регочуться.

Довго билася вона на цьому слові з Романом, поки вкрай вимучила себе й хлопця. Роман по складах проказував вірно — зразу ж усе слово казав так, як звук він давно його казати вдома. Вчителька махнула рукою на Романа й відійшла. Роман сів змучений і засоромлений.

Між школярами скоро пішла новина: Роман не вчитає. Роман сам дивується, що він, будши таким бідовим хлопцем, не вчитає букваря. Школярі на перемінах не давали Романові спокою.

— Романа,— в'язли вони до його,— ану скажи: м'ясо... Романа, що означа: кафтан? Романа, що робить учитель у класі з дітьми?..

Роман засоромлюється й мовчить: слово «м'ясо» він вимовляє — «мясо», «кафтан прожог» — по його ви-йшло: собака десь дірку прогризла, а слова «учитель в класе беседує с детьми» він пояснив так: учитель в класі збісився з дітьми.

І почалося щось чудне діятися з Романом: дома й на вулиці — Роман як Роман, а в класі Романа всі за дурня мають. Догадується він, що є тут якась кривда, а яка саме — не зрозуміє, тільки на вчительку серце має.

Потім усе це обридло йому до краю. Він став лінуватися, пропускати лекції і одного разу прямо сказав дома, що він більше не хоче ходити до школи. Його набили й вигнали. Роман все ж таки в школу не пішов. До обіду він протинявся десь по бур'янах, а як стали школярі йти з учнями по домівках, пішов і він додому. Скільки разів йому так удавалося одурити домашніх, потім діло розкрилося. Батько ізсинив Романові попругою все тіло. Не помоглося — Роман уперто сказав: нехай його хоч уб'ють, а в школу він не піде.

— Чи знаєш що, старий! — звернулася якось до Романового батька мати. — Чи йому хліб їсти з тої грамоти?.. Хай краще йде до хазяїна та привчається до діла.

Роман повеселішав.

Одного ранку, після довгої одлочки, Роман прийшов до класу. Коли увійшла вчителька, Роман не сидів на лавці, а нероздягнений стояв коло порога, з книжкою під пахвою. Він мав уже себе зовсім одрізаним од школи й дивився на ослони, на казенні стіни як на щось далеке йому, чуже. Прочитали молитву; тоді Роман підійшов до вчительки й оддав їй шкільну книжку.

— Я не буду ходити до школи! — сказав він.

Вчителька почала розпитувати, що він буде робити вдома.

— До хазяїна піду, — промовив Роман і пішов до дверей.

Вчителька ще хотіла щось сказати. Роман її не слухав і був уже за дверима.

В коридорі він спинився й подумав. Потім вернувся, прочинив у клас двері, просунув туди голову, не здіймаючи шапки, і тоненьким голосом, передразнюючи вчительку, пропищав:

— Какої ти балван!.. Ні скажеш — пі-рі-пі-лі-ня-та... Га, щоб вони були видохли тобі! — додав він баском, як чабан. Потім, під регіт усіх школярів, стукнув дверима і, скільки духу, подався од школи.

МУЖИЦЬКА АРИХМЕТИКА

— Чи немає у вас, Василю Йвановичу, якої газети або книжки? — питав хурщик¹ Антін монопольщика², зав'язуючи в хустинку гроші за хуру.

Василь Іванович, панок середнього віку, червоненький, з круглим животом, потягнув цигарки й пустив хмару диму.

— А навіщо тобі книжка? — спитав він, насупивши ріденькі брови.

— Побавився б трохи святом, а то забув, коли й книжка була в хаті,— одмовляє Антін,— мабуть, і азбуки запам'ятав уже.

— То тобі велика шкода од того?.. Як сказати правду, то пусте оте діло — книжки читати! — став казати Василь Іванович.— Та зовсім воно й не личить тобі.

— Звісне діло, хіба треба, щоб нам були книжки в голові,— згоджується Антін,— часом за роботою нема коли вгору глянути, не то в книжку!..

— То чи не знайшлося б, кажу, чого-небудь для мене,— знов казав Антін, трохи переждавши,— почитав би трохи по обіді, щоб не скучати.

— Хіба от що,— подумавши, сказав монопольщик,— я внесу тобі псалтиря. Для свята більше підходящої книжки й не знайти.

— Псалтир є в мене, Василю Йвановичу,— мовив Антін.— Чи немає якої-небудь іншої?.. Може, є така, що пише про волю та про землю?

Василь Іванович скосив набік заскалене око й закусив губу.

— Таких книжок, як ти кажеш, у мене, братику, не водиться. За такі книжки — знаєш, куди тепер ховають? — Василь Іванович суворо глянув на Антона.— Стережись, Антоне, тих книжок, як огню,— по-приятельському раджу тобі. А коли вже тобі припала така охота читати, то подожди — я тобі дам іншу книжку.

Василь Іванович пішов у другу кімнату, одчинив

шафу й став ритися в купі якихось паперів та книжок. Витягнувши зісподу старенький, в обшарпаних палітурках, задачник Євтушевського³, він обмахнув на йому порох і виніс Антонові.

— Оце тобі, Антоне, книжка,— казав Василь Іванович, оддаючи йому задачника.— Не пуста яка-небудь — пользовита книжка! Тут усяка тобі задача — немов загадка: поморочиш голову, поки ладу добереш.

— Спасибі, Василію Івановичу,— сказав Антін. Потім узяв, не роздивляючись, під руку книжку, попрощався й пішов із хати.

Василь Іванович стояв коло дверей і довго дивився йому вслід. Потім тихенько захихикав. Веселий і радий, осміхаючись у руденьку борідку, пішов він до другої кімнати обідати.

Одпочивши по обіді, монопольщик узяв палицю й пішов на проходку. Йде Василь Іванович селом, палицею підпирається. Коло дворів і хатів сидять гуртками чоловіки та жінки, гомонять собі. На моріжку пустують діти; співають десь дівчата. В селі немає більше «панів», крім Василя Івановича, і він почуває себе тут маленьким князьком. Люди низенько вклоняються йому, і він привітно киває їм головою. Йому так приємно бачити почитивність до своєї особи.

Ось іде селянин Литовка,— який здоровенний мужичура, а як покірно вклоняється, мов той дуб у час негоди.

Догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю⁴, а грошей, мабуть, тонко...

«Нічого, подождемо,— думає він,— аби проценти в свій час виплачував».

Йде далі Василь Іванович, мугиче собі під ніс щось божественне, хазяйським оком по селу роздивляється — чи немає де непорядку.

Нагримав на дітей, щоб не пустували, зачепив молодицю, що вийшла до колодязя по воду.

Дійшов до Антонового двору. Бачить — у вишнику, коло хати, сидять люди, гомонять, сміються. Між ними — Антін з книжкою.

«Ага, книжечку мою читають! — подумав Василь

Іванович.— Ну, нехай собі читають». Спинившись проти вишнику, він спитав:

— Ну що? Як книжечка — понаравилась?

— А нічого собі! — одмовляє Антін.— Веселенька книжка.

— Ну читайте, читайте собі! — промовляє Василь Іванович і йде далі.

«Веселенька книжечка!..— сміється він сам собі.— Їм що не ляпать язиком, аби ляпать. Та ще й іржуть собі! І що там вони знайшли такого смішного?»

Потім його стало тягти послухать. Звернувши з дороги, непомітно підійшов він до тину й став крадькома прислухатися.

Слухає — Антін читає по складах:

— «Крестьянин обязался перевезти из города 50 ламп с тем условием, чтобы за каждую доставленную в целости лампу платили ему по 5 коп., а за каждую разбитую высчитывали с него по 1 р. 20 к. При перевозке 3 лампы разбилось. Сколько заработал крестьянин за доставку ламп?»

Антін, дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице й веселими очима оглянув слухачів.

— Питає: скільки-то він заробив? — сміючись, своїми словами переказує Антін.

— Мабуть, багато заробив! — сказав бородатий дід у білих штанях; далі вийняв з рота люльку й зареготав.

— Не скажу вже, скільки він там заробив, тільки знаю, що як стане так заробляти, то скоро й останньої коняки збудеться,— додав руденький і жвавий Охрім.— Хай йому біс з такими заробітками!

— Це чи не буде так саме,— став розказувати дід у білих штанях,— як назаробляв Захарів парубок у економії. Пробув тиждень коло молотилки в пана, приходить у суботу ввечері додому. «Ну,— каже батько,— давай же оце, сину, гроші, завтра поїду в місто — там дещо купити треба». А він став та й каже: «Оце хоч бийте, хоч лайте, а грошей не приніс ні шага!» А батько: «Де ж ти, сучий сину, дів? Загубив, чи, може, вкрали?» — «Не так було б мені,— каже,— шкода, коли б я загубив або вкрали, а то зовсім і в руках не держав!..» Потім і розказує, що там уломилось було щось коло віялки, а вину на нього склали. Прикажчик

вилаяв його на всі боки і при рошоті не дав ні копійки, та ще й наказав, щоб приходив одробляти той збиток іще на тиждень. А батько слухав-слухав, далі й каже: «Отак, сину, завжди заробляй, то скоро хазяїном станеш...» То чи не стільки,— кажу,— заробив і той на лампах, як цей за віялку,— закінчив дід.

Усі засміялись.

— Лампа — річ тендітна,— казали другі,— торохнеш возом — наробиш скла. І понесла його лиха година під таку хуру!

— Підеш і під таку хуру,— сказав похмурий чоловік,— коли в хаті, може, й шматка хліба немає.

Обміркувавши справу з лампами з усіх боків, люди примовкли, і Антін, узявши книжку, став читати далі.

«Он яке діло!» — подумав Василь Іванович і став прислухатися пильніше.

— «У помещика было,— читав далі Антін,— в одному куске 857 десятин землі, в другому на 130 десятин більше, чем в первом, а в третьем на 150 десятин більше, чем во втором. Сколько десятин землі было у помещика?»

Прочитавши задачу, Антін став пояснити її по-своєму:

— В одному куску, каже, було аж 857 десятин, а в другому ще більше на 130, а в третьому й того більше!.. А потім іще й питає,— тут Антін звів палець догори й прищури́в око,— скільки ж то тієї землі було в пана?

— А мабуть, чи не більше було, ніж у всієї нашої громади! — каже, осміхаючись, один з гурту.— Коли б оце на всіх нас хоч один отой кусочок, то було б і нам, і дітям нашим.

— Ото кусочки! — моргнувши оком, сказав Охрім.— Це не те, що в тебе або в мене: з такими кусочками можна хазяїнувати! А коли б йому в одну руку — опруг⁵ та в другу — півопруга, а в третю — й зовсім нічого,— отоді б нехай він показяйнував! Поневолі пішов би лампи возити!

— А добре було б знати, скільки-то прийшлося б на двір, коли б усю оту землю та поділити поміж нашими громадянами? — проказав похмурий чоловік.

Далі Василь Іванович уже не міг терпіти. Вийшовши з-за тину, він почав докоряти людей:

— І навіщо б ото я базікав отаке язиком? То ж книжка написана зовсім не для того; по їй треба вчитися арихметики, а ви казна-що витіваєте. Коли так читати, то краще зовсім не читати!

— Та ми, Василію Йвановичу, читаємо так собі, з нудьги,— виправдувались люди,— аби чим час загаяти.

— То не краще б було з нудьги взяти та й полічити, скільки вийде в кожній задачі,— наставляв Василь Іванович,— то ж на те вона і є — арихметика.

Передні чоловіки сиділи і вдавали, що ніби увічливо слухають Василя Івановича. А позаду Охрім накивував бровою своїм сусідам і стиха гомонів:

— Це, виходить, така арихметика — панові звозять хліб з поля, а мужикові нема з чого возити, то мороч голову — скільки-то всеї землі в пана!

Скільки душ пирснуло зо сміху, проте здержались, щоб не зареготати голосно.

— Бачте,— казав далі Василь Іванович, почувши сміх,— смієтеся, а й самі не знаєте з чого. А я знаю, що ні один з вас не доведе до ладу задачу!

— Де вже нам! — казали передні.— Ми люди малограмотні або й зовсім неграмотні: куди нам полічити отаку силу!

А Охрім казав далі своїм сусідам:

— Це, скажемо, так. У тебе, Микито, скільки землі? Два опруги? Ну і в мене щось коло того. От зійшлися ми та й балакаємо: а давай будемо лічити панову землю, коли своєї катма. Ти скажеш: стільки в пана землі! А я скажу: ні, стільки! Ти скажеш: брешеш, бо стільки, а я скажу: ні, ти брешеш! Потім ти мене цап за чуба, а я тебе по уху — і пішла арихметика!.. А ось Грицько йде та і питається: за віщо то люди б'ються — чи не за батьківщину часом?

Усі реготалися, вже не здержуючись. Василь Іванович став сердитись.

— Варнякаєте ви таке, що воно зовсім не до діла. Я ж вам кажу,— намагався він пояснити,— що в задачникові тільки так пишеться про кого-небудь, аби було над чим рахувати.

— То оте ж саме й ми кажемо,— перебив його Охрім.— Коли вдома чорт має чого рахувати, то давай...

— Тьфу! — плюнув з серця Василь Іванович. — Давай сюди книжку! — крикнув він до Антона й трохи не силою вирвав її у його з рук.

— Вам книжки читать?.. Вам хвости волам крутити! Ото ваша книжка! — Василь Іванович повернувся й пішов од гурту.

Всі реготалися.

— Знаєте, Василь Іванович! — крикнув Охрім услід монопольщиків, — коли б довелось нам ділити ваші 90 десятинок, то, може б таки, поділили по своїй, по мужицькій ариметиці.

— Може, чи й поділили б! — підхопив сумний чоловік.

Василь Іванович зразу спинився, мов його хто сіпнув за полу, повернувся, хотів щось казати. Потім плюнув і мерщій подався до своєї монополії.

— Бач, як закрутив носом! Видно, не дуже до смаку прийшлась йому мужицька арифметика! — казали, сміючись, люди.

— І звідкіль принесла його нечиста сила! — казали другі. — Тільки де два-три чоловіки зійдуться, то вже й його чортяка, хоч-не-хоч, внесе туди! Не дав начитатись уволю. А шкода: втішна була книжка!

НА ЧУЖИНУ

Тиха і смутна весняна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Все повилося в тіні. Біліють проти місяця хати з темними вікнами, — не то дрімають, не то щось думають.

Може, думають вони про те, що завтра рано має одбутися на селі смутнеє свято, і після того свята багато їх останеться пустками; загуде в негоду вітер у димарі, завітає в гості лупатий сич, і буде в їх моторошно й сумно.

Не дві й не три сім'ї, а мало не половина всієї громади завтра ранком помандрує з рідного села в далеку, невідому чужину — туди, де серед диких степів, як кажуть люди, гуляє з хуртовиною мужицька доля.

Сьогодні вкладалися люди з своїм добром, і цілий день стояв у селі шум і гомін; тепер усе затихло. По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози, го-

тові в дорогу, й мандрівці останній раз лягли спочити в своїх хатах. Та чи сплять вони тільки?..

Заскрипів засов коло чиїхсь дверей, і далеко по селі пішла луна.

З своєї хати вийшов старий Жук. Він босий, без шапки, в усьому білому. Цілий день голова була заклопотана, тепер усе те кудись полинуло, затихло, на серце зійшов до його смуток.

Тихо, мов привид, ходить по двору, по городі, ходять, спиняється, щось думає... Далеко в промінні місяця біліє його сумна постать.

Що то думається старому? Може, споминає батька та діда, що свій вік прожили на цьому дворішці, може, пригадує свої давні пригоди, які траплялися йому на віку, а може, хоче тільки добре надивитися і запам'ятати свою батьківщину, щоб не забути її на чужині... Перед хатою стоїть старий гіллястий ясен, усю хату й половину дворища вкриває він своїми вітами, вищого дерева од його немає на всьому селі. Ще здаля, не доїжджаючи скілько верстов до села, можна бачити його кучеряву зелену верховину.

Жук спинився серед двору, зчепив руки на грудях, підняв голову й дивиться на ясен. Знає він себе маленьким-маленьким хлопчиком, а й тоді вже цей ясен був такий старий, могучий. Тоді здавалося Жукові, що своїм гіллям він достає до хмар.

«І хто тебе посадив та викохав такого! — думає Жук. — Дід, чи прадід, чи якийсь давній пращур?..»

Колись хотіли купити у його цього ясена на зруб.

— Коли дасте двісті рублів та після того я двісті разів заплачу, тоді продам! — сказав тоді Жук.

Тепер пішов загалом навіть ні за віщо.

Прохав Жук нового хазяїна, щоб не рубав цього ясена, і той обіщався, та хто його знає, як воно буде... Жук поїде, а ясен зрубають, — він і знати не буде. І на цьому місці буде виднітися голе небо, буде пусто і сумно тут...

Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою й заплакав.

— Прощай, мій товариш, мій вірний старий друже! — тихо промовляє він, мов до живої людини. Потім сів під ясеном, схилився на руку й замислився. Знає

Жук, що останній раз сидить він під ясеном; назад він не сподівається повернутися хоч би в гості: старий він дуже.

З сіней вийшла ще одна біла постать, підійшла до Жука і мовчки сіла поруч з ним. То Жукова старенька дружина.

Сидять вони задумавшись, мовчать...

Про віщо їм розмовляти? Не про щастя ж їм марити, не його ж, справді, їдуть вони шукати в чужу сторону на заході свого життя!

Стоїть місяць серед неба, засіває срібним пилом блискучий хрест і сині шибки старенької дерев'яної церковці. А там за церквою стоять хрести, хрести... і сумні білі постаті під тінню ясена нахилилися у тую сторону.

А в панському саду соловейко чи плаче, чи сміється, аж виляски розлягаються. Там, де кінчаються доріжки та квітнички й починається дика частина саду, окутані темрявою стоять під терниною хлопець і дівчина.

Не перший раз, як упаде на землю ніч і пани вклядуться спати, крадькома виходила дівчина в сад до хлопця на розмову; не раз стояли вони тут, обнявшись, до самого ранку. Тепер минулися жарти, минулися сміхи: стоять засмучені хлопець і дівчина, не дивляться у вічі, одно одного докоряють за минулі ночі.

— Хіба ж ти не знав, що так воно буде? — крізь сльози вимовляє дівчина. — Нащо ж водив, нащо з ума зводив?.. Тепер ти поїдеш, мене в славі покинеш, — будуть мене люди обминати. Бо хто ж візьме тую дівчину-наймичку, що парубок покинув. Оцілував, омилував та й покинув... Мовчиш і слова не промовиш? Хіба ж не сама я, — казала далі дівчина, вже обливаючись слізьми, — не сама одвадила од себе всіх хлопців?.. Бо я ж уже думала, що мені не треба, я вірила, дожидала, що з тобою нам судилося вже й вік згорювати. Я ж не думала, що через тебе, може, прийдеться мені вік косу заплітати. Буду заплітати, буду плакатися на тебе, поки не вмру; і не буде тобі щастя на чужій стороні за мої сльози сирітські!

— Нащо так казати? — тихо одмовляє парубок. — Не сам я їду — жене недоля, ти ж знаєш про це. Нехай би я зостався тут, нехай одружилися б ми, — куди б же я дівся з тобою, в чю хату повів би?

— Казала ж — наймайся до панського двору, я на кухні служила б... Жили б якось...

— І цілий вік по наймах хиялись?

— Ми б працювали, заробляли, зібрались би на свою хату.

— Коли ж мені ті гіркі заробітки й так серце всушили.

— Горювали б, та все ж у рідній стороні, не на чужині.

— Щось мені й рідна сторона вже не мила.

Замовкла дівчина, схлипує, в руках мне білу квітку, що зірвала з терну.

— Чи не казав я тобі, чи не благав тебе,— став казати парубок дівчині,— кидай найми та поїдемо зо мною. То миліше тобі жити по наймах, панам догоджати, ніж працювати на себе? Що нам рідна сторона, коли нема в ній нам життя! А там би мали свою землю, свою хату, і стала б нам чужа сторона за рідну.

— Не буде мені чужа сторона за рідну довіку!

— Люди ж їдуть, привикають,— привикли б і ми!

— Не привикла б я на чужині, поки не вмерла. Туди б не доїхала, на дорозі зав'яла б, як скошена травина.

— Чого ж тобі тут шкода? Панських маєтків та будинків?

— Коли мені їхати звідсіля, то краще живою в домовину лягти.

З-за тополь вийшов місяць. Заглянув він у куток, де сумують хлопець з дівчиною, та й байдуже йому: всього буває на світі! «Не всі тії вінчаються, що любляться та кохаються»,— співається в пісні.

Затихло кругом. Тільки чути, як тихо схлипує дівчина. Сумує тернина і, немов слізьми, обсипає засмучену пару своїм білим цвітом.

Веселий, ясний весняний ранок: горить на сході мало не половина неба червоним полум'ям. У сьайві рожевого ранку пишаються сади в білому буйному цвіті, немов у снігу; зеленіє молода трава по майданах і берегах. Немов для свята, вирядилось і завітчалось село.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі, молоді, діти — всі вийшли на вигін до монополії виряджати в дорогу поселенців.

Не звичайний гук і гомін ярмарку,— інший якийсь

гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе чувається в його підвищених тонах.

На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови — все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами.

Люди скупчуються гуртками коло возів. Хлопці й дівчата збились осторонь в окремих гурток і щось розмовляють собі. Коло возів, між купками людей, блищать на сонці чарки й пляшки з горілкою. У кожного на лиці святковий і разом смутний настрій, очі сяють тихим блиском, лица червоні, заплакані.

Ревуть воли; то там, то там чути сумні пісні або жіноче голосіння, і над усім лунає співуча, голосна, глибоко пройнята щирістю мова.

— А я не піду! — вирізувалися з моря голосів пекучі слова.— Будуть тягти — за одвірок учеплюся, а не поїду з своєї батьківщини! І синів не пущу. Нехай згорить хата — упаду на попіл, умру на йому, а не покину свого гнізда!

— Ех, брате, брате,— одмовляв йому спокійний і смутний голос,— деь мало ще ти горя бачив на світі, що так кажеш.

Між возами, в гурті своєї родини, якась п'янька й заплакана баба пританцьовувала і приспівувала:

Бом, бом!
Та поїдем у Тамбов,
А в Тамбові добре жить,
Горілочку будем пить...

Потім кидала танцювати, припадала головою до полудрабка й починала тужити:

— А куди ж це ми їдемо, куди од'їжджаємо! Завезуть мої кісточки на край світа, де зима люта, де людей немає, а тільки звірі та комлики. Там і сонечко не сходе, і зірки не сяють, і вітер туди не довіє з рідної стороньки!

— Мамо, мамо!.. Та заспокойтесь; вже ж не pomoжеться! — взявши за плече, умовляє її русявий чоловік із синіми заплаканими очима.

А в другому кінці п'яний чоловік з червоним у сльозах і пилу видом силкувався на віз вилізти. Жінка його придержувала за полу, він одривався, потім знов чіплявся. Нарешті йому таки вдалося вилізти на віз.

— Люди добрі! — кричав він, стоячи на возі. — Слухайте, люди: помоліться за мою грешну душу і прощайте навек! — Жінка сіпнула його за полу, і він з розгону сів на якісь мішки.

Старий високий дід стоїть без шапки, держить у руці чарку з горілкою й старечим, щирим голосом співає:

Нащо ж мені те багатство —
Буде з мене й трошки:
Дадуть мені сажень землі,
Ще й чотири дошки.

Сивий чуб його має в повітрі, а з очей котяться сльози.

Час іде. Стала наближатися година рушати в дорогу. Це почувається в загальному гаморі: мова лунає голосніше, швидше, немов люди поспішаються наговоритись уволю. Гомін стає все дужчий і дужчий.

Із моря звуків прорвався і пролунав над людьми різкий, суворий голос, ударивши по всіх серцях. Трудно було розібрати, що він саме казав, та всі знали, що то подається знак рушати.

— Пора, запрягайте, — чути було голоси, — щоб не спізнитись нам на станцію!

Сколихнулось море і схвилювалося.

Увесь натовп заворушився і поповз широким шляхом із села на гору. Вся юрба розтягнулася в довгу стрічку, потім стрічка посередині робилась усе тонша й тонша і розірвалась. Здавалося, що цілий живий організм розірвався на дві половини. Одна половина подалася назад до села, друга поповзла далі по шляху.

Геть-геть уже на горі видніються вози.

— Прощайте! Прощайте! Прощайте! — кричали ті, що на горі, тим, що внизу.

Поселенці виїхали на гору. Все село стояло перед ними, як на долоні: в зеленій траві, в білому цвіту, в золотому промінні.

В селі гуртками розходилися по домівках люди, заплакані, зворушені, і голосно розмовляли.

Село здавалось напівпокинutoю пусткою.

З ДИТЯЧИХ ВРАЖІНЬ

Ще тоді, коли не було мені й п'яти років, я добре вже знав, хто такий я. Бувало, здибає мене на улиці хто-небудь з великих, присяде передо мною, візьме за обидві руки й питає:

— Ану, скажи, хто ти такий?

Я зразу вирівнювався, як москаль, та так і чесав:

— Козак містечка Ічні, Панас Йосипович Кирилець!

Тоді здавалось мені, що такими довгими словами сказав я про себе геть-чисто все і вже нема чого прибавляти більше. Одначе скоро виявилось, що я не все ще про себе знаю.

Був у мене о тій порі недалекий мій сусіда й немалий приятель Сашко. Його батьки мали в себе велику крамницю, одягалися по-панському й їли булки, як я довідався, не тільки на Великдень або в велике свято, а кожний день.

Сашка зодягали теж не так, як мене: у його були бархатинні штанці, або червона, або блакитна сорочка, блискучі чобітки на ногах, а на голові червона з китицею шапочка; я ж ходив так, як і всі наші куткові хлопці.

Ех, цяцьки у його ловкі були! Тільки не вмів він гратися з ними. Ну, а я вже було дам їм ради! Через те, мабуть, ми й товаришували з ним.

Проте не так-то вже й зручно було мені з ним гратися: ні побігати з ним, ні поборотися, ні погратися до ладу. Ходили коло його обережненько, мов коло скляного. Та хіба ж то можна в добрій гульні без того, щоб коли не штовхнути або не повалити на землю? Ну, а тоді — біда! Сашко зразу одставить губи та так і зайдеться криком. Приходиться тоді тікати та переховуватися по гарбузиннях та бур'янах, бо додому, було, хоч не йди. Перепадало мені дома не раз за того Сашка. Був і до столу прив'язаний, і в комору запираний — усього бувало.

Ну та після того ми швидко мирилися. Зійдемося, бувало, коло їх воріт, станемо щільно один проти одного, стукнемося по стародавньому нашому вулишньому звичаю лобами — і кінець ворогуванню: і знов граємося та пустуєм, немов нічого й не було між нами.

Раз, на другий день після того, як я йому ненарошне спустив з носа кров, а дома мене батько одпарив халявою, побачив ранком Сашка в їхньому садочку й побіг до його. Сашко їздив по доріжках між квітками на якомусь дивному возикові, що мав троє коліщат, котрі самі собою котилися.

— Сашко! — кричу я до його, зчепившись на паркан.— Іди, будемо миритися!

Та щось, побачивши мене, не кинув гратися мій Сашко і, завищавши з радості, не побіг мені назустріч, як бувало перше, а таки зовсім непривітно промовив:

— Пошел вон и не приходи к нам больше! Видишь, что купил мне папаша?.. Это за то, чтобы я не играл с тобою. А ты мазепа!

Такого слова не чув я ні разу. Одначе виду про сес не показую, а спокійно одмовляю:

— То, може, ти сам мазепа.

— Нет, ты мазепа! — завіряє мене Сашко.— Ты и говоришь так, как мазепа.

Цими словами зразу посадив мене Сашко. Бачу — не так я говорю, як він. Правди нігде дівати, то, значить, і змагатись нема чого. Та не хочеться ж мені лишитися в дурнях, і я думаю собі, як би йому оддячити.

Пригадавши, чим більше всього дражнить його хлопці, я сказав:

— А ти до чотирьох годів цицьку у матері ссав.

Дуже не любив цього Сашко, зразу скривився та в сльози. Я миттю з паркана і — хода.

Лежачи під грушею в себе дома, я довго думав про те, що казав мені Сашко. Намагався уявити собі як-небудь мазепу, та нічого не виходило. Потім я замарився про Сашків возик. Дуже він мені вподобався.

«Добре б було,— думаю собі,— коли б Сашко виїхав на йому на улицю, а потім пішов у хату, а возик забув. А я б зразу на возика й подався по улиці.. Ото б дива було на кутку!»

Далі я схопився й побіг розшукувати по улицях своїх хлопців, щоб розказати їм новину.

Гуляючи з хлопцями, я разів скільки викрикував на кого-небудь з їх:

— Ех ти, мазепа!

З хлопцями я так загулявся, що забув і про обід.

Коли вже звечоріло, пригадав я, що треба мені йти додому. Тільки згадав я про цеє — стало мені скучно. Бо треба ж було мені ставати ще на суд перед батьком — чому очей увесь день не показував додому.

Тягнуся помалу поза тинами до своєї хати, хоч нема й малої охоти у мене йти туди. Бачу — сидять мій тато з мамою на призьбі, щось розмовляють собі. Визираю я з-за хати, а виходити боюсь.

— А ось і наш волоцюга притягся! — каже мати, побачивши мене.

— І де ти, шибенику, лазиш цілісінський день? — каже до мене батько.— Ану, виходь сюди, ану, виходь!

Я по голосу догадуюсь, що батько не сердитий, і все мені дурницею минеться. Мені зразу стало весело. Я зразу вибіг із-за хати, колесом пішов по траві, потім поскакав на чотирьох. Попав хворостину й став ганяти хрущів коло хати. Потім я помітив, що коли я біжу — у небі зірка теж біжить зо мною. Я спиняюсь — і зірка стоїть. Мені цікаво і смішно. Я хочу одурити зірку: тихенько, як тїнь, крадуся з одного місця на друге й дивлюся разом на зірку — зірка і собі посувається. Я полечу так, що аж повітря горить, потім зразу стаю, мов укопаний,— зірка біжить передо мною і стане якраз тоді, коли й я.

Далі зразу почув я, що у мене так болять ноги, що не тільки бігати, а, мабуть, до призьби вже не дійду я. Через велику силу приволікся я до матері, сів коло неї й головою тихо схилився їй на коліна. Зразу став почувати, що в ногах щось гуде — мов рїй комарів, а на очі мов хтось нарощне натягує вії. Потім стало ввижатися все, що бачив я вдень, і найясніш усього вплив Сашко на своєму дивному возикові.

— Тату! — зразу піднявши голову, питаю я батька.— Що то таке — мазепа?

— Що кажеш? — питає, дивуючись, батько.

— Яка то є — мазепа? — питаю я знову.

— Яка мазепа? — осміхається батько.— Отака ж і є мазепа, як оце ти.

— Яка ж я мазепа?.. Я — хлопець Панас! — не згоджуюсь я.

— Ти хлопець Панас, та ще й мазепа,— одмовляє батько.

«Значить, так! — думаю собі.— Не збрехав Сашко».
— Чого ж я, тату, мазепа? — допитуюсь я.
— Того, що мазепа! — коротко одмовляє батько.
— Того, що я не вмю говорити так, як Сашко? —
помагаю я батькові.

— Того ж самого, — згоджується він.
— А ви, тату, вмісте говорити так, як Сашко, — ви
не мазепа?

Мати злегенька бринькнула мене по губах рукою.
— А хіба ж так можна, лобуряко ти, казати на
тата! — промовила вона.

«Хто ж його знав, — собі на думці, — що мазепа буває
тільки маленька», — і вже став одхиляти найдалі голо-
ву, дожидаючи, що батькова рука зараз упіймає мене за
ухо. Проте батько мій тільки зітхнув і тихо промовив:
— І я, сину, мазепа.

«Еге, — думаю собі, — то це, значить, невелика біда,
коли не тільки я, а й тато мій мазепа».

Розговорившись далі, я довідався, що не тільки що я
та батько, а й усі наші хатні, всі родичі, сусіди — всі
мазепи.

Потім я сам собі загадався. Пригадую всіх людей,
яких тільки бачив коли, та й міркую собі — хто з їх
буде мазепа, а хто ні.

— Тату! — знову звернувся я до батька, — а Сруль
Савчин?

— Що таке — Сруль Савчин? — питає мене батько.
— Сруль — мазепа чи ні?
— Сруль — жиденя, — одмовляє батько і знов почи-
нає говорити щось до матері.

— А чого ж він — жиденя? Кажіть! — пристаю я до
батька.

Батько сказав мені, щоб я одв'язався од його душі, а
то одлатає. Я тоді зітхнув і замовк. Скоро в моїх очах од
зірок затремтіли довгі срібні голки. Потім зірки стали
чи танцювати, чи гратися в хрещик. А далі все забув.

Прокинувся вже я ранком на полу, в хаті, зразу став
думати, що мені треба щось пригадати.

«Ага! — здумав я, — мазепа!» — й усміхнувся.

Після того не раз приходилося мені чути тее слово, та
вже ніхто не заганяв ним мене на слизьке, як було то
перший раз.

Пригадую, колись ходив я по хаті за матір'ю і, чіпляючись за спідницю, канючив хліба.

Стояв на той час у нас на квартирі щотинник, дід Калиньонок, той самий, що завжди намірявся одрізати мої уші або забрати мене в торбу й занести до руських.

Він саме тоді сидів на лавці, розбирав свою щотину й, одставляючи губи, передражнявав мене:

— Ма-мо, дайтэ хлы-ба!.. Эх ты, мазепа!

— А ви — кацап! — огризнувся я.

Любив я дуже ті дні, коли дома у нас збиралися гості. Бувало це більше в яке-небудь свято, а іноді — хоч, правда, дуже рідко — і в будні. До душі були мені ті дні через те, що мій батько, такий невеселий та смутний у робочі дні, випивши з родиною скільки чарок горілки, робився говіркий, веселий та співучий.

Під такий час і мені частіш приходилось побачити батькову ласку до себе. Погладить, бувало, мене по голові своєю мозолястою рукою та й похвалить перед людьми.

— Це, — каже, — буде в мене міністер.

«Міністер, то й міністер, — думав я в такі хвилини, — самі, тату, знаєте, та нащо ж ото ви йому печете іноді таких гарячих лящів!..»

Потім ставало мені радісно, і про лящі я швидко забував. «Знать, так уже на світі ведеться, — думав я, — що й міністерам, коли вони ще малі, приходиться під гарячу руч покоштувати і лящів, і буханців, і товчеників, і всяких інших ласощів».

І все ж мій батько здавався мені найкращим між чужими батьками. Найбільше ж цікавила мене та година, коли гості, розгулявшись, споминали всякі старосвітські події та співали свої пісні.

Ніколи нічого не слухав я з такою охотою, як ті старовинні пісні-оповідання, що все в них таке цікаве, жалібне або веселе, що так ловко виведено в їх і початок, і край. Сидиш, бувало, де-небудь у запічку, — про тебе всі й забули, — а ти зориш за всіма, кожне слово ловиш, і серце в тебе б'ється, і лице палахкотить.

Пісні співали у нас, як завжди вони в поважній бесіді співаються: спершу гості трохи проспівують, а

потім хто-небудь почне розповідати про те, що співалося; потім знов співають далі. Доволі, бувало, прослухати пісню один раз, і вже вона вся од краю й до краю стояла в голові, як видрукувана на папері.

Хоч не дуже великий я був тоді, а знав уже багато пісень і на голос, і на слова.

Знав і «Лимерівни», і «Недоростка», і «Чумака», і «Чайки», і багато інших.

Часом і сам помагав гостям співати разом з бабами та молодицями.

Надовго остався у мене в пам'ятку один з таких днів, у котрий я дізнався багато такого, про що я іще ніколи не чув. Був тоді я вже школярем.

Раз приходжу я з школи додому, а у нас — гості. По голосному гомону й по веселих очах гостей бачу, що вони у нас давненько і, мабуть, чимало вже випили.

Кинувши хустку з книжками кудись у куток, я тихенько став прохати у матері обідати.

Сипле мені мати обідати, гладить по голівці, а очі в неї сяють і сама усміхається.

«Яка в мене ловка мати, коли весела», — подумав я.

Обідаю собі десь у куточку, прислухаюся, назираю за гостями.

Дуже смішить мене наш дядько Микита. Знаю я добре, що плохішого чоловіка вже немає, мабуть, і на світі, і випив він, знать, не більше, як три-чотири чарки, а розходився чогось так, що й не вдержать його: б'є себе кулаком у груди, трясє чубом, кричить:

— Я — козак! Козак!.. Де моя шапка, я зараз піду в козаки!

Його умовляють:

— І де там тепер тії козаки?.. Були колись козаки, тепер немає.

— Єсть! — кричить дядько. — Йй-Богу, єсть!

— Та де ж вони? — питають його.

— Десь єсть! — одмовляє.

Насилу його вгамували.

Тим часом я вже пообідав. Батько побачив мене й покликав:

— А йди сюди, Панасе, — співати будем. Це ж півчак у мене — похвалився він мною перед гостями.

Ну, а я тому й радий: зразу пурхнув попід столом і

опинився на лаві, поруч з молоденькою моєю тіткою, з нею ми вже давненько зладились співати.

Тітка зараз мені чарку:

— Та хіба ж ми не вип'ємо, лихо його матері, з оцим чорнявим!

Я був хлопець уштивий, узяв чарку в руку, вклонився гостям, оглянув усіх їх очима й поважно промовив:

— Будьмо здорові!

Потім трохи надпив і чарку поставив.

— Отож гляди, — договороється тітка, — будеш женитись, то не забудь свахою взяти!

А я не тільки свахою — за жінку взяв би її, — така вона мені гарна... Стали співати.

Наступила чорна хмара,
Став дощик іти.
Благослови, отамане,
Намет нап'ясти.

Загорілося моє серце: співаю — аж уші в мене горять, а тітка виспіває ще дужче, виграє і голосом, і очима та мене близьенько тулить до себе: любила вона мене й балувала за мою охоту до пісень.

Сидить мій батько край стола, схилився на руку, заводить смутно:

Усі дуки-багатирі
В наметі сіли, —
Наше браття, сіромаш
Та й не посміли...

Проспівав, та й голову схилив.

Шкода мені батька: отакий дужий, бородатий, а бач — не насмів!

А дядьки трясуть чубами та бородами, головами кивають, та й собі гудуть стиха:

Та й не посміли.

Очі опускають: що ж, мовляв, удієш — не посміли!

І бачу я, як стоїмо ми всі — і я, і батько, — на дощі, гнемось, а дощ нас січе, потьоки за шию пливуть. А дуки в наметі п'ють, співають, та ще й насміхаються з нас. Жаль мене бере, ой який жалы!

«Дарма ж,— думаю,— подождіть, як воно буде далі!»

Як угледів пан отаман —
Стало йому жаль:
Скинув з себе жупан синій,
Та й намет нап'яв.

«А що, дуки,— кому тепер краще?» — думаю.

А найбільш удовольнило мене, аж засміявся, коли ми з батьком ухопили дуку за чуб та за руку, а дядько — в шию б'є.

Ой не йди, не йди, превражий дуко,
Де голота п'є!..

«Ото, щоб не сміявся з нас!» — радію собі.

Як цю доспівали, почали іншу, що мій батько дуже влюбив і співав на самоті,— ту, що каже:

Мати наша, мати,
Де нам тебе взяти...

Якось глянув я в той час на батька й здивувався. Так здивувався, що навіть співати перестав: сидить батько, співає, а на лиці у його одзначається щось чудне, мені незрозуміле, і дуже смутне, а в очах немов сльози стоять.

«Що це подіялося з батьком? — думаю собі.— Чого він так засмутився? Хоч і випив він, та я ж добре знаю, що даром сльози він не пустить!..» А батько, як проспівали перші слова, казав до людей, якимось чудно усміхаючись:

— Знаєте, яка це пісня? За цю пісню можуть оце всіх нас забрати й запровадити туди, куди й Макар телят не ганяв. Отака ця пісня!

Я вже тоді чув про ті місця, куди Макар телят не ганяє. Серце в мене похолело. Дивлюся на людей, а люди немов про теє вже й самі знають, кивають головою та співають ще смутніше:

Поставлю я матір
На божничку в хаті...

А потім мій батько став розказувати щось таке цікаве, що я аж на колінки піднявся та слухав. Він розмовляв з людьми за якусь, видно, всім відому Кате-

рину, яка сплюндрувала та занастила не п'ять або десять десятин землі, а цілий «край веселий», «степ широкий» разом з усіма людьми, що там жили. Дуже потім вразили мене й слова, що я почув далі од батька. Між розмовою він якось сказав:

— Мати наша, Малоросіє, чи тебе нам тепер купити, чи піти заробити?..

І журливо головою кивав і сумтно осміхався...

Увечері, коли я ліг спати, я довго думав сам собі перед сном. В голові у мене вихрем крутилися нові, перш незнайомі мені, дивні думки.

Перш усього мені здавалося дуже чудним те, що беруть туди, куди Макар телят не ганяє, не тільки за крадіж та за розбій, а що є такі пісні, за які теж можуть туди забрати. Далі я довго думав, навіщо казав батько на Малоросію — «мати». Що Малоросія є той край, де ми живемо, про те я вже знав. Потім пригадав, що колись у школі читали слова: «Наша матушка Россия». Тоді вчитель пояснив, нащо то Росію треба взивати «матір'ю». «Значить, є «матушка Россия», — думав я, — і є «мати Малоросія». І уявлялись мені ці дві матері в образі двох живих жінок. «Матушка Россия» — то товста сердита пані, котра «чтокає», як Сашкова мати. І живе та «матушка Россия» десь далеко, а у нас про неї читають тільки діти, як ходять у школу. «Мати ж Малоросія» уявлялась мені бідною молодницею в очіпку та в свитянці — такою, як хоч би й моя мати.

А найбільше дивним і таємним для мене показалося те, що хоч і беруть за сумтні пісні про матір до острогів, та все ж тії пісні співати треба і, співаючи, треба журитись і плакати.

І почував я, що в цьому у всьому є щось дуже сумтне й таємне, про що знають тільки великі поважні люди.

«Стій же, — думаю собі, — виросту й я такий, як батько, то всього чисто дізнаюсь, а потім вип'ю горілки, схилюся на стіл, та й сам буду співати:

Мати ж наша, мати,
Та де нам тебе взяти!
Чи тебе купити,
Чи піти заробити...

Та, співаючи, й плакати буду, а лице у мене буде таке ж сумтне і таємне, як у мого батька.

НА ХУТОРІ

Заходила ніч.

Німіє степ і тьмариться.

Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході, як кров, червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажеврїла, немов жарина в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою, малопомітною плямою, під темним крилом ночі зразу ожив і засвітився білим чарівним огнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи. Над степом промайнув легенькою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла.

Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хутірець.

Синіють у промінні хатки. У яр потяглися довгі тіні.

Тихо в хуторі, мов у скам'янілому царстві із давньої казки.

Серпи, коси, вози, збруя — все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти. По дворах манячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч з хатами тягнуться ниви з блискучою стернею.

На нивах, як те військо побите, темніють не зношені снопи, стелються довгими рядами не загребені покоси і, збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелється дух свіжого степового сіна.

Розкошами, красою віє над степом...

У яру тихо й сумно. Світить над ним місяць. Вздовж його розтягнулися довгою стрічкою кучеряві верби. З-під верб одірвались і попливли проти місяця понад зрошеною травою марища — тіні. Запирскало щось... Воли. За волами виринула й стала в яру волохата по-стать.

На голові у неї наверхене жмутом якесь ганчір'я, довга свита підперезана білою ганчіркою, на ногах великі мужичі чоботи, а в руках — батіг. З купи ганчірок визирає мармурове дівоче личко з дуже великими пре-чудними очима. Дівчина притулилася плечем до стовбу-

ра верби й закинула голову проти місяця. Очі у неї склепилися, руки опустились, як у сонної. Стоїть і осміхається.

Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ.

Потім із моря звуків вирізалися дзвінки, мов із срібла виковані, слова пісні:

Яром, яром, пшениченька ланом,
Горою овес.
Не по правді, молодий козаче,
Зо мною живеш...

Слова всі до одного оддалися голосною луною: ні одне не сховалося. Дівчина замовкла і схилила голову. Стало знов тихо. Тільки десь далеко, тремтячи в повітрі, замирали останні одголоси пісні.

Верби стоять — не стелються. Проз їх віти де-не-де визирають далекі зорі.

Дівчина звела великі очі й довго вдивлялася ними в сріблясту далечінь. Здіймала руки, щось шепотіла сама собі, кивала гірко головою.

Знову зворухнулось повітря, і срібні звуки розбудили степ.

Дівчина заплющила очі, марить і співає.

І ввижається бідній дівчині в старих лахміттях, що не наймичка вона, не сирота... Вона дочка-одиниця багатого батька. У неї шовком шиті сорочки, дорогії килими, дукачі срібні... Та не милі їй вони, бо не хоче її любити козак молодий. А той козак — такий хлопець, яких уже немає тепер: він у пишному вбранні, що сяє, як сонце. Під ним грає кінь вороний, а в того коня горять на ногах золоті підкови, срібні виблискують стремена. Сидить козак на коні перед нею, хороший і вільний, як вітер степовий, а вона стоїть перед ним засмучена та стиха докоряє йому, що не по правді він з нею живе...

Тужить, розливається голос дівчини, і лунає-розлягається по сонному степу живе оповідання про дівчину та зрадливого козака.

«Ой вистели, дівчино, — дає глузливую козак дівчині порадку, — ой вистели килимами двір, щоб не скаляв мій

кінь вороний золотих підків,— тоді буду до тебе ходити».

«Ой посади, дівчино, край воріт вербу, тоді буду до тебе заходити».

Та не одурити козакові дівчини! Почула вона серцем гірку правду, і тихим безнадійним смутком забриніли останні слова пісні:

Я й садила, я вже й поливала,—
Не приймається.
Врешеш, брешеш, молодий козаче,—
Ти цураєшся.

Стоїть дівчина, схилившись до верби головою, сльози витирає рукавом драної свитини. Стоїть з жалощами в серці, засмучена й обмарена чарівними малюнками давно минулого, давно забутого, вільного й шумливого життя її рідного краю.

А в тихому хуторі зчинилося диво: од сну просипалися люди, виходили з хат здивовані й слухали пісню, що живою силою вривалася з яру на хутір.

Прочинились двері чиєїсь хати, і, зчепивши руки на грудях, стояла на порозі біла постать чи дівчини, чи молодиці. Місяць світить на білу постать і на хату.

А на краю хутора, од степу, спочивав у сінях своєї хати старий дід. І мариться крізь сон дідові, що в сінях над ним бринить струна. Дідові сон сниться, а струна все бринить, та й бринить, і його будить. І дід прокинувся.

В прочинені двері б'є синім промінням місяць, а по сінях лунає пісня, аж лящить. Вийшов дід із сіней, схилився на тин та й слухає.

На хуторі тихо та лунко. Все кругом спить, тільки в яру хтось не хоче коритися снові й крає сонне повітря своїм молодим могутнім голосом.

Тужить та в'ється в яру дівочий спів, і не помічає дід, як в'ється він сам услід тому співу: то схилиться, то розігнеться, то візьметься за груди рукою.

Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жменю взяв його старе серце й став його помаленьку чавити, а дідові стає чогось так жаль-жаль.

На моріжку коло тину сидить уже цілий гурток

хуторян; білють сорочки, видніються кудлаті голови, босі ноги, тихим блиском сяють заспані очі.

Всі вони здаються при місяці фігурами, вимурованими з білого каменю.

Всередині між ними сидить парубок з чорними великими очима й тихо і поважно щось розкажує. Білі фігури поскилялися до його, слухають.

Його мова одбивається в тихому хуторі буркотанням маленького струмочка. Парубок розкажує про чудну дівчину, що недавно привезено сюди з далеких хуторів до хазяїна за наймичку. Вона дика, боязка й чудна. Вінки собі з квіток сплітає, квітчається й так ходить у роботі цілий день. Збирає коло себе дітей та все розкажує дивні якісь казки або свої сни. А як стане співати, то зразу своїм голосом душу проймає.

До гурту підпливають мовчазні тіні, сідають на моріжок і мовчки слухають.

Потім тихо й поважно, не перебиваючи один одного, стали довго вони розмовляти. Стали згадувати давніх своїх співців і всіх незвичайних людей, що колись жили між ними. Часом гарячими хвилями з новою силою долітала з яру пісня, вривалася в груди людей, і вони стихали. Потім, переждавши, говорили далі.

Споминали вони якогось чабана Ілька, що своїми піснями приворожив до себе молоду пані. Ох, і що ж то за сила була в тому голосі! Вийде було на могилу, гукне пісню — і весь степ скрасить нею. Люди, бувало, кидали роботу та виходили слухати Ілька із хутора аж у степ. Щирий і правдивий був чоловік Ілько. Підмовляла молода пані їхати його з собою кудись, та не поволів Ілько життя панові розоряти, а поволів іти кудись у Чорноморію. Та як пішов, як пішов, та й досі чутки нема...

В яру залунав новий ниючий і пекучий спів. Дівча співало про себе, що їй горе на світі. Вона сирота, а люди недобрі, і нема до кого їй прихилитися; скаржила-ся комусь, що не зазнала вона на світі розкошів, що марно проходять літа її по наймах у важкій роботі...

А люди на хуторі все слухають і згадують усе інших своїх співців.

І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті найулюблені діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите

дівча,— люди з найбільш бідні, з найтемніших темні, були наймитами у чужих людей і пасинками в долі.

В ТЕМРЯВІ

В маленькі вікна низенької хати заглядала чорна осіння ніч. Надворі шумів вітер, а в убогій хаті було тихо. Замість стола коло стіни старенька скриня, на їй, закурена і чадна, помалу блимала бляшана лампочка.

В хаті бідно і пусто. Убоге світло каганця вилискувалось на темних іконах; далі, в сутінку, виднівся піл та ріжок печі.

Низенько схиливши кучеряву голівку до каганця, сидів над писанням хлопчик і стиха скрипів пером по папері.

Серед хати на долівці стругав якусь дошку господар хати Клим. Жінка його сиділа на лаві й пряла. Кожний пильнував своєї роботи, і всі мовчали.

Дописавши сторінку, хлопчик потягся, закрив зшиток і положив його в свою шкільну торбинку. Потім узяв з полиці книжку, чепурненько розправив її, розгорнув, зложив перед собою руки й став читати вголос.

Рівно, мелодійно забриніла віршована мова. Мати присунулась з гребенем ближче до хлопця, повагом витягувала довгу нитку й, осміхаючись у такт віршові, кивала легенько головою.

Брате милий, брате-соколоньку,
Ти покинув сестру-сиротоньку.
А я ходжу-покликаю,
Як зозуля в темнім гаю:
Ой вернися з далекого краю!..

Тихо і виразно, як акафіст, вичитував хлопець.

Клим підняв голову од роботи й прислухався.

— Петре, що ти там варнякаєш? Чи воно ж отак у книзі понаписувано? — дивуючись, спитав він хлопця.

Петро звернув до його серйозне лице.

— Це така книжка, що в їй усе понаписувано по-нашому, по-українському, — поважно пояснив він.

— Так-таки по-мужицькому й написано? — не діймаючи віри, спитав батько вдруге.

— Так і понаписувано, — затвердив Петро.

— Оце ж і я — слухаю та й дивуюся, — обізвалася

мати,— читає таке, що аж чудно якось... ніби по-нашому, чи як би то.

Клим лишив роботу й підійшов до Петра, обітер об штани руки, взяв у його книжку.

— Де це ти взяв її? — спитав він.

• — Учитель дав,— одмовив той.

— Гм... і навіщо б воно, сказати, і до чого...— казав Клим, перегортаючи сторінки книжки.

— Тепер багато є таких книжок,— став розказувати Петро,— казав учитель, що по таких книжках, може, і вчити в школі будуть колись.

Клим дивився в книжку, хоч не розумів у їй нічого. Він щось думав, і лице його робилося суворе.

— Все в насмішку беруть нашого брата, практику здійсмають,— трохи перегода промовив він.

— Коли ж ловко, сучого сина,— злегка осміхнувшись, промовила мати,— усе так воно в лад та до діла...

— В лад та до діла!..— перекривив її Клим.— Не знаєш, навіщо вони ото дають таке?.. Мабуть, серце їх печеться, коли мужицька дитина хоче вчитися, як і їх діти, ну й вигадують... На, мовляв, та не забувай, хто ти!.. Знаємо ми їх...

Лице у Кліма гірко скривилося.

— Кинь, Петруню, сюю книжку та лягай спати,— смутно промовив він.— А книжку оддай учителеві назад; оддай і скажи, що батько не велить цієї книжки читати, що так робити, скажи, не годиться... Стій, я побачу його, я сам скажу йому! Я скажу...

Клим між людьми був плохий та боязкий чоловік, дома ж, як ніхто не бачив, частенько виливав він свої жалі в довгій скрипучій мові.

Тепер серце у його защеміло, і він став говорити, й не переставав.

Петрик уклався спати. Жінка зложила прядиво й теж полізла на піч.

Клим знов узявся до роботи. Робота не пішла до рук. Він частенько переставав стругати й, схиливши голову, думав.

А жалі так і хватали за серце, так і хватали.

Прибрав роботу, помолився, погасив каганець і ліг спати. Сон не йшов до очей. Як галич, осідали його думки й краями серце.

І от увижається Климові серед темряви панська кімната, великі царські портрети, стіл, зеленим сукном укритий... Кругом столу сидять чужі хлопчики, такі чепурненькі, причісані, мов паненята; сидять і щось пишуть.

Писар їх навчасе, люди вклоняються їм, навіть сам старшина чоломкається з ними за руку.

Малі вони, а знають уже багато дечого такого, чого він та інші прості люди не розуміють. Сам Клим, як був колисьдесяцьким, чув, що вимовляли вони часом якісь мудрі канцелярські слова.

Клим подовго дивився тоді на їх і думав, що з їх вийдуть люди.

Тоді ж надумав він оддати сюди свого Петрика.

Іще раніше, коли дали Петрику в школі першого похвального листа, Клим надумав вивести його на легкий хліб.

Не видна була йому спершу дорога до того легкого хліба; після того ж, як побував у волостідесяцьким, він уже знав, що йому робити. Упрохає писаря та старшину, поставить могорич або одмолотить днів зо три — і Петрика приймуть до волості. А там дорога видна: вийде письменоводителем, урядником або тим же писарем. Усім їм добре живеться. Жалування беруть добре, а головне діло — хабарі.

От хоч і цей волосний писар — мало-то він злупить за рік з усієї волості!

З батька рідного візьме — такий дерій. Скільки покривдив бідних людей — страх!

Казать нема чого — добре живуть, і кращої долі своєму Петрикові Клим і не бажав би. Та і йому, Климові, на старість добре б було.

Люди казали б: хоч і бідний Клим, а вивів сина в люди. І був би тоді Клим на людях розумний та шанований.

Так марив Клим у скрутні часи, коли змучена його думка не мала чого кращого, щоб зачепитися.

І робилося тоді йому легше.

Тепер було Климові важко, немов люди підстерegli його таємні надії й мають замір шкодити.

І саме ті люди, які повинні б допомогти вийти хлопцеві в люди!

Думки за думками, невеселі, образливі, товпилися в його голові й давили одна другу. Клим навіть забув, що була пізня ніч: не думав спати, блимав в темряві цигаркою, ворочався на постелі й розплющеними очима дивився в п'їтму.

«Може, вони через те й настоящої грамоти не хочуть давати мужикові, щоб не пускати їх у люди,— думав Клим.— Чого доброго! Бач — каже, що і в школі будуть вчити по-мужицькому!» — Клим зразу підняв голову; серце забилося й похолело: у його блиснула нова думка: чи це не наvertsається діло на те, щоб іменню його Петрика не випустити в люди?.. Бачать — хлопець не дурний, пам'ять дав йому Бог гарну, може чоловіком бути — ну, і не пускають. Бо кому ж потрібне мужицьке дитя?

Ця думка несподівано зринула в голові у Кліма, і потім не міг уже він од неї одв'язатися.

Пригадалось йому, що як приходив до його з молитвою піп, то розпитував, куди він думає пустити хлопця по школі.

Навіщо б йому отеє знати?

Тож, знать, неспроста він довідувався!

А ще він, Клим,— звісно, протак та дурень: не то, щоб примовчати та схитрувати, як-то вміють інші люди,— взяв та так зразу й ляпнув: думаю, як Бог поможе, в писарі оддати!.. От тобі й писарі...

Або сказати й те: чого його Петрикові вчитель дав цю книжку, а не кому іншому? Не бійсь, Сідельцевому, мабуть, не дав!.. Авжеж, мабуть, не дав..

Поворочавшись трохи, Клим піднявся з ліжка й, тихенько облапуючи в п'їтмі перед собою, підійшов до полу, де спав Петрик.

Нагнувся над ним, здержує дихання, прислухається...

Петрик спить і тихенько виграє носом, немов у дудку.

— Петрик, а Петрик! — легенько торсаючи хлопчика за плече, упівголос сказав Клим.

Тоненький свист зразу змовк.

— Це ви, тату? Чого вам? — почувся його здивований голос.

— Чи тобі не низько, сину, в голови? Дай, я підмощу тобі свитку,— став тихенько казати Клим.

Петрик пробурчав щось сердите, зразу поклав голову і вже став засинати.

— Петрик! Петрик! — тихо, але настирливо казав Клим.— Ось підожди, я щось тебе запитаю.

Хлопець ізнов чмихнув носом і прокинувся.

— Ну? — промовив він, піднявши голову.

— Ти скажи мені, Петруню,— тихо й таємниче казав Клим,— чи тільки тобі дав учитель оту мужицьку книжку, чи ще кому давав?

Хлопець трохи помовчав.

— Тільки мені — ну, то що?.. І другим, казав, буде давати — хто попросить.

— Ну, більш нічого... спи тепер собі, спи...

Клим важко зітхнув і пішов од нього.

Петрик обвів очима темряву, подумав трохи, потім знов поклав голову на постіль.

— І як я зразу цього не зрозумів! — дивувався собі Клим.

І довго ще в малій хаті Климовій блимав у пільмі огник цигарки, довго чулося часте зітхання й скрипіння лавки.

Ранком другого дня в квартирі учителя в новенькій свитині з причісаним і примазаним оливою чубом стояв Клим. В одній руці держав він книжку, а другою — за руку Петрика.

Перед ним стояв молодий учитель і гаряче щось йому доводив.

Клим не дивився йому в вічі, а дивився кудись у куток: лице у його було похмуре, задумливе й уперте. Петрик переводив серйозні очі то на вчителя, то на батька.

— Коли ви справді добра хочете моєму хлопцеві,— звернувся Клим до вчителя, і в очах у його блиснув огник довір'я,— коли не хочете його скривдити — то, я вас прошу, допоможіть йому вийти в люди. Ви ж самі знаєте — чоловік я бідний; нехай хоч йому буде краща доля. Вчіть його по настоящому правилу, а таких книжок не давайте йому... пожалуста, господин учитель... я вас прошу...

Клим приступив до вчителя ближче, схилився й додав тихо:

— Я даром не схочу — благодарить буду...

Вирядивши Кліма, вчитель довго ходив по кімнаті, потім сів коло столу й задумався.

ОБИВАТЕЛЬСЬКІ ЖАРТИ

— Глянь сюди, Ваню: Касяненко з Гордійчуком до нас ідуть, — раденько звернулася до чоловіка Євгенія Калістратівна.

Іван Федотович підійшов до вікна.

— Що за диво — справді до нас! — здивувався він. — А я вже думав, що вони й довіку не заглянуть до мене.

— Слухай же, Ваню, — промовила Євгенія Калістратівна, — благаю тебе, ради Бога, не збивай ти вже бучі за ту свою «мову», бо знову посваришся; вже й так мало не всі знайомі одцуралися нас через твої вигадки.

— Ні, Женю, будь покійна!.. Самому мені очортіли ті безглузді суперечки, — заспокоював її Іван Федотович, — я добре звірився вже, що нічого доброго з цього не вийде.

Після трьох днів гризні допіру Іван Федотович помирився з жінкою, і в сім'ї знову запанували згода та тиша.

Іван Федотович почував себе тепер спокійно, хоч трохи й сумно.

— Тепер я сам бачу, що самотою мені нічого не вдіяти, — сказав він щиро, близько сівши коло жінки. — Бути самотим на все місто свідомим українцем — це треба зовсім отруїти собі життя, треба посваритися з приятелями, з ріднею, зачинитися між німі стіни й не показуватись на люди. Тут треба жертви, треба героєм бути, а я... я не герой... — Іван Федотович сумно й покійно схилив голову.

У Євгенії Калістратівни заблищали в очах радісні потайні іскорки, проте вона теж прийняла сумний вигляд.

— Скільки нервів поскубли, скільки крові попсували мені любі мої землячки! Ще до всього дурнем зробили, чудаком ославили... Е, та що казати — краще ніколи не здіймати цього питання, на душі спокійніше буде.

— Кажуть, що ти спокою нікому не даєш, усіх ображаєш,— тихенько промовила жінка.

— Що ж... іноді й сам не рад — доведуть. Тепер побачиш — не нагадаю й словом.

— Щирий син України дома? — близько залунав голос, і у вікні з'явилося рябеньке лице з великим носом, в окулярах.

Іван Федотович зразу скривився.

— А, пан Гордійчук! Пан Касяненко!.. прошу заходити! — промовив він увічливо.

Рипнули двері, й на порозі з'явився Гордійчук і общипана постать міського педагога Касяненка.

— Як себе почуваєте, добродію? Кажеться, так говорят на вашей «мове», — промовив Касяненко, відтіняючи українські слова.

Іван Федотович, помітивши, як скривилися губи у педагога на слові «мове», зразу почув у собі непереможне бажання без зайвих міркувань садонуту земляка-педагога під ребра.

Він зробив вигляд, що зовсім не звернув на це уваги.

— Що маєте новенького? Як Анна Михайлівна, дитки? — заговорила до Гордійчука Євгенія Калістратівна, намагаючись затерти небажану розмову. Заговорили про домашні справи, і Іван Федотович думав уже, що все на цьому й минеться, аж, глянувши на педагога, який стояв, схилившись над столом, став почувати, як стара досада й нудьга заворушилися в грудях: на столі лежало свіже число української газети, що він забув у свій час сховати. Педагог прищуреним оком скося дивився в газету, й ехидна усмішка грала на його губах.

— Напрямок газети поступовий... — став читати він стиха, немов для себе. — На-прямок... — пробіг він і насмішкуватим оком глянув на Гордійчука. — Вы слышали когда-нибудь такое слово в наших селах? — звернувся він до того.

Почувши зразу небезпеку, Євгенія Калістратівна звернула до чоловіка затурбоване лице й зробила перестерігаючий знак. Іван Федотович важко зітхнув.

— «Направление» — теж, здається, не цілком народне російське слово... ну, та облишмо про це, — сумно промовив він.

— Позвольте — как не народное? — здивувався педагог.

— А так,— неохоче промовив Іван Федотович,— його теж викували російські письменники із народного пня, коли виробляли літературну мову. Хіба ж ви цього не знаєте?..

— Разве?.. Впрочем, может быть, но главное, видите ли, в том, что слово «направление» звучит в русской речи вполне естественно, а напрямок...

— Ну їй же Богу, ви міркуєте, як дитина,— розвів руками Іван Федорович,— скільки разів уже...

— Слушайте, Іване Федотовичу! — втерся в розмову Гордійчук.— Ви самі бачите, що я теж малорос, люблю рідну мову, а завше казав вам і тепер скажу, що поки не стануть ваші літератори писати мовою Квітки та Шевченка — діла не буде.

Іван Федотович побачив, що не обминути йому старої суперечки про мову. Згадавши останні свої самому собі й своїй жінці обіщання, він рішив узяти себе в руки й при розмові не захоплюватися. «Буду доводити їм цілком спокійно і логічно,— думав він,— логіка в суперечці — велике діло, логіка спокійна, холодна й міцна, як криця...»

— Ну, слухайте сюди,— тихо почав він говорити, звернувшись до педагога.

— Ваню, забув уже? — погрожуючи блимнула на його очима жінка.

— Ось геть, ради Бога! — нетерпляче одмахнувся од неї рукою Іван Федотович,— знаю... Слушайте, земляче,— звернувся він знову до педагога, — будемо міркувати спокійно і... цілком логічно. Скажіть мені, поклавши на серце руку, чи можна ж писати, ну, хоч газету, мовою Шевченка?

— Полагаю, что можно,— зразу одповів той.

— Ну, ви ж повинні знати, що лексикона Шевченкової мови і взагалі всякої народної, яка б не була вона багата, не вистачить на те, щоб писати, скажемо, реферати, наукові статті та інше. Я ж іще минулий раз ясно довів вам це, і ви цілком тоді згодні були зо мною.

— Ну да, так, конечно... но, видите ли...— зам'явся був педагог.

— От бачите! — радо промовив Іван Федотович.— Тепер же скажіть — як же обійтись без нових слів?

— Как обойтись? — звернувся педагог уже до Гордійчука.— Чудак, право,— это должны знать ваши «письменники», а меня это мало интересуєт.

— Та ви ж згодилися, що Шевченкової мови не вис-тачить для цього, значить, виходить ясно, що нові слова потрібні? Так чи як? — приставав до педагога Іван Федотович.

— Представте себе, — звертаючись через плече Івана Федотовича до Гордійчука, казав Касяненко,— пред-ставте, что какому-нибудь нашему «Матвию» или «Миколе» прочли газетную статью на этой «мове» и сказали...

— Та чого ж ви мені не хочете сказати: так чи ні? — мало не з плачем промовляв Іван Федотович, перехоп-люючи погляд Касяненка.

— Нет, я полагаю, что русская речь нашему...— про-вадив своє педагог, не звертаючи ніякої уваги на Івана Федотовича.

— Так чи ні? — крикнув на всю хату Іван Федотович у самий рот педагогові.— Я вас питаю: так чи ні?

— В чем дело? — педагог здивовано глянув на Івана Федотовича.

Той знизав плечима й став різати кожне слово:

— Ви згодилися, що Шевченкової мови не вистачить для широкої літератури; я вас питаю: значить, потрібні нові слова?

— Что ему нужно от меня? — звернувся до інших педагог.— Привязался и привязался ко мне!

— А я ж казав, що те буде,— вставив Гордійчук.— Тільки до його на поріг, зразу й причепиться, як реп'ях, з своєю мовою. Я ж казав, що не варт було заходити.

— Хто —я? Я зачіпав вас? — сказав, складаючи на грудях руки, Іван Федотович.— Бога ви не маєте в собі, панове!.. Я ж навіть сам прохав залишити цю розмову, ви ж самі, ви нав'язли, ви примусили мене говорити за цел.. Тепер же ви повинні або довести мені, що я поми-ляюсь, або згодитися зо мною — треба коли-небудь до-вести нам діло до краю!

— Дуже дякую! Нехай хто хоче — доводить до краю,

а я піду додому! — Гордійчук став шукати своєї шапки, педагог теж пішов до дверей.

— Ні, панове, я прошу вас лишитися, я дуже прошу вас! — Іван Федотович розставив руки навперейми гостям. Піт котився по його чолі.

— Нога моя більш не буде тут! Прощайте! — кинувся Гордійчук.

— Пустите, — прориваючись під руками Івана Федотовича, казав сердито педагог. — Я... я не знаю, що это такое! Это просто свинство!

Іван Федотович почув, як кров прилинула до лица.

— Так ні ж, чорт забирай! Я навчу вас, як глузувати з людини! — тупнув він ногою. Потім, кинувшись до дверей, він клацнув замком і сховав ключа в кишеню.

— Тиран! Мужик! — заголосила жінка і, закриваючи лице руками, вибігла в другу кімнату.

— Він збожеволів!.. Тікаймо, пане Касяненку! — Гордійчук шарахнувся по кімнаті, підбіг до вікна й аж захурчав у куці. Педагог уже був пригнувся, щоб стрибнути за ним, та Іван Федотович міцно схопив його за комір.

— Ні, голубе, ти-то не втечеш од мене! — схопивши за горлянку, він труснув педагогом, як віттем.

— Довго ви будете жили тягнути з мене? Довго будете розпинати мене?.. Зараз кажи мені, кацапське сміття, потрібні нові слова в нашій літературі? Кажи, а то я з тебе душу витрясу! — Іван Федотович припер Касяненка в куток і так здавив за горло, що тому виперло з лоба очі.

— Бог з вами, земляче, — лагідно промовив переляканий на смерть педагог. — Чого ви так схвилювалися? Хіба ж ви не бачите, що то були жарти. Коли народна мова культивується в літературну, то справді повинні з'являтися нові слова. Так було з російською літературою, й інакше бути не може. Про це навіть школярі знають.

Іван Федотович випустив з рук педагога, зітхнув з полегшенням і став витирати хусточкою рясний піт на чолі.

НАД РОССІЮ

Ми навіть незчулися, як стало примеркати й перед нами на тому боці Росі вислалося на згір'ї незнамене село. Мій попутчик, старий холостяк учитель, спинився коло верби, скинув з голови солом'яного бриля й став витирати хусткою піт на лисині. Його засмажене, як у цигана, лице виявляло гарний настрій, і могутні груди здіймалися, як ковальський міх, втягуючи в себе свіже весняне повітря.

— Ну, тепер можна сказати, що ми вже й прийшли, — промовив він, спиняючись коло одломленої бурею старої груші. — Бачите отой садок, що спускається наниз од церкви? — показав він рукою за Рось. — От у тому садкові й живе Райко, либонь, у його ото і димок куриться, кашу на вечерю, певне, варить собі старий...

Я глянув, куди показував мені Воблий: на високому березі між деревом здаля проблискувало червоне полум'я огника, і синій димок довгою хмаркою тягнувся понад зеленими верхами саду вниз до Росі.

— Оце кожного року так, — каже далі Воблий, — тільки пустить дітей на літо, зараз кидає свою школу, наймає в чоловіка оцей садок, збудує куринь і живе там до самої осені. Сам собі їсти варить, сорочки пере... бурлакує старий причуда.

Перескакуючи з каменя на камінь і хапаючись за кущі, ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. Молодиця дала нам ключа та весла, й швидко ми посувалися вже в маленькому човникові. Звечоріло. Знизу, мов з якої прірви, часом виглядали зорі. Берегами понасували хмари темного зелення, а між ними місцями випирались незграбні скелі та купи сірого каміння, немов руйновища старих будівель. Часом пропливали мимо, стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми.

— Ну й місце ж обрав собі сучий дід! — промовив Воблий і, спустивши весла, став озиратися кругом. — Рай, та й годі! Має душу, чулу до краси, дарма що старий...

Закурили і попливли далі; високий берег почав насуватися на нас усе швидше й швидше, і от зразу човен, брязнувши ланцюжком, вривався в пісок і спинився. Пробираючись між гіллям, ми швидко вибралися на

прогалину, де червоніло полум'я і пахло димом. Перед нами в світлі маленького огнища виринув з темряви маленький солом'яний курінь; коло його висіли й стояли на ослончику казанок, мисочки, горщики, пилка й інші хатні речі. Кругом куреня манячило в темряві кілька уликів. Сам Райко сидів на пеньку коло багаття й щось думав.

Райко був гнучкий, видимо, високий дідусь, лисий, з густою сивою бородою; ясні сірі очі, з яких просвічував життєвий досвід, смуток та добрість до всього, з задумою дивились з-під густих сивих брів на полум'я.

В довгому піджаці, в мужичих чоботях, з загрузилими, мозолястими руками він дуже нагадував якого-небудь діда-пасічника з селян, і тільки пильно придивившись у його очі та лице, можна було вгадати в йому інтелігентного робітника. Багато вже я чув од свого вчителя про цього старого його товариша, діда Райка.

Закурений життєвими пригодами, хитрий і практичний, Василь Тимофійович Воблий завжди казав про Райка в жартівливому тоні; проте було помітно, що якась сила тягла його до старого товариша.

— Скрипиш іще? — так привітав здала Василь Тимофійович Райка.

Райко підняв голову.

— А-а!.. Це ти, старий гріховоднику! — радо промовив він, впізнаючи Василя Тимофійовича.— Насилу, бач, пригадав одвідати!.. А то кого ведеш із собою? — спитався він, придивляючись до мене.

Ми підійшли і стали вітатись. Здоровкаючись з мною, він затримав мою руку й зблизька придивився в лице.

— Що ж, не наглядів іще собі якої попівни, як піч? — промовив Василь Тимофійович і підморгнув оком.

— Е, козаче, куди там мені за попівен думати — здоровля ось зовсім катма! — сміється Райко.— Інша стать тобі: бач, викохався який! Не бійсь, пожирував би ще в охоту! Слухай, Василю,— почав він знову,— женився б ти справді! Хоч на старість пожив би по-людському; та й комусь же треба покинути оту грошву, що наскладав. У тебе ж їх і свині не їдять, а вмреш — кому дістанеться? І сам згинеш, і гроші твої згинуть...

— І які там у мене гроші ти набачив? — осміхається Василь Тимофійович і стиха виймає з кишені пляшку з горілкою.

— Оце по-хазяйському! — весело промовив Райко.— За це дякую, бо в мене, голубе, на неї не розживешся... З кого ж нам і потягнуть, як не з таких дураків,— промовив він до мене. Потім він дістав з куреня рядно, чарку, хліб, скільки зелених цибулин. Посідали на рядні коло огню, як кому було зручніше. Райко, як і перше, примостився на пеньку так, що огонь бив йому в лице.

Воблий вигривав проти огню спину, а мені огонь бив у щоку. Перекинувшись кількома словами про те, про се, діди за чаркою знову перейшли на жарти.

— А чи чував ти, Федосію Андрійовичу, що ось незабаром буде заведена для сільських учителів форма? — витираючи після чарки вуси, промовляє до Райка Василь Тимофійович.— Ото підйдуть до твоєї бороди золоті гудзі — будеш як міністр який!

Райко видержав мовчанку.

— Ні, Василю Тимофійовичу,— промовив він з притиском,— краще підйдуть вони до твоїх шрамів на лобі!.. Будеш, як генерал бойовий!..— Райко весело й добродушно засміявся.

У Василя Тимофійовича на лобі були шрами, про них розказують, що осталися вони од качалки, якою колись гнали його од молодиці. Він зразу прикусив язика, скоса зиркнув на мене й змовк.

Далі діловим тоном спитав Райка:

— А коли це ти будеш орати свою ниву?.. В людей уже пшениця колос викидає, а в тебе ще й не орано!

Райко дивиться на його здивовано, кліпає очима.

— Яку таку ниву, Василю?

— Та яку ж? У тебе он на лисині стільки вже налипло грязюки, що сміливо можна пшеницю сіяти.

Райко засоромлюється.

— А, бодай тебе! — осміхається він.— Наливай краще по чарці.

Пожартувавши так, діди помалу переходять до важкої розмови.

— О, що ж це я тебе не питаю,— через який час звернувся до Райка Василь Тимофійович,— що там у

тебе вийшло з інспектором? Тут така вже чутка пройшла, що мало не до Сибіру збирається він тебе заслати.

Як тінь, пробіг по лицю Райка смуток, і він зітхнув.

— А, бодай не казати! — промовив він. Помовчавши трохи, він підправив огонь у багатті й почав розказувати.

Про Райкову пригоду я вже чув, тепер було цікаво почути од його самого. Я присунувся до його ближче.

Діло було, як розказав Райко, так. Назбиралося в його шкільних грошей, що платили школярі з інших сіл за навчання в школі, щось до двадцяти рублів, і лежали вони в його без діла; за останній місяць не видали Райкові впору жалування, а гроші — хоч кров з носа — треба послати синові в гімназію. Райко візьми та й пошли ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти позичену суму. І лучилося на його біду, що якраз на той час нараввся інспектор: риючись у шкільних паперах, він побачив записані гроші й став питати Райка, де вони. Райко розказав йому по чистій правді. Інспектор не зважив на те й зчинив бучу, нахваляючись оддати Райка під суд.

— Так отаке-то горе у мене, — казав Райко. — І не думав, і не гадав, щоб на старість злодієм зробитися, та, отже, ще й прийдеться... Напався на мене, — казав він далі, — що чистоти в себе не соблюдаю: хлівом, каже, оддає у вас, а не господою людською. Дивуюсь, каже, що за таку довгу свою службу не привчилися чепурно коло себе ходити... Що ж, хіба станеш розказувати йому все про свої злидні? Навіщо йому теє знати, що трапляється по цілому місяцю сорочки на собі білої не мати... Де вже тут буде чистота тая... І от як почув я од його таке слово, так серце моє й упало. Вачу, яким духом дише він на мене; не вподобався я йому зразу, та горенько моє, що ж я маю робити, бідна головко? Підлеститись як-небудь, розказати йому який веселенький анекдотик, як умієш зробити це, не в гнів тобі, ти, Василю Тимофійовичу, щоб воно, молоде, посміялося та й подобришало — я хоч і радий би, так не можу. Де вже там будеш сміятися, коли серце в тебе замирає... які вже там жарти підуть на душу!.. А він, кажу, кривиться: йому б і дивитися не хотілося на таке життя... — Райко зітхнув і замовк.

Огонь починав гаснути, кругом робилося темніше. Райко взяв паличку й став розгрібати багаття.

— Підкладіть, серце, свіжого хмизу! — звернувся він до мене. — У вас ноги молоді, кріпкі, бо мені як засидітись та потім уставати, то чиста морока... ревматизм клятий мучить мене. Он там за куренем візьміть... Ні, дитино моя, не там, — гукнув він до мене, помітивши, що я не там шукаю, — отам збоку, за відерцем...

Підклали свіжого хмизу, й сухі палички затріщали в синенькому полум'ї. Знову показалася сива борода Райкова й залиснілася голова, вирізалось з темряви смугляве, мов порохом закурене, лице Василя Тимофійовича; освітилися віти молодій грушки.

— Прожене і під суд, думаю собі, — розказував далі Райко, — і сором, і старцювання на старість... заслужив нагороди собі мало не за сорок років чесної служби... І не повірите — такий мене одчай узяв, що аж серце закам'яніло... Ех, думаю, що буде, те й буде: скажу я йому сміливе слово! І не знаю вже, звідкіля тая сміливість узялася в мене... «Ваше високородіє! — кажу і сам чую, що голос мій тремтить: от-от заплачу! — Тридцять вісім років, — кажу, — служив Райко народній школі, оддав їй здоровля, молодість, і хоч бідний він чоловік, проте не заплямує на старість своє ім'я за якихось там двадцять карбованців! Не вкрав я ті гроші — позичив, бо скрута прийшла мені. Гріх, — кажу, — вам буде, як на старості літ зоставите мене без шматка хліба й осоромите мою сиву голову!..» Та й не витримав-таки... заплакав...

Райко змовк і схилив голову.

— Ну і що ж? — помовчавши трохи, спитав Василь Тимофійович.

— Нічого не сказав. Постояв, насупившись, помовчав, а потім — «біда, — каже, — мені з цими людьми», і нічого не сказавши, не попрощавшись, вийшов і поїхав. І не знаю вже, що він має робити зо мною. Чутка була, що хвалився перемістити в іншу школу. То б ще було півлиха, а як справді під суд оддасть?

— Та кинь ти, Федосію, цю думку! — став розважати його Василь Тимофійович. — Нічого тобі не буде до самої смерті; інспектор у нас людина молода, погарячився, а насправді він не зробить лиха. Не звір же він справді!

— Всього, серце, можна сподіватись од людей,— зітхнувши, промовив Райко.

Стали наливати по чарці.

— Скрутіть мені, голубе, цигарочку,— вдався він до мене, забачивши, що я збираюся закурити.— Самі вже, будь ласка, скрутять, а то в мене чогось руки поклякли.

Помовчали.

— Перевод, кажеш, не штука,— звернувся Райко до Василя Тимофійовича, хоч той нічого не згадував про перевод.— Коли раз переводять або двічі, то кат його бери, а як мене вже з одного місця на друге перегоніли вісімнадцять разів, то це щось коштує: кожний раз отож приходилося будувати своє життя наново. Треба було наново хвируватися хазяйствечком, знакомитися з людьми, звикатися з новою школою, з дітьми. Станеш згадувати своє життя — і бачиш тільки одну довгу низку переводів,— там з кватирею зле приходилося, там піп був лихий чоловік, там урядник чіплявся, там з голоду пропадав, звідтіл вигнали... а радощів, ясних днів — як і не було...— Перевів очі на мене: — Тільки те й згадати, що років вісім з жінкою прожив, та й тоді, як станеш розбиратися, — мало добра було. Добра людина була, хай земля їй пером, моя жінка, весела, роботяща, і перший рік, як побралися ми з нею, либонь, був найщасливіший за все моє довге життя. Коли ж клопіт та злидні швидко придавили її. Рік за роком ставала вона все тихіша, перестала співати, стала помітно марніти, часто слабувати, і одної осені мусив навіки попрощатися з нею. Ой і лиха ж то година була — не знаю, як я не позбувся вже тоді й розуму. Поховати було ні за віщо, і я, лишивши покійницю в хаті з двома малими дітьми, сам за шапку та за палицю та за дванадцять верстов до знакомого колеги. А надворі болото, дощ, як з луба... Приходжу до його, застаю. «Душа люба,— кажу,— так і так: виручай!» Добра людина була, покійний,— либонь, теж помер уже,— поміг-таки: останню десятку позичив. Так ото й поховав я її, а сам зостався з двома дітками. Пішли тоді довгі та смутні ночі, нудні дні, та злидні, та самотина. Дітки бігають невмиті, обідрані, голодні — а я нічого й не думаю: ходжу, як у хмарі. Потім помалу став за розум братися. А тут, спасибі їм, люди до помочі при-

йшли: бачать — чоловік мов не при собі. Стали приглядати за дітьми, сорочки їм прати. Той бурячків принесе, той картопельки, той паляницю хліба, молочка дітям... Важко брати все теє — та що ж вдієш,— скривишся, дякуєш...

Щиро й правдиво розказував він, і в його голосі не чути було ні одної нотки пекучого жалю або скарги. Як казку, як давню пісню-думу — не про себе, а про когось іншого — викладав він спогади про своє життя, повиваючи їх тихим смутком, який один тільки й лишився в його душі од колишніх гострих та пекучих пригод.

Василь Тимофійович мовчав і дивився поверх огню кудись у гущавину; його насмішкувате, як криця, загартоване обличчя немов одмінилося, покращало, а завжди прищурені, хитрі карі очі тепер дивилися прямо, були повиті задумою, смутні. Я не бачив його ще таким, і тепер мені стало ясно, що тягнуло цього кремезного хитрого діда, що серед лихих обставин умів збити собі достатки, до його химерного старого товариша.

— Дивлюся оце я на тебе, Федосію,— промовив стиха Воблий,— та й щось уже й не вірю собі,— чи справді ж це той Федосій Райко, той кучерявий з огневими очима юнак, про якого слава гула колись по всьому повіті!..— До мене: — Було, кого громада посилає до губернатора — Райка; хто свариться з посередником або з приставом — Райко... Або, пам'ятаєш, якого наробив ти колись тарараму, коли виїздила ексекучія в Григорівку? Ех, Федосію, постарілися ми з тобою...— Воблий зітхнув і замовк.

— Було колись, було...— кивав головою Райко,— всього було... Прошуміло, прогриміло, та й сліду нема... От ти, Василю, й замолоду був хитренький,— казав він далі.— Зумів збити собі копійчину... не то що ми, дурні: тепер і гадки не маєш... Проженуть з посади — попід вікнами не підеш. Та хіба ж такого проженуть — він тобі теє начальство так ублагає, умовить, що йому благодарність за благодарністю летить. Щасливий ти, Василю, талантом тебе одарив Бог таким,— без іронії, зітхнувши, промовив Райко.

Огонь погас; з-під сірого попелу тільки жевріло скільки жарин. Тіні од віт згустилися; насунулась тем-

рява. Над нами вгорі показалося небо, на йому між зорями купкою срібних цвяшків високо вибралася вже Квочка¹.

Десь над Россю, переплітаючись, полинули вгору молоді голоси.

Де ти бродиш, моя доле,
Не доклячусь я тебе!..—

затремтіли у весняному повітрі палючою скаргою слова пісні. Райко прислухався. Кивнув у той бік головою:

— Семінаристи співають, школярі мої... Бачте — отож воно жити хоче, долю до себе закликає. Радіють поки що, думають — світ завоюють, а підуть на село, в ярмо те впряжуться — ой-ой-ой де-то все теє подінеться!.. Ну, а поки віриться — хай поживуть. Кажуть — сироті сонечко мріється, а воно й справді гріється... Пошли їм, доле, чого вони благають у тебе, пошли їм радощів у житті, світлу молодість красну, старість спокійну! — шепоче Райко, немов молиться, і зводить до неба свої добрі й смутні очі.

Через яку годину ми знову сиділи з Воблим у човні і, стиха попліскуючи весельцями, мовчки перепливали Рось. Чогось не хотілось говорити. І я, і Воблий зарились кожний у свої думки. Не знаю, про віщо думалось старому, передо мною ж, що тільки починав учителявати, перший раз ясно визначилося питання: яким же шляхом я маю йти? Чи мені піти слідом за Воблим і починати зразу будувати собі тепленьке місце в житті, чи, кинувшись назустріч молодим пориванням, піти тернистим шляхом, по якому йшов Райко, чи, може, поки не пізно, лишити зрадливу, обшарпану вчительську долю іншим, самому ж помандрувати світами шукаючи собі кращої...

Було вже пізно. Над водою вставав туман і повівало холодком. За скелями починало ясніти: світало вже. Човен, як тінь, плинув до берега.

СВЕКОР

Тими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого з-під великого чола, тією поважною ходою Василько завжди викликав усмішку в дорослих. Коли б

хто почув, як було гукне він улітку, одвертаючи од гречки корову, то, не бачивши його, подумав би, що то гримає старий бородатий Микита-чабан, а не малий Василько, якому тільки цеї весни пошили штани.

Дома Василько часом як почне «старувати», то всі тільки дивуються!

За обідом нехай тільки хто накришить хлібом на столі або розілле борщ з ложки,— Василько так і гукне, чи то буде свій, чи чужий: «А нащо так накришувати та наляпувати!» Або забуде хто шапку в хаті зняти,— він зразу видереться на лаву або на ослін, підбереться, скине шапку й пучкою на образи покаже, мовлячи суворо: «Он бач, що там таке!»

Не вподобається йому що-небудь — зараз на піч, укриється рядном і почне звідтіль вичитувати та всі непорядки в хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у людей, ведеться!

Батько, було, слухає, а потім і скаже:

— Десь ти, Василю, старшиною будеш колись, що такий сердитий!..

Отакий Василько. Недурно всі в сім'ї ззивали його «свекром».

«Свекор», «свекор», а проте кожного ранку любив лазити під піч, де в його було сховане в куточку з деяких цяцьок ціле хазяйство. Часом з ранку до самого обіду сидить там, цяцьками бавиться, щось до їх бубонить собі.

— Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився,— каже йому одного разу мати,— тебе он жени-ти пора, а ти раз у раз шмаруєшся попід піччю.

— Ну, так і женіть, коли пора! — озвався з-під печі Василько.

— Оттакої!..— сміється, дивуючись, мати.— А до школи ходити вже й не хочеш?

— Що мені та школа — хліба дасть? — старує десь у куточку Василько, перекладаючи бляшки та стекольця.

Увечері до хати посходилась уся сім'я: батько, мати, два старших брати, сестра-дівка. Після вечері батько сів край столу, схилився на руку, глянув на матір, на діти та й промовляє:

— Хай його батько стеряється!.. Не хочу вже робити: ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять,—

старий роблюся вже!.. Треба, мабуть, женити котрого-небудь з хлопців та й хазяйство з рук передати. Нехай хазяйнують молоді, а нам вже з старою й одпочити можна!

Василько сидить на полу коло вікна, немов дивиться на місяць, як він срібні свої ріжки вистромив над вербами; а сам все ж ухо наставляє, щоб почути батькову мову.

— Тільки котрого б нам з трьох женити? — міркує батько далі.— Миколі он на осінь у москалі треба йти. Петро не скінчив ще науки своєї... хіба Василь? Він же й до хазяйства більше має охоти, ніж до вчення.

Василько спідлоба поглянув на батька й знову дивиться у вікно, немовби не про його й річ...

— То як ти скажеш, Василю? — вдався вже до його батько. Тебе будем женити чи, може, пождемо, поки Петро школу скінчить?

— Ги!.. — засміявся Василько, соромливо закриваючись рукавом. Батькова розмова йому до вподоби, проте він стережеться, чи не жартує батько.

— Ну, то чого ж там сміятися! — промовляє поважно батько.— Кажі: коли женити — будемо женити, коли ні — піждемо.

— Кажі, Васильку,— то, може, сьогодні де-небудь і засватаємо дівчину,— обізвалася й мати.

Василько оглянув усіх — ніхто не сміється.

«Чому б і справді мені не женитись?» — подумав він собі. Було б добре, коли б у його була жінка: обід варила б йому, сорочки прала, а він лежав би собі на печі та погукував би до неї: «Стара, а принеси огню, я люльку запалю!..»

— Ну, то як же? — казала мати.— Хочеш одружитися?

Василько втер рукавом носа, почервонів трохи й промовив, закриваючи рот рукою:

— Хо-чу!..

— Ну, от і гаразд! — каже батько.— Тепер тільки молоду треба йому вибрати. Чи, може, в тебе вже є на приміті яка?

А в Василька й справді є вже одна дівчина на думці. Давно вже сподобалась йому чорноброва Ганна — ще тоді, як вирятувала його з багнуки, як він був загруз

колись, вертаючись з церкви; тоді Ганна вирятувала спершу його самого, потім його чоботи, що тільки халлявки визирали з калюжі; втерла йому носа, заплакане обличчя та на додачу й поцілувала ще.

— Ганну хочу,— промовив Василько сміливіше.

— Ганну, то й Ганну,— згоджується батько,— тобі видніше. Та коли казати правду, то й дівка вона хороша: доброго роду, й на вроду гарна, й здорова... та, може, ще й приданого сот п'ять дадуть!.. Поможі тобі Боже, Василю!

Василько знає, що тут йому слід було б подякувати батькові, та чогось соромився й тільки чмихнув носом.

— Ну, то не будемо ж і гаятися,— каже далі батько,— будемо зараз одягатися та й по рушники підемо!.. Подай-но йому Петрову свитку! — гукнув до матері.

Мати стягла з жердки свитинку, червоного пояса — кличе Василька одягатись. Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати. Трохи немов соромно йому, ну та в новину це,— то й не дивно. Одягла його мати в свитину, поясом підперезала, в кишеню поклала батькову люльку, папушу тютюну за пояс застромила. Батько взяв з столу хліб, дає йому під пахву. Взяв Василько той хліб, обома руками вчепився в його, насилу вдержить.

— Ну, сину, помолимося Богу й підемо, поки зовсім не спізнило,— каже до його батько.— Тільки треба тобі ще дещо сказати, попереду як іти. Чи будеш же ти за мене в громаду ходити, податки платити?

В громаду ходити — Василько залюбки ходив би, а от податки платити — то вже й не до душі йому...

— А де ж я грошей візьму? — спитав він.

— Як де грошей візьмеш? — дивується батько.— А ти ж будеш заробляти! Будеш орати, косити... Ти ж тоді хазяїном будеш у нас. Ми тебе всі будемо слухати.

— Е-е!.. — протяг Василько з непевністю.

— Будеш уже сам усе робити,— себе й жінку годувати й зодягати, сестру заміж оддаси, а мене з матір'ю до смерті доглядати мусиш. Будеш доглядати? — перепитав батько.

Василька в жар кинуло, а уші зашарілись. Він уже й не радий був, що розпочав таку справу!

— Я не хо...— промовив він і схлипнув. Очі зразу налилися слізьми.

— Ну, а як же, сину? — ласкаво й тихо казав батько.— Хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали — робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарілися, то невже ж ти виженеш нас із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню?

Василькові зробилось і боязно чогось, і, Боже, як шкода тата з мамою...

Хліб випав у його з рук, і він на всю хату так і заголосив:

— Я ма-а-лий ще!..

Всі, що були в хаті, далі не могли вже втерпіти й весело зареготали.

Василько глянув кругом і зрозумів, що то все були жарти. Він з радощів аж сам засміявся. Потім засоромився, закритися руками та, скинувши Петрову свитку, вистрибом так і метнувся на піч.

Часто після того питали його:

— А що, Василю, швидко будеш женитися?

Василько було помовчить трохи, а потім поважно одмовить:

— Так-то й женитись!.. Там тобі така морока, що нехай його й кат візьме!..

ДОМА

Помалу скриплять вервечки...

Ай нуй-нуй-но, котино,
Засни, мала дитино...

В кутку перед іконами тріщить, мов жива, червона лампадка, колихаючи тихими тіннями, як завісочкою, над ликами святих: то одкриє, то знову запне. На скрині блідо горить низенько прикручене світло. В ко-чергах, під припічком і по всіх темних закутках при-таїлись, сумуючи, діди. На полу стиха тіпає колискою хлопчик Петько і в задумі дивиться поверх колиски великими темними очима.

Коля, меншенький, лежить на полу, уткнувся лицем

у подушку і, плутаючись у довгій сорочці, повагом молотить у два ціпи дрібними ніжками, бубонить щось сам до себе.

Дивно в хаті — і чудно, й радісно.

Чудно, що тепер глуха ніч, а в їх горить світло і вони, малі, самі вдома; що серед ночі вмивалися вони холодною водою з крашанками, в нові сорочки повиряджались.

А радісно, що в хаті у їх — як у вінку: на столі новий килим, по стінах скрізь червоніють рушники, аж в очах од їх темно. Долівка, піч, лавки — все вимито й вимазано. Проте треба їм тихо сидіти, не пустувати: вони стережуть домівки...

— Поле, поле, зелене, а по йому квітки-квітки! — розказував Коля, що мерещиться йому в заплющених очах.— Летять зірки — жовті, червоні, блакитні, та все рядками... А тепер засіки, а в них жито сиплеться, сиплеться, сиплеться...

— Цить, Колю, а то Горпинку збудиш,— обізвався до його Петрик. Коля примовк і ще глибше уткнувся в подушку. Петько перестав колихати й схилився на бильце.

— Петько! — перекинувся догори на подушці Коля.— А коли тато заженуть і Горпинчину маму на небо? Петько трохи помовчав.

— Таку заженуть! — поважно odmовив він.— Наша мама була ніжна, так її й загнали.

— Яка — ніжна? — здивувався Коля.

— Така... біла.

— Така, як гуска?

— Дурний! — пояснив Петько.— Ніжна, що робить не вміє, а тато казали, що в нас треба робити, бо в нас худоба. От дядько Михайло не пустив би маму на той світ,— добавив він, зітхнувши.

— Бо в дяді Михайла волів немає?

— Воли дядько купить,— кивнув головою Петько,— у дяді теж худоба, тільки він нашу маму жалував; казав, що коли б мама у їх жила, то він би цілував її в руки; а нашого тата лаяв. Казав, що коли б тато не брав нашої мами, то він би тоді взяв її, а тато схилив голову та й мовчить.

— А що, а...— хотів про щось спитати Коля, та тільки зітхнув та й замовк.

В колисці зо сну заквилила дитина; Петько знову схопився за вервечки:

Ай нуї-нуї-нуї, коточок...

Коля довго качався по постелі, перекидаючи ногами, далі задивився у вікно й затих.

Через вікно долітали здалеку дрібні передзвони.

Коля одразу схопився на ноги, підняв подол сорочки й почапав по полу до Петька. Схилився до самого уха й страхає пальчиком.

— Цить, Петько! — потайки шепоче йому. — Бо отам ходить злодій. Кричить — чуйте, кури, чуйте, гуси...

— Мовчи,— спинив його Петько,— ось скоро паску привезуть.— Далі укрив дитину й пересунувся до вікна.

— Йди, Колю, будемо виглядати!

Коля подибав до його.

Притулились головками до шибок і стали приглядатись. Видно було шлях, обсаджений вербами, леваду й зоряне небо. Ізсунули головку до головки й стиха гомонять.

— Он бач, Колю,— показував Петько на купку зірок у небі,— ото немов груша на нашому городі, а ото чоловік робив у полі клуню, закопав сохи, а обгородити забув.

— Де, де? — приглядається Коля.

— А отам, де просторо... А он... дивись, дивись, Колю! Он панна з відрами... Бачиш?

— Петько, то наша мама! — зрадів Коля.

— Ні, то тільки зірки.

— Ні, то мама! — завіряв Коля.

Петько замовк.

— Кажи, Петько, то мама? — допитувався Коля й лагодився вже заплакати.

— Ну, годі, не плач, то мама,— погодився Петько.

Коля засміявся.

— То її Бозя послав води брати до колодязя?..

— Еге,— кивнув головою Петько.

— Вона прийде через поле до нас?

— Не прийде, Колю.

— Ні, прийде!

— Вона нас не бачить.

— А ми її гукнемо. Петько, давай гукати маму! Мамо! — крикнув Коля, піднявши очі в небо.

— Не кричи, Колю! — спинив його Петько. — Маму треба кликати тихенько. Треба так казати, — Петько покірно звів очі до неба й одними губами, мов крізь сон, почав кликати: — Мамо, йдіть сюди!

— Мамо, йдіть сюди! — ще тихше казав за ним Коля.

— Це ми, Петя й Коля...

— ...Петя й Коля, — отдавалося, як тихий шелест листу.

І тільки так заговорили хлопці, все небо немов справді перемінилося перед очима: ожили на йому срібні звірі, будови, дерева, а між ними найясніша на все небо — їхня мама з відрами. І тихо там, тихо, гарно...

— Ідіть-ідіть! — голосніше кликали хлопці. — Бо вже наша друга мама ваші хустки й спідниці поносила, намисто продала, а тато нас не жалує, а вона їсти не дає, гуляти не пускає, та все, щоб дитину гляділи!..

— І б'є... Мамо! — заплакав одразу Коля.

А мама мовчить. Вирядилась у небі срібною мережкою із зорь, запишалася, не чує їх, немов чужа.

Пекучий жаль дитячий обгортає хлопців на таку привабну, а нежалісливу й погордливу маму. І вже не здержуючись, вони обливалися слізьми і з докорами, перебиваючи один одного, поспішали розказати їй свої сирітські кривди. В колисці прокинулась дитина. Незабаром у хаті було повно плачу. Плакав Петько, тіпаючи колыску, плакала дитина, плакав Коля коло вікна, схиливши голову на лутку.

А в сінешні двері щось стукало... тихенько, з осторогою, щоб не сполохати.

Хлопці почули.

— Мамо! — з криком радості кинулися обмарені діти до дверей. В одну мить защіпка злетіла з залізного гачка.

В хату увійшов дядько Михайло, ласкавий і сумний.

— Що у вас тут таке?.. Полякалися чого, що крик зняли? — спитав він дітей.

Хлопці держалися за його поли й мовчали.

— Мама... не йде, — промовив Коля й схлипнув.

Дядько помовчав, і його очі понялися слізьми.

— Не йде? Ото горенько, — промовив він щиро. —

Ну, не плачте; я оце зустрів вашу маму в переліску: вона ось вам крашанки подала, — і дядько дав їм по крашанці. Хлопці і вірили й не вірили, а їхні очі помалу почали загоратися тихою радістю.

А дядько сів на лаву, меншого взяв на руки, а Петька посадив поруч і став їм довго розказувати про маму. Казав, що мама їх не забула, що вона дивиться на їх з неба, Бога за них благає, щоб дав їм долю щасливу. Казав, що коли вони плачуть, то й вона там плаче.

Хлопці прищулились, як пташенята, слухають. А дядько все розказує, розказує, а сльози котяться по його смуглявому, вітром запаленому обличчю.

А десь дзвони серед ночі гудуть-гудуть. Замовкнуть, прислухаються та й знову загомонять, немов розказують про те, що там почули.

ДОЩ

(Мініатюра)

Тихо, й нудно, і спека пекельна...

Нікуди вже далі — ось-ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою лісу, обізався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хуторський парк із столітніми дубами, тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці, що притулилась самотня до панського парку. Пішла хвиля, аж засвистіла, по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ушух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колодям, ламало, трощило, й луною розкочувавсь гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса, холодний, дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись, ковтала воду сухая земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й занімилі: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце...

Хмара сіяла й сіяла,— щедро, не жалуючи.

У землянці коло вікна сиділо трійко дітей — старша дівчинка й двоє малих хлопчиків. У хатині й завжди буває темно: перед віконцями дуби стіною та буйні, високі стебла квіток; а тепер дітям здавалось, що вже вечір і що зараз прийде мати.

Дала їм мати хліба й на сніданок, і на обід. Давно вже й поснідали, й, позбиравши ошимки, пополуднали, та й знову їсти захотіли. Треба, щоб уже вечір був.

Більшим боязко, а малому байдуже — плаче, просить їсти та маму гукає.

Темно, аж сумно...

І відразу щось розтяло хмару і мовчки нахваляється на когось огняною лозиною.

Тихий задуманий блиск тремтить по темних стінах, на миснику й на іконах.

«Гур-гур...» — торохнуло й покотилось щось над хатою. Дзвенять шибки посуд на суднику, на воднику у сінях відра.

— Хліба! — тоненько скиглить дитина.

— Цить! — тихо, потайки шепоче йому сестра й пучкою показує в вікно: — Он Бозя золотою різкою свариться, каже: «Ну-ну! ось я тобі дам хліба!»

Широко одкриває дитина очиці й затихає.

А кругом знову темно. Тільки дощ сіє й сіє на чийсь лани.

...В напільне вікно почало видніти. Дивуються діти, думали — вже ніч, а воно знову дніє.

І знову синіє небо, а на йому золоте сонце — сипле скрізь гарячими, блискучими бризками. По шляху біжать жваві струмочки — крутяться, підстрибують, танцюють, весело про щось буркочуть.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у дорогому намисті. Густішою стіною сплелося

жито, що почало вже квітнути — пустило із себе дух свого цвіту. Поміж його стеблами заясніли волошки, немов посвітилися сині лампадки. Зажарили голівки горицвіту, загула бджола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом.

Битим шляхом скриплять вози, лунає бадьорий гомін — люди вертаються з базару.

Веселий шлях: з одного боку дуби — як стіна, з другого — лавою буйні хліба. Здіймає чоловік шапку на возі, милується Божими розкошами.

Із квітника од землянки вибігають на шлях три маленькі, обідрані, бідні примари. Вирядились на шляху, дожидають.

— Дядю, дайте гостинця! — тихо, боязко промовив хлопчик.

— Мовчи! — суворо насварилася на його дівчинка. — Стидно прохати: як похвалює мамі, то будеш знати!

І всі замовкли, тільки дивились на проїжджаючих пильними-пильними очима.

Проїхали, не помітили.

За возами, спираючись на костур, тюпає жвавенька бабуся.

Вирівнялись в рядок, склали на грудях руки, дожидають.

— Здрастуйте! — здоровкаються всі до бабусі й, як одно, низенько вклоняються.

Бабуся спинилась.

— Здорові, діточки, а чого ж це ви, голуб'ята, всі такі зелені?

Діти витерли рукавчатами носики й подивились на неї великими смутними очима: мовляв, хто ж його знає.

— Ну, а де ж ваша мама? — питає бабуся, приглядаючись до чорних тенеточок на дітях.

Дівчинка убік показала очима.

— У хуторі — горниці панам прибирають.

Зорять усі на бабуся, чогось сподіваються.

Побідкалась старенька, стала жалувати дітей.

— Гарні, любі діточки... а гостинчика немає, ластів'ята, — не купила.

Почала гладити по голівці хлопчика. Хлопчик приплющив очі й радісно засміявся.

— І його! — показав він ручкою на меншенького, що

недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах... «Здра... здра...» — крутило воно увесь час голівкою на тоненькій, як мотузок, шиї й щиро приловчалось вклонитись.

Баба пожалувала й того. Далі глянула на старшу дівчинку, що мала розумні й смутні очі, погладила і їй головку. Бліде лице дівчинки спалахнуло, як рожевий ліхтар, а очі засяяли радісним промінням.

Пішла бабуся, а діти веселіше пострибали під хату.

Посідали, дивляться на сонце, що чогось не хоче сьогодні заходити довго.

А десь за ланами гомонів, затихаючи, грім, немов той суворий тато, що навідався додому, нашумів, обмив своїм дітям залякані та заплакані лиця, обдарував усіх гостинцями й пішов собі, буркотаючи, геть, добрий і суворий, і все зеленіло, цвіло й осміхалося услід йому.

Тільки трійко дітей під землянкою тьмарили красу зеленого куточка, як три прив'ялі квітки, що забули виставити на дощ.

ВІДЬМА

(З народних переказів)

Серед безлюдних просторів, морозом окутих, засипаних мертвим снігом-піском, білим та холодним, по хуторах і селах світилися привітні небуденні огні.

Рік од року, довгі віки, серед самої глухої ночі-зими, коли, здається, і сміх, і пієню, і всі радощі людські закує, замурує в крижану дулевину, погасить у людських кублах останні огні й оповіє їх у довічну темряву, — по всіх неосяжних просторах степів поміж сонними борами, по всіх закутках, де тільки притаїлись людські житла, всі разом, немов по захованих дротах, світилися вони, радісні, живі.

Боязко заблимали огники десь і на дні глибокої степової балки, самотної на далекому степу.

Десяток убогих хаток визирали із заметів, мов нори степових звірів, а поміж ними лунав веселий гомін: веселою, ясною марою вертиться по хуторі різнокольорова зіезда, лящать бадьорі пісні про райські сади, про золоті розкоші.

Здається, повійнуло на завмерлий хутір з вікової давнини казковим сном, чарівним і теплим.

А кругом балки в грізне військо вирядились тіні всякого страхіття й примар з відьмами й мерцями, з усіма витворами темної ночі; заворушилися, стурбовані світом і радістю, озброїли свої сили проти радісного свята.

І зашумів люто вітер із степу, загув,— із свистом, із диким гуком метнулась на хутір разом із ним темна сторожа, подула холодом, війнула снігом, накинула темне рядно. Стало порожньо й сумно.

Тільки сила ворожа гасає, лютує в темряві.

А радість вже осміхається то з одного, то з другого віконця теплим червоним огником.

Пізніш за всіх заблимав огник у крайній од ярів хаті, неясний — блідий і злий.

Й сунули до неї всі страховища, вкрили стару похилену оселю, осілись на воротях, на старих полатаних вікнах.

Повіяло од хати на хутір сумом та острахом.

Блідо горить на карнизі прикручена гасничка. Вікно од дороги затулене; в напільному, од степу,— кружалками одтавали замуrowані шибки. І здавалось, що то незграбні кудлаті опудала з чорними обличчями й ватяними бородами й губами товпляться знадвору у вікно. Із миски самітно визирає худе святкове порося з гострими ушима, визирає в убогому світі, як старовинний дерев'яний ідол.

Піч полупана, долівка немазана, грубо, абияк підбілені голі стіни. Сумно й бідно, неохайно.

Ні, немає радощів цьому дому...

Сумний-невеселий ходить по хаті господар цього дому, Іван Крупка.

Сам підголений, блаженька свитина новим поясом підперезана, чоботи вилискують дьогтем — молодець хоч куди, а невеселий.

— І чого воно так, Катре: тільки у людей зайде свято — у нас здіймається гризня? — промовляє мов сам до себе.

В темному кутку блиснуло щось хижими гарячими очима.

— То кому свято, а мені тільки серцю сухота! — одповіло плаксивим голосом.

Схилившись на риг до столу, сиділа, схлипуючи, в новому вбранні молодиця.

Незграбно на всі боки стирчав і оддувався на її недоладно вдягнутий кольоровий крам. Дикунським кокетством оддавало од темно-рожевого очіпка з якимись давніми ріжками на голові. Чорна коса, як буйна грива, не вміщалась під очіпком, і здавалося, що то дитяча невміла рука, жартуючи, начіпляла грубі прикраси на якогось молодого гарячого звіра.

Глянула на піл — і здригнула од огиди й зненависті:

— Бачить їх не можу!.. Дух мені од них противний, одворотний... Наплодить наплодила, дохляка, та й сама згинула, то це мені панькатися з ними, з вонючими?.. Нащо? За що? Що це я — наймичка їй?.. У мене свої сипнуть незабаром.

— Ох, та яка ж ти недобра, Катре,— винувато кліпаючи очима, казав Іван,— ну де ж їх діти — не подушить же, як щенят.

— Де хоч, там і дівай, коли хочеш інших плодити. А коли ні — то зогнивай ти з своїми злиднями, з тими чортенятами! Піду до батька...

Підскочила на лавці й одвернулася до вікна.

Повернула голову, глянула похмурим оком.

— Що я тобі казала? Забув? — тихо, понуро кинула.

— Що? — хрипко промовив Іван, прокашлявся й додав: — Цього ти не кажи мені, Катре... Під боком люди.

— Що люди? — злісно повернулася до його.— На лихої години нам люди!.. Що вони — дітей твоїх годуватимуть?.. Яке їх собаче діло до нас?

Іван підійшов і з осторогою сів на лаву поруч.

— Підожди трохи, Катре, потерпи,— лагідно почав він умовляти,— вони кволенькі: дасть Бог самі повмирають.

— Повмирають... дожидай... Поки повмирають, то голову загризуть...

Схлипнула.

— Та геть, не обнімай! — гнівно зарепетувала, одпихаючи Івана.— Такі злидні — туди ж моститься. Геть, не сиди до мене близько, бо од тебе тією безкишкою вонючою, тією сухотою тхне!

Плюнула.

Іван одсунувсь, насупившись, гасячи в очах п'яну пристрасть.

Обвела упертими, тоскними очима хату й заскиглила:

— Ой нудно мені, тоскно... Життя мого немає тут, замучать мене, із світу зженуть вороги мої осоружнії...

— Які вороги? — цікаво спитав Іван.

— Он, он мої вороги! — тикаючи пучкою на піл, із дикою зненавистю примовляла Катря.

На полу, світячи крізь драну ряднину голими заденятами, покотом лежали скулені од холоду трое дітей — одно більшеньке, двоє малих.

Іван важко зітхнув.

Примовкли.

«Гу-у...» — диким звіром вило надворі, гуло в комині, сипало піском у вікно.

«Замету, засиплю, сліду не лишу!» — нахвалялось комусь.

Катря кинулась, мов тільки що почула, розплющила широко очі.

— Чуєш, яке мете? — тихо, таємниче промовила вона, підсуваючись до чоловіка.

— Ну? — закліпав стурбовано Іван очима.

— Слухай сюди... — лице стало довірливе, лагідне.

Почала стиха шепотіти йому щось на ухо, й одсвічували її очі чудним зеленястим блиском.

Зашарілось лице у Івана, очі сп'яніли.

Хіба ж віяло коли-небудь на його од завжди кволої першої жінки такими гарячими чарами, такими могутими молодими принадами?.. Пара очей, як невідомі, дорогі камні, з дивно сумовитим чарівним блиском, снували перед ним і закривали все навкруги. А лице? Де ж тая злість на йому?.. На його дивилось лице по-дитячому лагідне й привітне. Нікому лиха воно не бажає, тільки собі хоче щастя — дикого, палкого. Собі та йому, Іванові.

Жаль торкнув Івана, у грудях спалахнуло.

І дико вхопив він жінку в обійми, до грудей притиснув, як своє щастя.

А воно — живеє, як огонь, гаряче Іванове щастя — горнулося, в'юном вилося, припиналось губами, дух забивало.

Схопився бадьорий, енергійний — в очах, що поїнялись туманом, одсвічувались нові мрії. Схопив шапку.

— Поки я запряжу — знайди кобеняк та рукавиці,— тихо, швидко промовив і метнувся із хати.

Жінка швидко кинулась до одежі.

— Тпру! — санки глибоко угрузли в сніг, стали.

Ой і шуміла буря в темному й сумному бору! Немов незчисленні орди дикунів-велетнів, німих і лютих, намагаючись одним страшним гуком одігнати ворога, шуміли сосни.

Гудом гуде вгорі, реве, віє, трощить гілля і шпурляє сухим ломом.

А внизу затишно під густим наметом; тільки, як грізні привиди, товпляться звідусіль тісним військом стовбури.

Глянув Іван навкруги — і почав розгортати кожухи, в яких, як у гнізді, стиха пустуючи, кублились в одних сорочечках діти.

Вийняв одно, швидко поцілував, кинув із саней — як було, в сорочині. Тоненько, різко закричало у снігу одно, за ним — друге.

Старшенька вхопилась за батькову руку та уголос:

— Тату, не кидайте нас!

Плакала, рідненьким, голубчиком ніжно взивала, руки цілувала, жалю благала.

— Не плачте, діти: прийде швидко мама, забере вас до себе, — умовляв Іван.

— Ми будемо слухняні, ми будемо мачусі годити, дітей тобі глядіти, — вичитувала, як стара, примовляла: — Ми повиростаємо — підемо служити.

— Не будеш ти, моя дитино, служити, по наймах отиратись. Підеш ти до Бозі, а в Бозі — гарно тобі буде. Прости, доню моя, гріх мій та перекажи Милосердному, хай і він прощає.

Нагнувся поцілувати.

— Тату!

Охопила рученятами, припала, прип'ялася вустоньками...

Одірвав, легеньку й чіпку, як реп'ях, та й кинув із саней далеко в сніг.

Шарпонував віжками.

Як легенька пташка білопера, стрепенула крильцями, знялася і вже билася, вчепившись за санки.

Вхопив її за плечі, пхнув дужою рукою.

І впала дитина горілиць на сніг.

Хльоснув батогом коняку, помчався, озирається.

Плутаючись у сорочині, лине услід, спотикається по снігу біла пташка; щось квилить тоненько, сніговим пилом курить.

— Н-но! — ляснув батіг раз, вдруге, і ще, і ще...

— Ввв... — заходяться німі велетні вгорі, і вже тільки в ушах причувається, як серед шуму-бору квилить десь голі пташенята, що бурею викинуло з гнізда.

В хаті у Максима Чичуйка — як у вінку.

Стіни білі, долівка жовта, од рушників стоїть рожева темрява. Тихо в хаті.

В сухих квітках ритмічно блимає перед іконами лампадка, мов грає якусь веселу мелодію без гуку.

По запічках, по лавах, поза рушниками, навіть на новому килимі, що застеляно стіл, — скрізь німі танцюри-тіні.

Трісне лампадка, захвилює на всі боки полум'я — і пішли навприсядки, напідскоки, вихиляються, руками вимахують — усі разом, як одно.

На покуті — горщики з кутею та узваром у сіно глибоко зарились, у місці — свята вода з кропилом.

Стоїть густий дух од сіна та сухих васильків. Тепло. А на столі на святковому килимі — горою пироги, ковбаси, риба, паляниці... Зверху кидає мрійний світ на їх лампадка.

Спить на полу мати з дітьми, дримає на печі Максим. Гуде хуртовина надворі, трубить у каглу. Чогось Максима непокоїть: раз по раз крізь дрімоту турботно здригається в нього у грудях. Ох, ця буря!..

Хоче щось пригадати — сон мов хвилию кудись односить.

Зітхнув на всі груди, легенько щось там здригнуло — і вже з грудей пустив дух рівно, спокійно.

Двічі дихнув Максим носом, третього разу увірвався.

Лупнув очима, підвів із постелі голову, прислухається.

— Усте, Усте! — стиха покликав він.— Усте, чи ти спиш?

— А... га! — хрипко зо сну обізвалась жінка.

— Усте, ти нічого не чула?

— Ні...— одкашлялась.— Ні, а що? — повторила голосніше, з тривогою.

— Щось мені приверзлося чудне — Бог знає, проти чого. Причулося, немовби десь мої хрещеники голосять: «Тату, укрійте нас!»

— От, хай Бог криє, Цариця Небесна! — Устя підвелась на постелі.— Гляди, щоб не надумала ота відьма заподіяти їм що-небудь. Бо там хуторські люди прямо криком кричать, що вона їх зведе. Чадом не вдалося подушити, то, може, знов що надумала?

Максим підвівся й став шукати на комині люльку.

— Бачив сьогодні під церквою кума — підстригся, підголився: мов на улицю вирядився. Забачив мене — та зразу шаміль-шаміль поза людьми, а очима блиснув на мене, як той злодій. Щось тоді мене торкнуло — треба, думаю, зайти сьогодні провідати хрещеників, та, як на лихо, забув. А вертаючись із церкви, наздогнав Павла Ярового. «Як там сироти?» — питаю. Махнув тільки рукою. «Коли б,— каже,— вже Бог прийняв їх краще». А далі й розказує. «Оце,— каже,— вчора — мороз, аж дух забиває, а воно, сердешне, через увесь хутір босе, в одному жупаночку за решетом скаче. Спотикається, за слізьми дороги не бачить».

— Ой леле...— хитає головою Устя,— коли б та нещасна мати знала,— може, сама подушила б їх: менше горя у світі знали б. Ну, а як ото вже йому дивитись на їх!

— А йому що?.. Він радий, що жінку взяв молоду та здорову.

— Батько!..— зітхнула Устя.— Ой!.. Вистріляти б таких батьків!.. Бач, знайшов сиротам матір! Там, кажуть, і батьки її якісь нелюдські. Ні люди до них, ні вони до людей. У церкві ніколи не побачиш — вовками якимись живуть. Сумно їхати, кажуть, вночі мимо того відьомського кодла, а його, бач, невідома вперла в ту сім'ю, так, немов не було йому інших людей у світі...

Побідкались, погомоніли; Максим докурив люльку,

вибив попіл і став умоцуватися на сон. Обмара розвіялась, мов не було. Позіхнув, потягнувся:

— Ф-р-р...

Заснув.

— А гу, гу-у!..— страшним голосом перегукувалось щось у степу. Здавалось, якісь злочинці поралися коло темного діла, подаючи один одному голос здаля.

А коло вікон щось жалібно вило, просило, тужило.

На напільному вікні одірвало од степу край матки й тіпало нею, як щось живе рукою.

— О-ох, о-ох... ох, ох...— тремтіло щось надворі голе, підскакувало, мов за дрижаками слова не скаже.

— Авва-вва-ва,— скрючилось од холоду й пішло качатись по снігу.

Максим уві сні злякано захрипів і скочив:

— Це якесь навожденіє мені!

— А що?.. Може, знову? — зразу одгукнулась із полу жінка.

— Та прямо ж немов отут під вікном усі в один голос: «Тату, вкрийте нас! Тату, вкрийте нас!» — аж заходяться та плачуть.

— Знаєш же що, чоловіче,— зараз запряжи коняку та їдь: душа моя чує, що там діється щось лихе. Вже сама хотіла будити тебе. Не полілуйся та зразу ж навідайся,— ще не пізно. А то коли б, Бог храни, вони чого не вчинили з дітьми — й тобі буде гріх за сиріт.

— Гм...— Максим ізсунувся з печі, зачепав швидко по хаті, зашарудів нетерпляче у запічку.

Блиснув огонь.

Катря сиділа з ногами на полу, гризла оріхи й поводи́ла по порожній хаті великими очима. Сиділа, як дитина, заклопотана своїми цяцьками та химерними мріями. Постукало у вікно. Катря зразу до вікна, одхилила занавіску:

— Хто тут?

Одскочила од вікна, як од огню. Дитячого виразу в очах — як не було: з очей визирнув звір — хитрий, сполоханий.

Двері — на защіпку, погасила огонь, стала коло стіни.

Надворі вітер затихав, виднішало — чути було, як щось домагалося під вікном.

— Хто там? Чого треба? — зіпнула сердито на всю порожню хату. — Завтра приходьте, тепер дома немає.

Застукало дужче у вікно.

— Одчини, молодице, бо не pomoже! Гукну на людей, будемо двері ламати!

Катря заметушилася в темряві, як звір у клітці. Засвітила огонь, поодпирала двері, стала коло печі, дожидає.

Увійшов Максим, повітався у хату, став струнувати з кобеняка сніг. Катря держалась за опічок рукою й дивилась на Максима, як на гору, що мала обуритись на неї. Максим спокійно розгладив примерзлі уси, оглянув цікавими очима по хаті й спинив їх на Катрі. Одразу погляд одмінився, став певний, твердий як криця:

— А признавайся, молодице, де діти?

Катря, не змагаючись, дико заголосила.

Все завмерло в бору, мов після лютого бойовища, коли все живе вибито до ноги. Тільки мертві привиди й тіні, довічні, невмирущі, повиринали на руїнах, задумані, сумні. Вгорі то виднішає, то потьмариться. Деся там, за хмарами, якийсь золотар блиснув срібними листами — під стовбуром виринула біла група борових русалок: двоє маленьких щільно головками пригорнулись до грудей старшої, а та, розпанахавши спереду сорочку, зверху донизу, мов крильцями, обгорнула їх. Сидять, гріються на місяці.

Од соснового гілля впали гілчасті тіні на голівки, на мармурові лица — і немов осміхнулись снігові діти на холодний промінь. Здається, тиша навіки скувала бір, і вже сумні тіні, немов з нудьги, затіяли свою довічну німу гру...

Стиха засвистіло, затріщало по снігових заметах: мов по білих хвилях, розкидаючи бризки, швидко пливли між деревами два човни. Із зеленястого снігового гребня, немов з морської хвилі, виринули дві гостровухі голови. За ними в човнах — дві фігури.

Здається, — давні велетні знову впливли на світ із своїх нір. Стали.

Сидить один на човні — притаївся; другий швидко крадеться до снігових дітей. Узяв одного на руки, прислухався, немов подув на нього; другого, третього — й тихо заквилили, мов зо сну, мертві снігурки — ожили.

Одкинув відлогу з голови й перший раз звів очі на другого.

— Ну, дякуйте Богові, куме: живі! — і перехрестився.

І в мертвому царстві щось охнуло, розриваючи крижані кайдани довічного сну.

Місяцю-біжчику,
Виглянь мало,—

співали дівчата, повертаючись із колядок.

І місяць, ясний божок із золотими ріжками, вплив у небі в танку дівчаток-зірок, осяяв у полі свіжі сніги.

Черідкою переходили дівчата вузький став, що злучав два хутори.

На горі, мов те військо, що прогнало недавню бурю, випливали в промінні, хрускаючи снігом, силуети.

— Дивіться — це наші повертаються з хуторів! — задзвенів цікавий дівочий голос.

— Хлопці!.. Що ми бачили-бачили! — таємниче оддається другий, нетерплячий.

— А що ви там бачили?

Гурт хлопців обурився з гори. Змішались. Гомін.

— Заходимо ми в балку,— розказують дівчата, перебиваючи одна одну.— Бачимо — світиться в крайній хаті. Давай, кажем, заколядуємо. Заходимо. Двері порозчиняні, одежа в хаті порозкидана, скриня одчинена, й каганець горить, а в хаті — ні духа. Та ми мерщій з хати.

Ідуть гуртом, гомонять.

— А от нам у Біликах була притичина,— хвалиться хлопець,— хвища, мете!.. А воно біля верби само витанцьовує по снігу. Верба рипить, а воно вигукує: «Ой грай, коли граєш...»

— І що ж воно таке?

— Так ніби панок, такий із себе...

— Стійте! — спинив зразу один гурт.— Дивіться — он-он-он пішла...

Всі, як одно, змовкли, дивляться в далину: попід лозами пливла тінь, було чути, як рипів під чобітьми

сніг. На білому снігу чітко малювалась постать зігнутої жінки з великим горбом на плечах.

— Хлопці — гайда: впіймаєм!

— Нащо вам зачіпати її? — спиняють боязкі дівчата. — Хай собі йде на очерета та на болота.

— А-га-га! А тю! А держи! — засвистіли, затюкали хлопці.

Тінь звернула вбік і швиденько побралась у лози.

— Це, мабуть, горянська... там, кажуть, аж три їх живе.

Збились тісніше до гурту. Місяць уклонявся ріжками здаля зіркам, сам тихо одступав, спускаючись за бір.

Колядники увіходили в свій хутір тісним гуртком. Упівголоса велася цікава розмова. Забігали одно перед другим наперед, товпились коло того, хто розказував, і в цікавих блискучих очах ще одсвічували в усіх таємниці різдвяної ночі.

НА СВІТАННІ

— Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись.

Підводжу голову з постелі: в хаті блимає, вікна затулені чорним сукном темряви, не можна вгадати, скільки минуло вже ночі й скільки ще буде, — ніщо про світ не нагадує.

— Вставай, сину, підемо.

Протираю од сну очі.

— Куди, мамо?

— О, а хіба ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! — підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я давно вже марив про це, коли ж тепер...

— Спати хочеться, мамо, дуже, — пхикаю я і, мов винуватий, схиляю сонну голову матері на груди.

— Вставай, вставай, не лінуйся, — чую ніжний, лагідний, проте невблаганний голос.

Мнуся, починаю, позіхаючи, одягатись, сопу. Мати нашвидку допомагає, вмиває холодною водою.

І ще на моїх очах теліпалося якесь клоччя од сну, а ноги плутались, мов у гарбузинні, а ми вже з хати вийшли у свіжу темряву.

В темряві видно було одне тільки небо — далеке, темне, як оксамит; а по йому безліч золотих жучків — лежали горілиць і перебирали золотими ніжками, не маючи сили рушити з місця.

Обвіяв усього, мов злив холодною купіллю з ніг до голови, весняний вітерець,— струснув плечима, ніби скидаючи останні дрімоти.

Я засипаю вже матір, як горохом, усякими питаннями, і мій цікавий дзвінкий голос будить сонну темряву.

Мати думає щось своє: відповідає лагідно, проте коротко, уривками, іноді зовсім мовчить.

Мушу мовчати й собі. Озираюсь кругом: чого ж це, одначе, не світає — темно-темно, як у льоху? Аж сумно. І мати мовчить. Із темряви вирізувалися розпливчасті контури страховищ, чорних, волохатих. Перед очима виростали якісь високі стіни, страхітні скелі — мертві, страшні. Здавалось — ось-ось зразу обуряться на нас, задавлять.

Ставало тоскно. Дитяче зневір'я почало лякати мене. Забувалося, де ми йдемо і куди. Може, звідсіль ніколи ми не виберемося, може, ми вже там, де сонця не буває, де завжди ніч...

Незвичайно висока постать моєї матері в темряві здається чужою, незнакомою.

«А що, як це не моя мати? — миготить полохлива думка, і в грудях стає холодно.— Може, це омана водить мене, малого, темної ночі серед невідомих гір та бекеття?»

— Мамо! — сіпаю матір за рукав.— Мамо, що це за гори?

— Де, сину?

— А оце коло нас?

— Це не гори — це сади.

Подув вітерець — і мертві, страхітні скелі дихнули з темряви весняним цвітом та зеленим рясом.

Дихала могутня сила — жива, запашна.

«І який же я боязкий», — соромлю себе, осміхаючись. Голос матері зразу заспокоїв мене.

І знову я пригадую, знову марю, що буде.

З темряви насувалися примари все нові й нові, хи-мерні, страхітніші, простягали з боків руки, намагаю-

чись ухопити мене, гнались за мною, хотіли одірвати мене од матері й кинути самого блудити в цих нетрях.

Я міцно держався за руку матері, сміливо озирався на їх, нахвалявся рукою й навіть дражнивсь...

— А ось уже, хвалити Бога, й на світ благословиться! — чую голос матері.

Справді світало. Як же я не помітив!.. За великими тінями прогавив, коли на сході почало видніти. Встава-ла звідтіль якась ясна сила й стіною пхала темряву і всі її страхіття на захід.

Швидко гасилися зірки, як лампадки після всенош-ної, а край неба на сході пашів рожевим світлом, як лице дитини, що недавно підвелася од жаркої подушки. Рожева темрява впала на поле, на скелі-сади, на якесь село, що помалу виринало із рожевих сутіннів. Лежать іще сутінки на хмарах-садах, немов попелом закурило їх, та вже хтось продимає куряву над їми, і з-під неї вирізаються сизі плями — буйний на дереві цвіт. Як сніг, забілили десь на рожевому тлі білі стовбури бере-зок, а над ними зеленими хмарками темніли кучеряві, в дрібному молодому листу, віти.

Щось діялось дивне, чудне, і в моїх грудях прокида-лось легеньке хвилювання.

А в селі прокидався гомін — якийсь скучний, сердитий. Хрипко озивається худоба, чути короткі сердиті вигуки, ляскання батога. В рожевому, потьмареному світі, як на дні якоїсь ями, вештаються поміж зеленими садами люди — лихі, заспані, нечесані, абияк одягнуті. Сон турляє ними у всі боки — через груддя, через ко-лоддя. Спотикаються, сердито одвертають лице од роже-вого світу, і в заспаних очах їх іще не горить огонь життя — радощів і сміху немає ще й сліду.

А сади, як живі, повернулись до сходу, не зворух-нуться, радісно дожидають чогось із видного краю. До-жидають непорушно, терпляче, і тільки дедалі видніє їх чоло, ясніє радісний усміх.

Ми спинились.

Ось-ось впливає щось на рожевий серпанок, дивне, ясне, радісне.

Б'ється серце.

«Ідуть! Ідуть! Ідуть!..» — радісно захлинаючись, на

всі сади й діброви затьохкав соловей, кинувся поринати десь у зелені.

Пішов радісний шелест.

Справді, щось виходить, якась радісна, золота процесія, і вже на рожевому тлі золотими голками блиснуло скільки променів.

Здавалось, якісь зореносці, обійшовши землю, вибирались до нас на гору з корогвами, з бунчуками, з радісними сурмами, високо підіймаючи вперед золоту зорю.

— Ах!..— виривається мимоволі з моїх грудей радісний крик.

Це було перше диво, перше чудо, що діялось на моїх очах.

А із затінку виринула вже очеремха в білому цвіту, мов зморена, квола панна в зеленому вінку, — рожевому досвітку вклоняється.

Спалахнув рожевим усміхом молодий вишняк.

А далі, мов широке море, розгортає зелені груди мертва скеля-діброва, осміхається тихою усмішкою велетня.

В селі залящав десь радісний сміх — прокинувся і він, ледачий.

В грудях здавлювало дух...

Що то буде далі?

Аж ось на обрію, під рожевою тканкою, швидко почало вигинати спину щось чорне, волохате, мов те страхіття, що лякало мене перед світом.

Вигнуло спину, випростало лапи, і на рожевому тлі випливала, як чорна мара, пелехата хмара, розкидала кругом од себе безліч рук і ніг.

Здавалось, сама вона не рушала, тільки одна з її лап почала виростати вдовж, ширитись, розкривати все ширше й ширше волохату зменю.

Досунулась до золотого проміння й лягла на його чорною плямою.

Погасав рожевий світ. Смутком повійнуло над садами: стемніли, охмурніли.

В селі замовк, сховався сміх. Хмара розпливалася на все небо. Ущух соловей. Сльози душили мене: не буде ясного дня, не буде радісного свята...

— Мамо, нащо це так?

Мати зітхнула, почала мене розважати.

Вона казала, що хмари розійдуться, а сонце таки засяє, що з цієї хмари на наші сади, на наші лани підуть дрібні дощі, і будуть рости вони густіше, зеленітимуть буйніше.

Та серце одверталось, нудилося в той час од тії розваги, а очі ворогом позирали на хмару: це ж вона потьмарила мені моє сподіване, обмарене свято, мій перший золотий ранок.

ТУТЕ СЛОВО

(Шарж)

Зустрінувшись у гóроді, ми призналися земляками і почали говорити рідною обом нам мовою. Але помітивши, що я намагаюся позбутися в розмові провінціального жаргону й часом вживаю літературних виразів, він швидко й пильно глянув на мене й опустив очі.

— Ти часом не із «свідомих»? — тихо, з підозрінням спитав мене.

— А хоч би й так?

— Умгу...— протяг він, ховаючи в очах якісь іскорки. На охмурнілому лиці вплив вираз лікаря, який певно поставив хорому суворий діагноз.

— Малоросійського язика, як літературного...— почав він діловито.

— Ти мав казати — української мови? — перебиваю його.

— А хіба не все одно?

— У нас, українців, терміни — український і малоросійський — мають значіння різні,— відповідаю я. Далі пояснюю йому, що ми розуміємо під одним і другим словом.

Вислухав він мене, здавалось, уважно, але, переждавши трохи, почав уперто говорити те саме:

— Я кажу, що малоросійського язика, як літературного, я не визнаю, хоч часом і люблю говорити.

Починалась стара історія — нудна й набридла.

Попрощався я з ним сухо, не маючи бажання зустрічатись із ним удруге.

Але обоє ми попали в суміжні течії життя й мимо своєї охоти мусіли зустрічатись, навіть часто. Довелось одному до одного звикати.

Розмовляти зо мною він почав більше російською мовою, і тільки глузливо морщився, коли мені ставало скрутно з українським лексиконом в абстрактній розмові. Сам він чесав по-російському жваво, чітко, легко, так, немов був начинений готовими фразами й періодами. Читав він завжди тільки одну місцеву популярну газету і з чутливістю фотографічної пластинки одбивав у собі не тільки написане в газеті, але навіть і те, що можна вчитати і між рядками. Особливо це було помітно, коли розмова зачиналась на українські теми.

— Часто буваєш в українському театрі? — бувало, питаєш його.

— В малоросійському театрі? — перепитує.— Аякже, буваю, люблю, грішним ділом, малоросів.

І так завжди: я — українці, він — малороси. Разом із тим прикидається, що не надає цьому особливого значіння, тільки лице його на той час заслонялось якоюсь таємничою наміткою. Здавалось, що з цього приводу він багато міг би сказати, та тільки мовчить, щоб не засмутити та не образити мене.

Зустрічались, кажу, частенько, то й траплялись всякі хвилини. Часом — що подієте? — не хотілось заводити гризню, тягнуло до тихої, лагідної розмови.

Раз одного такого лагідного часу завів він своєї улюбленої: «Ой не ходи, Грицю», я почав підтягати. Далі звели розмову на занепад народної української пісні в нашому селі. «Малоросійська пісня», «Малоросія», «малороски», — вилітали в нього слова й снігом падали мені на груди.

— Та хоч би ж ти помилився коли, та казав: українці або Україна,— кажу я йому в серце.

— Що ж робити, так уже я звик,— осміхнувся він.

— Ану, хоч раз скажи! — спробуй.

— Та й навіщо?

Була та хвилина тихого настрою, лагідного єднання, і я напосівся, що б там не було, витягти з нього це слово.

— Ну що тобі станеться, як раз скажеш?

Почав канючити у нього.

— Ну, добре,— врешті згодився він, позіхаючи,— «Україна»,— протяг він, приплющивши око, і біля губ

у нього вималювались риски, що скидаються на «лапки».

— Ану, без лапок? — домагаюсь я.

— Та одв'яжись, Бога ради! — сміється він.

Але одв'язуватися я і в думці не мав. Мене надзвичайно цікавило, яке буде у нього лице, коли він скаже це слово.

З запалом і настирливістю закоханого, що вперше домагається слова «люблю», не шкодуючи ласкавих слів, почав я упадати коло нього, поки такі розніжив його серце.

— Ну, гаразд, — хай тобі полегша, — згодився-таки він.

Далі зробив серйозний діловий вигляд, понатужився, набрався духу — і, відразу зачервонівши, затулився рукою.

— Хи! — засміявся соромливо.

Далі махнув рукою:

— Та ну його зовсім — таке й вигадась ти!

Всяка надія — згасла. Видно, що ніякими заходами не витягнеш тепер із нього того слова. Але щось нове я вже помітив у нього на лиці. По тому напруженню, з яким він намагався сказати туге слово, по тих страдницьких зморшках на чолі, що бувають помітні у німих, можна було подумати, що він органічно не спроможеться сказати того слова. Я твердо вирішив при нагоді звіритись у цьому хоч би якими хитрощами.

Якось вільним часом, ніби нечевля, затіяв я з ним шаради.

Після кількох нарочито заплутаних шарад, якими мені удалося зацікавити, навіть захопити його, в самому азарті гри — з таємничо-загадковим виглядом загадку йому:

— Перший звук можна почути на печі під хуртовину.

— У-у-у... — одгадує він.

— Другий, — невпинно придумую, — можна почути, коли зграями ворони.

— Кра... — весело підморгує він мені, не помічаючи на собі сітки.

— Остання частина слова — імення дівчинки, дочки нашого спільного знакового.

Подумав земляк, покліпав очима:

— Іночка... іна...

Далі радо ляснув у долоні.

— Знаю! — підняв руку, хотів раптом випалити, але здригнувся і скривився, немов хто щіпнув його.

— Малоросія!.. — похопився і легко оддихнув...

Найбільш непокоїла мене та таємнича мовчанка, та намітка, що завжди насувалася на його лице, коли зачиналася мова про українців. Колись напологся на нього:

— Скажи по правді, чого ти так одмагаєшся од того слова «Україна»?

— Одчепись од моєї душі!

І таємнича намітка сплелася ще густіше на обличчі. Одвернувся він, задуманий, смутний, мов од чого причіпливого, досадного.

Нічого не вдієш. Зітхнув я, задумався.

«Ну й що там, що справді ховається за тією таємничою мовчанкою, — ламаю собі голову. — Що він бачить такого в українцях, чого я не бачу, що він знає нового про них?»

Випадково погляд мій спинився на люстрі, що висіло на стіні передо мною.

Глянув на нього й очам своїм не вірив.

В люстро було видно, як земляк мій схилився у мене за спиною: таємничого виразу на лиці мов і не було. Лице земляка кривилося, мов у ображеної дитини, гримасами; він заскалював око, виставляв язика й перекривленими губами шепотів без слів: «українці», «Україна», кивав зневажливо головою, плював, сварився кулаком.

Я зареготав і миттю повернувся назад.

Те ж таємниче, задумане лице з виразом благородної скорботи за людину.

Я — безнадійний утопіст, живу обмарами, часто бачу химерні сни, що скидаються часом на віщі. Однієї ночі примарилось мені таке: сидим ми, скілька душ, десь у читальні чи в бібліотеці. Земляк мій з суворим побож-

ним виглядом читає вголос свою улюблену газету, ми слухаємо.

Читав-читав, далі раптом спинився і уп'явся очима в папір. Помічаємо — міниться на лиці.

— Що там таке? — І ми гуртом схиляємося над газетою, розглядаємо. На тому місці, де землячок не дочитав фрази, далі стояло без лапок слово: українці. Все стало ясно.

Земляк — людина самолюбива, і ми намагаємось обійти все жартом.

— Мабуть, земляче, поневолі доведеться тобі звикати до того тугого слова, — сміємося.

— Ну, цікаво, що ж далі! — затираємо неприємність.

— У... у... — почав натужуватись земляк.

— Ну-ну, сміливіше! — підбадьорюємо його.

— У... у... — напинається, червоніє, а далі не йде.

— Та ну ж бо! — підганяємо.

Ковтає слину.

— У... — струмками покотився з чола піт. Витер хусткою, випив води, набрав повні груди духу.

— У! — кавкнуло щось у горлі, замовк.

— Онімів! — злякано гукнув хтось. Метнулись за лікарем, привезли.

Обдивився лікар земляка й заспокоїв.

— Говорити він — говоритиме, тільки на одному слові завжди буде йому заціплювати — такий наросточок, завбільшки з пшеничне зерно, зробився у нього в горлі.

Сказав лікар і назву того зерна, та я забув швидко.

— Можна що-небудь порадити? — питаємо лікаря.

— Чого ж: можна вилущити.

— І операція не буде тяжка?

Лікар подумав трохи:

— Бачте — сама по собі операція зовсім легка. Коли б вчасно було її зроблено, обійшлося б тільки однією неприємною гримасою. Ну, а тепер, коли зерно застаріло, має бути таки болючою.

ІНСПЕКТОР

Всі вікна городської школи світяться огнями. Під школою — як на улиці: пишуть дівчата, кашляють парубки, виривається в темряві здавлений сміх. Цікаві

голови витикаються на тинах, товпляться коло вікон, звідки визирає у свічках ялинка.

Два городовики по боках парадного турляють у сніг дуже цікавих і самі сміються. Одним заходом уже жартують із дівчатами, що, загавившись, попадали їм у лапи.

А в школу ніяк не пускають:

— Нідзя!

Нідзя, то й нідзя — клопоту мало: буде добре й під вікнами.

А в коридорах та по класах — у новеньких блузках метушаться школярі.

Найбільш — повновиденькі, свіжі, як яблука, чепурненькі селючата з привітними очима та з м'якою степовою мовою. В чемерках та в свитках тут же підпирають стіни бороди й чуби; гудуть октавами стиха, терпляче дожидаючи, поки почнетесь школярське свято.

Батьки понаїздили з сіл.

Стоїть гомін, як на сільському ярмаркові. Під гармидер якийсь забувалось, що це — школа, й хлопці під гарячу руч чесали по-своєму, як чабани.

По коридорах, по класах гонив вітер високий плечистий, у мундирі, інспектор городської школи Воронюк.

— Сейчас, детки, сейчас начнем! — видав він, заклопотаний, нетерплячим хлопчикам, шукаючи якогось Митрофана Антоновича.

Йому гукнули з гурту:

— Митрофан Антонович у третьому класі: репетицію робить.

Воронюк влетів у клас.

— Что вы тут делаете?.. Нигде не разыщешь! — сердито визвірився він на молоденького вчителя, що в гурті старших учнів слухав декламацію «Коника-стрибунця».

— Що таке? — підвів він голову і, побачивши інспектора, кинув: — Я зараз, ось тільки байки прослухаю.

— Да бросьте, пожалуйста, свои «байки», — скривився Воронюк, — идите на минуточку сюда!

Одвівши вчителя в куток, Воронюк насупився, почав йому щось таємниче нашіптувати.

Той одразу најживея і почав сердито огризатись.

Інспектор замахав на його руками й вилетів із класу.

Бликнувши зі зла йому вслід, учитель схилив голову й задумався.

— Отак же, хлопці, — тихо й понуро промовив він, підійшовши до школярів, — не буде ні «Вареників», ні «Коника-стрибунця». І ні одної української пісні не буде.

— Що? Як? Через віщо? — пішов стурбований шелест поміж хлопцями.

Учитель мотнув головою в бік інспекторського кабінету:

— Спитайте його...

Цілий ліс дитячих голів розхитувався мірно й одно-
стайно вправо і вліво:

От Кавказа до Алтая,
От Амура до Днестра!

Гекнули, мов перетяли поліно.

Стиха лупотіла полум'ям ялинка, як жива. Широкою підковою в передньому кінці зали сиділа міська інтелігенція: пані, чиновники, панянки. Сиділи нерухомо, з опущеними очима, мов китайські божки... Не то дримають, не то прислухаються до гомону далекої бурі. Отираються по кутках хмурі вчителі. Подекуди помітно засмучених декламаторів: стоять, понуро опустивши носи. Ззаду хвилястими скелями темніє гальорка — мовчить, як діброва.

Здавалось — один тільки інспектор був радий і веселий: розсівшись найближче до ялинки, він підморгував на хлопців, диригував рукою, сміявся, заохочував школярів до веселощів.

— А ну, смелее, а ну, веселее.

Им повсюду отвечая,
Мчится русское — ур-р-а! —

рубали хлопці.

— Що вони співають? Що вони співають! — стиха нервується на гальорці з гармошкою під пахвою якась піддєвка напідпитку, — от коли б я їм заспівав!..

— Тсі.. ша, Мартине! — сіпає його за рукав сусіда. — Тут не можна: виведуть!

Гальорка вп'яла очі на панів, розглядаючи їх, як

цікавий, кольористий крам. Школярі, нудьгуючи, витирали спітнілі обличчя й раз по раз нетерпляче позирали на поначіплювані на гілля дарунки.

— Да живее же, дети!.. Что это приуныли? — бадьорив Воронюк школярів.— Ведь праздничек на то Бог послал нам. А ну, русскую! Плясовую!.. Да так, чтобы небу стало жарко!.. А ну — за мною, вокруг елочки! — Инспектор затесався в гурт і, плутаючись поміж школярів, почав притупувати:

Уж я сеяла-сеяла лен,
Я сеяла-приговаривала,
Чеботами приколачивала..

Хлопці збились тісно в отару й, спотикаючись та пхаючи один одного в спину, сунули гуртом кругом ялинки. Горохом розсипались голоси.

Місили ногами, як глину. Хтось плакав, кульгаючи на придавлену ногу.

Инспектор виплутався з гурту.

— Ну, вот так! Вот так! — піддає він у гурт, намагаючись тим часом не зустрінутись із учителями очима.

Одразу коло дверей зарипіла гармошка, і натхенний, певний у собі голос ракетою нахабно шугнув попід стелею:

Шел я верхий да шел я низой,
А в Наташи дом с карнизой.

— Вот как треба петь, а не так! — гукнув хтось обурено од порога.— Деньги только даром берет!

Зала гунула реготом.

Дзвеніли чарки, брязкотіли ножі й виделки, торохтів посуд.

Голосно розмовляли гості, потягаючись, немов після довгої церковної служби. Скільки душ педагогічної молоді збились в окремих гурток коло одного столика, колючими поглядами стріляли на другий кінець стола й демонстративно розмовляли українською мовою.

З ворожого табору, де помітно одзначалася огрядна постать інспектора, долітали перебільшено чіткі російські фрази.

Инспектор, старанно причісаний, у комірці, як завсіди, застебнутий на всі гудзі мундира, сидів у зви-

чайній своїй позі спокійного й величного сфінкса, кидаючи часом іронічний погляд на молодь.

— Что вы хотите, — доводив він своїм сусідам, — городишко захудалый — ни клуба, ни театра, порядочная книга даже случайно не залетает сюда — поневоле можно удариться в украинофильство... Жаль мне эту бедную молодежь.

Інспектор кинув скорботний погляд на демонстрантів.

Начальник почти в золотому пенсне на пухлому, як варений буряк, носі охоче згоджувався з інспектором, підливаючи йому в чарку. Воронюк чогось сьогодні зрадив свої правила й хилив чарку за чаркою.

Розмова увесь час в'язалася коло українського питання: про сепаратизм, про мазепинство, «о Шевченке», звичайно.

Молодий панок, місцевий слідуваль, щось миршавеньке, золотушне, із вишаруваною, як скло, лисиною, гидливо кривив губи, щурив руденькі брови й доводив, що «этот самый рух» не має під собою ні ґрунту, ні коріння — «насколько ему известно»...

— Да-да! — радісно згоджувався з ним інспектор. — Абсолютно не имеет. Все это наносное, неестественное.

Зібралися всі бурлаки... —

лагідно, миролюбно промовив до всіх зразу задуманий, здержливий тенор, крадучись у груди.

Затихло все — пішов шелест між дамськими сукнями.

До їдної хати... —

непокірною, все руйнуючою хвилею дмухнув вітер голосів — і вмить здув усе, змив, усіх повалив. Усі підняли голови, проясніли, забули одразу про інспектора й про його мову.

Раптом інспектор захвилювався, поклав кулаки на стіл, випрямився, очима як не вистрелить.

— Нет, это невозможно! Я уйду! Я сейчас же уйду! — чогось загорівся він.

Всі стурбувались: ніхто не розумів, чого так зразу закипів цей твердий як камінь, завжди стриманий казенний мундир.

— Та чого ви? Та Бог з вами! — почали втихомирю-

вати його.— Тут же немає нічого злочинного!.. Наші пісні скрізь же співають...

Грай, которий, на бандуру,
Бо сумно сидіти...
Що діється тепер в світі
І чії ми діти.

Побідним виром знову полинули звуки, задавили голос інспектора. І всі, не дослухавши розмови, не договоривши слів, попливли до гурту, як тріски в потік води. Обличчя в панночок зарожевіли, чиновницькі очі заграли. Співали пані й панни, співали паничі, у хвості козликками пнулися до гурту — співали огрядні сиві мундири з блискучими масними очима, співали й самі винувато осміхались.

Всі з'єдналися в один гурт, палахкотіли одним настроєм, як одно багаття.

Воронюк поривався втекти і знову вертався, немов тягло його назад якоюсь силою. Далі випрямився коло стіни — великий, як світ. Очі його то займалися, то гасли, ніздрі роздувалися, а чуб на голові раз по раз ставав горою, немов хто дув на його ззаду ковальським міхом. Стояв, мов прикований до муру звір, щохвилини пориваючись кинутись на гурт.

Що діється тепер в світі
І чії ми діти...—

стриманим гірким докором лунали повторені слова пісні...

Мов вітром зірвало Воронюка з місця: стояв уже в гурті — найвищий над усіма. Ніхто не впізнавав його — не було вже дисциплінованого, прилизованого й надушеного чиновника. Сам собою розкуйовдився чуб, розстібнувся мундир, чорні очі горіли упертим огнем, і з мундира з шпагою аж випирився первісний гайдамачище.

Замовкли всі, дивляться з острахом.

— Ось же що, хлопці,— промовив він, гаряче оддиhaючись,— коли вже співати, так не такої!.. У нас на Поділлі ось як співають...

Воронюк кулаком розгладив уси, щось нове блиснуло в його очах, хитнув по-мужицькому головою.

Здавалось, заgrimів десь на небі грім:

За Сибіром сонце сходить —
Хлопці, не дримайте!
Та на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!..

Дикий, нестримний голос трошив і ламав усе в кімнаті, виривався з тісних стін на простори, на степи, мов сама та давня, затоптана та в мури забита козацька воля...

Заскреготав зубами, тарахнув кулаком по столу. Посипалися, забряжчали череп'я й склянки.

Повернувся, пішов мовчки, повагом...

І на спині шкарубився мундир на йому, мов шкура на вовкові, накучмився чуб, а на шиї теліпався, розсунувшись, зім'ятий шовковий галстук, як на бикові налігач.

На мить усе в кімнаті заніміло...

НА РОЗКОШІ

I

Край села — чепурненька, нова бідна хатка в маленькому подвір'ї; за двором — грядка городу, а далі — рівний степ. За хатою — маленький молодий вишняк.

По двору порастється господар — запалений та закурений. Випряг коня, затяг плуга, походив по двору, прибираючи все до місця, далі потягнувся і став коло тину. Постояв трохи, послухав чогось, підвівши голову, далі підступив ближче й схилився на тин.

— Панасе! Йди вже, а то діти поснуть... та й куліш прохолоне! — гукнула з порога молодиця. Потім помалу підійшла до чоловіка. — Чого ти слухаєш тут, Панасе? — привітно й цікаво спитала вона, кутаючи плечі в хустку.

— Чуєш? — кивнув Панас головою в той бік, де за яром манячив панський густий сад, обнесений мережаним та мальованим штахетом.

— А що? — стала прислухатись молодиця.

— Соловей...

— О... я ще сьогодні вдосвіта чула, — промовила жінка. Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно притулилась до його плечем і стала слухати.

Зразу з її обличчя спливли, мов водою змиті, хатні невсипущі клопоти, а в очах замість буденної турботи засяяло на хвилину щось дівоче, жартовливе.

— А знаєш, що́ я скажу тобі,— промовив з опаскою Панас,— це — наш.

— Е, ні! — не згоджувалась молодиця.— Наш прилітає пізніше, коли вже вишні одцвітуть. Та в цього й мова не така,— додала вона, прислухаючись до солов'я,— наш, пестунчик, тихенький, співає — як у сопілочку грає, ніжно, тендітно, а це, бач, який горлатий!

— Отже, завіряю, що це наш! — уперто стояв чоловік.— Ти прислухайся краще.

Замовкли обоє, слухають.

Соловей двічі задириливо тьохнув і, не переводячи духу, зашабарчав щось довге-довге.

Здавалось, крутив швидко срібними та золотими голками, виплітаючи ніжне, тонке, як паутина, мереживо, заплутане, довге та хитре. От-от, здається, увірве нитку, зіб'ється — так ні! — викрутить-таки, виведе кінці, ще й радо-весело тьохне наостанку, мов засміється. Далеко й лунко оддавався голос солов'я, і бриніла в йому пиха й погорда пестуна й улюбленця густого та буйного парку. Проте і чоловік, і жінка вчували в йому привичним ухом знакомі трелі і впізнавали гутірку свого давнього приятеля, сусіду-співуна.

— Гм... А може, й наш,— не вірить уже собі жінка.

— Та наш! — з легеньким жалем завіряє Панас.— Я його де хоч пізнаю. В панському саду просторіше, то й голос оддається дужче.

— Ах ти, вражий соловейку,— шкодувала тихо молодиця.— Це, бач, викорчували старий вишнячок, а в молодняку не схотів... погордував...

— Вони вередливі, я тобі скажу, ці солов'ї.

— Ходім лиш до вечері,— промовила вона зітхнувши.

— Я довго й боявся — таки переманили, вражі пани! — зітхнув і Панас, підводячись із тину.

Глянув ще раз на панський сад, на село: по селу дрібненькі, рідкі та низенькі садки, як бур'яни; у панів — як на вибір: дерево густе та кучеряве, як ліс.

Здавалось, що й дерево позлазилося із усього села на панські розкоші.

Панас похитав головою:

— Та й де оте ти бачила, щоб він тут остався, коли під боком таке царство й панство...

II

В темній гушавині саду розсипаються тихі, меланхолійні звуки рояля і разом із духом коханих троянд вилітають за сад, що глибоким ровом одгороджено од селянських хат. Під садом товпляться темні силуети селян, вільно гомонять у вечірній тиші.

— То й довго прогостює він у вас? — питає цікавий чоловічий голос у жінки, що, згорнувши на грудях руки, стоїть серед гурту:

— Не можна йому довго, — діловито, проте з схованим легеньким смутком казала жінка, — оце завтра поїде до панів у Боровики, пробуде там, казав, днів зо три, а там заїде додому, візьме свої пакунки та й на станцію поїде.

— Приїхав до матері в гості, а мати, мабуть, мало й бачила його? — допитувався той же голос. — Чи днів же хоч зо три був він дома, чи, може, тільки вночі, як спить, — тоді тільки й бачила його?

— Чого ж не бачила?.. Бачила, дякувати Богові, — якось ображено одповіла жінка. Далі, перегода, додала з погордою: — Не цураються люди, то й слава Богу.

— Звісно — у його своє діло, а в нас своє, — устряв у розмову інший голос. — Чого він не бачив тут у селі, щоб день у день сидіти тут? Одрізану скибку хліба скільки не тули, кажуть, вже не приросте.

Жінка хотіла щось одповісти, проте тільки зітхнула й замовкла.

— А чи правда, тітко, що вашому Семенові дарували в городі золоті та срібні дарунки? — спитав хтось. Далі з усіх боків жінку почали сіпати запитуваннями: чи правда, що Семена сам цар слухав, що він, як виходить співати, — надіває золоту одєжу, що платять йому за кожную пісню по сто карбованців?

Жінка повеселішала, мов оджила. Вона охоче розповідала про все, що вдалося випитати од сина. Смуток,

що спливав часом у неї в очах, ховався, й лице сяяло гордощами.

Високо над садом, здавалось, під саме небо жайворонком шугнув із зелення чистий, як криця, викоханий та випещений оперний тенор, і високо над хатами полинула якась арія.

Розмова під садом увірвалась, усі замовкли.

...
Тебе одной я посвятил
Рассвет печальный жизни бурной...

Чужим, далеким смутком розстелявся голос, тремтів невідомими сльозами-іскрами.

Стоїть мати в гурті, не ворухнеться,— очі широко відкрилися, лице напружене: здається, хоче щось упіймати ухом знакове, рідне.

А звуки, такі лагідні й привітні до когось, линули кудись мимо, до неї суворі й німі.

— «Ольга, я тебе любив»,— механічно шепчуть її губи перехоплені слова, сама кліпає очима, з мукою шукає якогось таємного в цих словах змісту.

— Молодчина Семен!.. От так Семен!.. Січе й руба — не вважає на панів,— хвалили артиста, коли після кількох арій замовк його голос у саду...

— От коли б до його та чабана Микиту. Тоді хай би послухати!

— Таке ти й скажеш! — промовив другий голос.— Що ж він співав би з Микитою? Хіба — «Ой по горі вівчар вівці зганяє»?

Всі засміялись.

— Ну що ж? — огризався перший голос.— А то співає щось таке, що чорт в йому й толку добере.

— Попрохай, Гаврило, хай він тобі заспіває твоєї,— жартували з ним.

— Чого ж, коли б заплатив сто карбованців, за-співав би й по-моєму! — уперто доводив своє перший.

— То чого ж — продай, Гаврило, волики та найми Семена, хай і тобі заспіває.

Гаврило сердито плюнув у темряву.

Панський гомін у саду затих, забриньчав знову сти-ха роля, і незабаром приєднався до його Семенів голос. Мотив був якийсь знакомий, хоч слів пісні не можна було зразу впіймати.

Всі замовкли, прислухаються.

Та й із розуму збився,
Вороному коню,
Гей, та й на гриву схилився.

Здавалось, через сад з панського будинку хтось свій, рідний подавав до людей голос.

Шелест пішов між людьми.

— Нашої! По-нашому!..— зашуміли радісно і через рівчак один по одному шугнули в сад; зашелестіли поміж кущами і змовкли, притаїлись.

Мати задро подивилась їм услід, проте сама не пішла — було чогось ніяково.

А голос рідний, бадьорий, немов розірвавши якісь пута над собою, струсивши, скинувши якусь вагу, виврився, могутній і вільний, і соколом полинув над рідними полями.

Стоїть мати одна на майдані, радіє — впізнала.

— Ти ж мій голубчику!.. Ти ж мій соловеєчку, синочку мій коханий, дорогий...— стиха приказує вона сама собі, і сміється, й радісно руки ламає.

БАСУРМЕН

Семен стоїть у сніях, заглядає в одчинені хатні двері.

Він недавно прибіг знадвору, і в очах йому темно. Хата йому здається за темний льох, вікна — за дірки, в які зазирає ясний день. Вся стіна перед дверима обставлена чорними сумними іконами, перед ними горить три лампадки, привішені в ряд на довгих шнурках. Десь далеко-далеко, як у глибокій норі, горять у печі дрова.

Коло печі пораяється підтикана мати, червона од огню, з пасмами на чолі кіс, що вибилися з-під очіпка.

— Мамо, дайте снідати!..

— А Богу молився? Не помолишся, до самого вечора не дам — так собі й знай,— казала мати, сердито тьоригаючи рогачем.— Людські діти в неділю, поки з церкви не вийдуть, то й ріски в рот не беруть, а ти, такий лобаню, схопився, лоба не перехрестивши, та до хліба зараз тягнешся? Безстрамнику!..

— У дядька ж Микита більший за мене, а його ще ні разу не молили! — гуде плаксиво Семен.

— Бач, з кого він привод бере? З Микити! Та то ж шибенник на те, на те він махаєт.

— А дядина казала ж, що ми обидва з Микитою махаєт.

Мати побожно скривилася й заплющила очі.

— Що ти вдієш із таким кателиком... Із таким лобурем, таким харцизякою! — Далі скривилася й, зітхнувши, почала всовіщати: — І що ти собі думаєш, Семене, коли ти порозумієш? Тож тільки невіра, басурмени Богу не хочуть молитися, а ти ж хрещена тварюка. Та тебе ж за цеє в пекло, в огонь негасимий завдадуть. Он глянь, що будуть робити на тім світі грішникам! — мати показала рукою на стіну.

Семен спідлоба зиркнув у той бік, де висіла на стіні велика картина страшного суду; од неї завжди смерділо Семенові духом чортячого кубла.

Він одступив далі й промовив уперто:

— Хай завдають.

— На сковороді на гарячій будеш сидіти, гарячу смолу будеш пити.

— Дарма...

— Будуть тебе куці залізним гаком за язик тягнути.

Язык у Семена в роті боязко заворушився, покотилась слина, і він сплюнув.

— А я втечу-у...

— Куди? Дурню! Скрізь вони тебе знайдуть, скрізь впіймають. Упіймають тебе, басурмена, потягнуть на саме дно в пекло і вкинуть тебе, неблагословенного, в казан у киплячий...

Шелевіють¹, тріскотять перед іконами лампадки; знадвору доліта тягучий дзвін, ніби крізь сон скликаючи людей до служби: «Бе-ем!.. Бе-ем!..»

Мати пораяється коло печі, очі її тьмаряться, туманіють, і вже лагідним, тихим голосом, як побожну казку, розповідає вона про всі пекельні муки, які дожидають на тім світі грішного Семена.

— Мамо, а казан буде такий, як ото москалі кашу варять? — довірливо вже перепитує він матір.

— Буде казан великий, великий та глибокий...

Стоїть Семен, схилившись на причілок, задумався.

Довго він щось міркував собі, зважував, далі зітхнув, тихо вийшов на середину хати й промовив:

— Ну, молитесь...

Тихо в хаті. Чути тільки, як тріскає в печі.

Мати одхилила голову од печі, схилилася на роґач, тихо проказує молитви. Перед іконами стоїть, як солдат на варті, Семен — одна рука, як прив'язана, друга маха, як заведена. Плаксивим голосом повторяє він за матір'ю слова молитви, намагаючись тримати такий же, як і в неї, тон і інтонацію.

Раз по раз тихе молитовне буркотання переривається сердитими вигуками:

— Стій рівно! Бий поклони! Не верти головою, як коняка! — І далі знову лагідне, побожне: — «І остави нам... долги наша... яко же і ми...»

У печі щось зашкварчало, зашипіло, ніби його ошпарено окропом.

Мати охнула й миттю крутнулася до печі:

— Триста ж твоїй матері сяких та таких! Чи ти ж не сказився, чортового коріння горщик! — Торохтить роґачем, хапається якшвидше витягнути із огню оскандалений горщик, почала гримати на його та докоряти, як живого.

— Мамо: «якожеїми»... Мамо!.. — нудьгуючи, наvertsє її до молитви Семен.

Мати, заклопотана і сконфужена, доливає горщик водою, бубонить щось до його, про Семена забула.

— Мамо! — з мукою, з слізьми благає Семен, переступаючи нетерпляче з однієї ноги на другу, як на гарячому камені. — Мамо! Чуєте чи ні? Мамо!

— Та чого тебе мордує лиха година? Ну, кажи, чого тобі? — витріщилась на нього мати, повернувшись од горщика.

— Чого мордує! Забули вже? «Якожеїми»...

Мати пролупується, побожно, крадькома хреститься, зітхає і знову переходить на тихий молитовний тон.

Семен б'є поклони, не торкаючись коліньми долівки, і охоче задержує голову на землі. Коли він обіпреться чолом об землю, крізь власні його ноги, як у вилазку, йому видно все, що діється позаду його.

Із хати двері одчинені в сіни, а із сіней видно двір і

комору в дворі. Ген дядьків Рябко стоїть коло комори, здається великим-великим, як світ. «Чого ж то він зазирає в комору?» — думає собі Семен. Далі, кинувшись, гукає як несамовитий:

— Мамо! Собака до сала в комору лізе!

— Де? — ще голосніше крикнула перелякана мати.

Семен схоплюється на ноги і трьома пучками, які в нього були складені для хреста, показує на двері:

— А дивіться!

Мати щось кинула, щось ухопила і зникла за дверима як буря.

Залишившись у хаті сам, Семен зажмурих очі і солодко-солодко потягнувся.

Далі засміявся, підстрибнув і тихенько, навшпиньках почав витанцювувати:

Тра-та-та! Тра-та-та!
Сіла баба на коті!..

А в хаті тихо, тільки піч сама собі порядкує — топиться.

Семен відразу змовкає. Очі його загораються радісним, розбійницьким блиском.

Зирк, зирк! — ними по хаті.

На вікні — великий недокурок, що батько ще звечора забув.

У Семена — аж ноги затремтіли: вхопив він його жменею, як метелика, взяв у пучки, роздивляється.

Швидко виліз на лаву, прихилив до ікони близько свою голову, прикурює. Дим застеляє йому очі, шпигає в ніс — він кривиться, ноги тремтять од страху й радощів, і лице аж міниться од щастя. Розпаливши цигарку, він устромив її в зуби, взявся в боки, осміхається сп'янілою посмішкою.

— Семен!

Семен озирнувся — мати.

Мовби крізь сон пам'ятає Семен, як сама собою випурхнула з його зубів цигарка, іскрами опаливши губу, як чиясь холодна рука тіпала його по губах; чув, як щось гупало в спину і далі, мов на крилах, миттю винесло його в сні.

— Іди мені геть! Іди, безбожнику, іди, невіро, з хати

зовсім! — наказує йому мати. — Іди собі до басурменів, живи з ними, а додому не вертайся.

І Семен, гірко ридючи, спотикаючись, біг із сіней у далекі, невідомі світи...

Набитий, Богові неугодний, вигнанець із рідної хати, — де йому більш підходяще місце у світі, як не за клунєю в кропиві?..

Сидить Семен там, зігнувшись, поклав голову на коліна й гуде. Гуде й гуде — вже й спина переболіла, і сліз нема, а він гуде.

Жаль йому на маму, думає, чим би і їй жалю завдати.

«Коли вже ви виганяєте мене з дому, то краще мені вмерти».

— Гу-гу!.. — тягне він ліниво, а думка малює жалісну картину.

Ось він умер, і несуть його до ями з попами, з корогвами, а мама йде за його труною, полою утирається та плаче-плаче:

«А куди ж це ти, мій синочку, виряджаєшся?!»

А Семен їй докірливо відповідає:

«Не знаєте куди — в пекло!»

«А на кого ж ти, мій голубчику, покидаєш?!»

«Ага, тепер «голубчику», — думає собі Семен, — а тоді «басурмен!» Ні, несіть далі — не встану».

Аж ось і яма вже близько.

Тут Семен засовався на місці й кашлянув.

«Щоб, чого доброго, справді, не роздивившись гаразд, не вкинули його в яму, — подумав він боязко, уже тільки сам собі. — Ні, нехай яма буде ще далеко-далеко-далеко...»

Сонце підбилося вище на небо і стало через бур'яни гріти на Семена. За городами видно небо, синє-синє та кругле, ніби велетенська полив'яна піч випалюється на огні, міниться, а під синявою неба геть-геть аж до лісу рябіє усякими квітками зелений луг.

Дивиться Семен — квітки злодійкувато повиставляють головки з трави та всі, як одна, моргають йому:

«Тікай, Семене, сюди! Тікай, Семене, сюди!»

У Семена в голові думки плутаються, похорон зразу ліквідується: тільки хотіли його вкинути в яму — він з труни та далі! А піп за ним із кадилом: держи, лови

Його! Мати: то це ти дурив мене, лоботрясе? Стій же ти, кателику, вернешся додому!

У заплаканих очах Семена вплив несподівано і затремтів блискучий сміх. Одразу він перестав густити, як одрубав; зачервонівся і закихкотів дрібним невтриманим сміхом.

Схопившись, вистрибом через капусту, через буряки подався до луку, широко розставляючи руки.

Лежить Семен горілиць у високій траві, виставив уверх коліно, дивиться у синє небо, голова — низько на землі.

Перед очима летить маленький комар...

Здається, десь високо в небі журавель лине. Над головою недалеко манячить стеблина звіробою, і здається вона Семенові високим-високим, аж до неба, гіллястим та рясним деревом... І друге вже таке, і третє...

І ось уже всі квіти й травини видаються Семенові височенним та густим чи то лісом, чи садом із дивних, невідомих квіток-деревин. Листки на них великі-великі, як зелені химерні покришки, а квітки — ніби поначіплювані червоні миски, сині чашки та чугуни, блакитні дзвони, жовті цебри, жовтогарячі діжі, а з того густого лісу, ніби верховина якоїсь скелі, визирає його власне коліно.

Шугають величезні метелі у білих, синіх, темно-рожевих, позолочених шовках. Сідають на квітки, хитають крилами, як мальованими ворітьми.

Ген-ген ніби із самого неба шумить, гуде патлатий, волохатий джміль у дорогих ризах, перетятий шовковими поясами.

Летить, гуде, ніби дякон у церкві службу Божу починає:

♦Миром... Господу... по-мо-о-о...♦

Далі спинився він над однією чашкою, зазирає:

♦Що у вас тут таке?...— Покоштував, подумав, пробурчав: — А нічого собі...—І знову: — По-мо-о-о...♦

І подався, подався, подався, кільки видно над верховинами дивовижних квітчастих лісів.

Комарі, мушки, усякі кузки запищали цілими роями, кожне по-своєму, як той голосливий хор: ♦І... і... і... і...♦

Семен простяг руки, починає махати ними, як регент у церкві, підспівує їм тоненьким голоском, лад дає:

— Господи, по-ми-и-и...

Десь у гущавині, сховавшись у тіні велетня-листка, у срібні струни вдарив невидимий цимбаліст.

Закували срібними молоточками ковалики, золоті десь вінчики куючи.

Святі кравчики зашуміли на срібних машинках.

І роботу роблять, і службу Божу правлять.

Семен піднімає вгору руки, ніби підбираючи мотузки од небесних дзвонів, і починає працювати руками й ногами, і голос його, як грім, розноситься далеко по всьому зеленому світу:

Вом, дэнь,
Сав-ка вмер!
Положили Сав-ку
На ду-бову лав-ку!
Лав-ка гнеть-ся,
Сав-ка сміть-ся!

Припікає сонце, парить починає — і пахощами обкурюється увесь квітник-ліс. Жарко дихає материнка, п'яним духом дише деревій, озивається святим куревом смілка.

Бринить, шумить святий гармидер все голосніше й ширше. І над усім гамом геть-геть лунають могутчі пердзвони радісного нового паламаря.

МУЖИЦЬКИЙ АНГЕЛ

Десь єсть собі на світі церковця — стара, трухлява, ніби із тінів із місячних збудована. У церковці — притвор сумовитий, темний, а у притворі, між поламаним хрестом і старою корогвою, висить ікона святого ангела, запилена, полиняла. Святий ангел стоїть на їй на колінцях, як за шкоду покараний неслухняний хлопчик, очі опустив додолу: і білі шати його замазані, і ясне личко потьмарене, опущені очі заплакані, сумні.

Тамошні люди називають його мужицьким ангелом і розповідають, що колись він стояв на рівних ногах і шати його були білі, як найперший сніг; святе личко

Його було радісне, як сонце, а ясні очі його все у небо високе дивилися.

Дивились, не переставали, не зморгаючи, не склепаючи.

Та підмовили якось мужицькі діти його з собою — пішов він із ними попідтинню блукати і замастив свої білосніжні шати.

Позорив на його раз з неба творець його праведний, перстом посварився — і стемніло од смутку його яснее личко, стиха він, маленький, став на колінця, на грудях ручки склав, очиці до землі пустив, стоїть у Божій карі, не стенється, і буде стояти, поки не звелить йому встати отець його небесний.

А звелить йому встати він, казали, тільки тоді, як усі ангели в небі заспівають, віншуючи Христа народженого:

«Слава во вишніх Богу і на землі мир...»

І дожидався ангелик того свята, як душа настраждана золотого раю...

І жила в тій стороні бідна удова у земляній хатинці, жона правдива, у Божих боязнях пам'ятлива, і мала вона сина, на імення Івашко.

Івашко був слухняний і почитивий, та дуже любив мед, бо був іще маленький. І так він дожидався, так дожидався того Різдва.

— Мабуть, мамо, Бог і не чув того, як я йому рано й вечір молився, щоб була кутя з медом. Не хочеться вже мені і до церкви ходити.

— Не кажи цього, сину, бо то — грішка; Бозя сердиться буде. Іди до церкви, йди, не лінуйся, помолись йому гарненько, то він і зглянеться на наші злидні.

Одягнула мама Івашка в свитку, хусткою теплою зав'язала, бо стояв надворі лютий мороз, вирядила в церков.

Увійшов Івашко в церков, а в церкві порожньо, зимно, тільки старі баби з костурами панахидки правлять.

Заходить Івашко у темний притвор, дивиться, коли там, перед тим ангелом, що стоїть сумний на колінцях, чого-чого тільки не понаставлено! І булки, і бублики, і цукор, і пряники, і меду-меду у шклянках, у тарілоч-

ках, в горнятках! У Івашка аж очі засміялися, тільки усе те чуже, ще до того і святий ангел стоїть за сторожу. Хіба попрохати у його гарненько, може, дасть? «Попрошу!» — подумав Івашко, і серце у його забилося.

Підійшов він до ангела ближче, привітно осміхнувся до його, боязко в очі йому заглядає, тихо шепоче соромливо:

— Дай мені, святий ангелику, хоч оте щербате горнятко з медом, а то у нас кутя сьогодні суха буде. Грошей не було, то мама не купили. От, їй-Богу, не брешу. Дай... — дивиться, дожидає.

Святий ангелик мовчить, очей не зводить, ніби і річ не до його.

«Ні, не так», — подумав Івашко; одступив трохи назад, став на коліна і проказав йому, як школяр перед учителем, «Отче наш». Далі знову підійшов ближче, питається:

— Ну, то не даєш? Дай, пожалуста.

Мовчить ангел, як і вперше.

«Не дає!» — подумав Івашко, перестав осміхатись, зітхнув.

Соромно йому стало, він зігнувся і тихо одійшов далі. Стоїть, тре рукою уші, чобіт об чобіт стукає, бо замерз уже дуже, а йти звідсіль чогось жаль.

«І нащо йому такого багато? — думає він, роздивляючись на всі ласоці. — Ні, буду іще прохати!»

Івашко висякав носа, утерся, озирнувся кругом, чи хто не дивиться на його, і підійшов до ангела близько-близько.

— Дай, ну дай же! А коли не даси, то дозвожь мені самому взяти! Будь такий добрий! Чи вже ж тобі шкода одного маленького щербатого горнятка? Дозвожь, я візьму! Чуєш?

Івашко торкав його рукою і так пильно, так щиро прохав його, що й у груди йому тепло стало, і ноги, і уші ніби нагрілися. А серденько так билосся-билосся.

Радісний і веселий прийшов Івашко додому. Тільки на поріг — зразу перед себе з медом горнятко виставляє, мамі голосно хвалиться:

— А я, мамо, на кутю меду несу!

— Де ж ти взяв його, сину? — здивувалася мама.

Івашко нахмури́в брівки, ще й ручечкою собі свари́вся:

— Ні, ні, мамо! Це я не сам узяв, це мені святий ангелик звелів узяти!

— Який ангелик? Де? Це ти щось дуриш мене, сину. Ану, розкажуй мені усе по правді.

Івашко став казати:

— Там у церкві коло ангелика стояло багато-багато і меду, і всячини, то я й випросив у його. Він спершу довго не давав, та я його став так прохати, що і в животі в мене заболіло. Тоді він і сказав мені тихенько-тихенько, так, що я насилу й почув його, каже: «Бери, тільки щоб ніхто не бачив». То я і взяв.

— Ох мені лишенько! — забідкалася мама. — Та це ж ти украв його!

Івашка узяв жаль на маму, і він заплакав. Пригадав, що казала зрання йому мама, та й собі теж промовляє:

— Не можна так казати, мамо, бо грішка!..

Року од року, як надійде те велике свято, всі ангели у небі співають святим своїм гуртом славу Христу народженному: «Слава у вишніх Богу...»

А той ангелик маленький як стояв, так і тепер стоїть на колінцях, не насміючи до неба очі підвести, щоб ясно на праведного поглянути Бога.

І біла льоля його ще більше стемніла, ще дужче помарніло од сліз його ясне личко. Все, все на йому осмутніло і похмарилось, тільки те святе проміння над його головою одно не чорніє, сяє, як і раніш сяло.

МОСКОВСЬКИЙ ГЕДЗЬ

(Шарж)

Одного тихого вечора, коли на зелене місто мов кризь синє скло світив місяць і в теплому повітрі стояв дух липового цвіту, нас, трое сивовусих дідів, почувши звуки оркестру, що долітали із городського саду, всі разом гукнули в три баси:

— Ех, матері його ковінька. Чи ж і ми не парубки!

Взяли костур'є в руки, підняли вгору шапки і, позичивши по дорозі у якогось сірка очей, прямісінько посу-

нули, як троє кабанів у панський квітник усередину саду, де рій роєм гули і бриніли панянки і паничі.

Гай-гай...

Ой гаю мій розмаю, зелений мій жалю!..

Так, як буває ото людині, коли вона натрапить на веселу квітчасту галявину в лісі, де колись вибрикувала жвавим хлопчиком, так і нам одразу стало поміж цих живих, рухливих квіток.

Смутком тим, як вітерочком тихим, весняним, так і обвіяло нас, старих пеньків.

Продерлись ми вовкулаками крізь натовп — та швидше: шусть за кущі, де раніш іще навідали серед гущавини широкий камінь. Посідали.

Чи то ж бо не розкоші, чи немає їх у світі! Отак праворуч над зеленим висвічує місяць; ліворуч у тінях старі скелі сумують, а десь під скелями, геть-геть у низині, блискучий струмінь грає... Нізащо не скажеш, що то не срібло живе кипить на промінні.

Розгомонілись, розгулись ми, як ті жуки на ясну годину.

Про що, питаєте. Та про все, що на губу спаде та на око.

Поблизу од нас засіла на лавочці під оріхом пара молодят, він студент, вона, видимо, учителька або курсистка.

Чуємо: гомонять по-українськи.

Тільки він же чеше, як шовком шие, а вона двоє-троє слів по-українськи скаже, та й знову на московське перескочить.

Так як ото буває іноді перо в руці згедзгається: що ти хоч одно ним писати, а воно — штрик! брик! — свої якісь карлючки виводить.

— Не буде нам з цієї панни українки! — хитнувши головою, твердо сказав Петро Сидорович.

— Уже й не буде! — завважаємо йому.— Підучиться помалу, поживе між українцями, то й залюбки стане українкою. Так же не можна, щоб усі одразу почали говорити добірною українською мовою.

— А крім того, ви погляньте на цього юнака,— піддержує мене наш третій сивий товариш.— Отакий живчик, та щоб він не наламав її на своє. Чули, як то кажуть: «Боже, Боже, чого та любов не зможе!..»

А той же юнак справді упадає коло панни, як у око не вскочить: і в одно їй ухо, і в друге нашіптує; і в очі загляне, і за ручку візьме.

— Все одно, і любов нічого не pomoже,— упирається Петро Сидорович.— Ну, може, прикинеться україночкою на який час, а потім знову по-московськи буде говорити. Я вже по голосу її чую...

І перемовчавши він доказав тихіше:

— Муха така сидить у їй, московський гедзь прозивається. Така клята й уперта муха, що коли оселиться в якій панні, то вже ні просьбами, ані грозьбами,— нічим ви його не виженете з неї, поки і віку тієї панни.

Сміємося. Петро Сидорович завжди що-небудь вигидає.

— Чого смієтеся? — суворо промовив він до нас, на-топтуючи тютюну в люльку.— Миколу Степановича Марченка знали?

— Ну, хто ж його не знає.

— І його дружину, Марію Миколаївну, що того року на Покрову померла, знаєте?

— Як? Хіба вмерла? — диву дивуємося.

— Умерла, хай Бог прощає гріхи її,— захворіла на гарячку і померла. Можна було сказати, що вона не українка?

— Та що ви, Петро Сидоровичу! Жінка відомого українського діяча! Виступала в українських концертах, спектаклях! Працювала в просвіті! Нащо питати...

— Жінка відомого українського діяча!..— гірко повторив за нами Петро Сидорович.— Ось послухайте, що він мені сам, своїми устами розказував, коли я пішов провідати його в тузі через тиждень після смерті Марії Миколаївни.

Розказував все, як на сповіді, плакав, чуб на собі рвав, ридав, як мала дитина...

Пам'ятаєте, який замолоду був Микола Степанович? Не козак — орел! Щирий українець, сміливий протестант, на слово твердий як криця.

Бувши парубком, отож і набачив він свою Марусю, не пам'ятаю добре, де саме, здається, чи не в Харкові, на вечірці,— українські пісні співала...

Висока, кароока, з чорною шовковою косою — як

стала, як глянула, труснула намистом, стрічками зама-
яла, та ще й заспівала...

Микола Степанович — сам не свій, аж сяє: ось коли
довелося побачити правдиву українку. А українок за ті
часи, мусимо знати, було дуже мало. Після співу —
туди, сюди — одразу знакомитися з нею.

Тільки прислухається — аж наша панна за сценою
уже і не та: він до неї по-українськи, а вона по-
російськи, а вона по-російськи, та не як-небудь — з
акцентом!..

Микола Степанович, самі знаєте, людина уперта і
рішуча, хвалиться: «Я таки зроблю з неї українку!»

Почав він за нею упадати. Став українські носити
книжки, ноти... Як день, як ранок,— він уже там, він
уже там... Тільки ж що ж — і рада вона йому, і
горнулась би до його, і сама дівчина українського роду,
ну, говорити по-українськи аж плаче, та не хоче. А він
теж свого наміру держиться твердо: про любовці, про
женихання ані словечка. Научися, мовляв, спершу по-
нашому говорити, тоді і про женихання буде розмова.

Водилися так вони щось довгенько. Ні той не
піддається, ні друга. А розійтися — не розходяться,
шкада: до серця одно одному припали.

Аж ось весна...

Розвилися сади, трава зазеленіла, квітки пороз-
квітали, надійшли зірні вечори...

І ось наша Марія Миколаївна таки заговорила...

Як той шелест вишневих садків, як смуток срібної
сопілки, як музика весняного вітерочку, отого тихого,
балакучого, полилася з рожевих паняньських уст рідна
українська мова! А ще до того — карі очі!..

А личко свіже, як вишневий цвіт біленьке...

Ех! — оповідач махнув рукою і, нахмурившись, по-
чав щось собі сердито буркотати.

«Овечки дурні, ялівки! Іще по ворожках бігають,
чарів якихось там шукають... Та будь я панянкою та ще
з чорними бровами,— не то живого чоловіка, я б з тією
мовою пеньок би закохав у себе!»

Він зітхнув і почав говорити далі:

— Так, кажу, заговорила...

Микола Степанович — артист щодо мови, художник;
знає толк, як ніхто з учених філологів не знав, і ко-

хається у їй, як риба у воді, а птиця у повітрі. Почув — ушам своїм не вірить.

Де, коли, у кого навчилася вона так говорити? Звідки у неї той таємний чар, ті пахощі рідної мови, яких ніяк не впіймають в своїх модерних віршах та поезіях наші городські поети та письменники?

— А я ж,— каже,— із самого малу на селі жила, у гаї по оріхи з дівчатами ходила! — щурить вії, лагідненько у вічі йому зазирає, сміється,

Ну, видиме діло,— край! Прив'язала його до себе як ланцюгами.

Почалося оте саме, як то кажуть, кохання...

Видався якось один вечір, хороший, прехороший... Над вечорами вечір.

Місяць, солов'ї... тее-другее... Жаби десь кумкають, так, як от в школі діти гуртом молитви вичитують... Розцвічена груша кучерява арками позагинала віти свої, білими гірляндами замаяні...

Згадував він і тепер тую грушу... Казав — так тобі й горить на місяці білим цвітом-огнем, міниться... То засяє, то отемніє, то засміється, то охмаріє... Багато і ще дечого такого казав він про той вечір,— та воно мені не в голові — позабував.

Сидять ото вони на ґаночку, цілуються...

Шу-шу-шу!.. Та-та-та!.. Щось собі, як у гарячці, шепотять, а що саме, того й самі гаразд не тямлять... Не тямлять та й не дослухаються, як це завжди в такій okazji буває...

— Коли чую,— каже,— ніби щось торк мене в груди: а прислухайся-но, що то це вона говорить...

Прислухався, а вона аж захлинається, по-московському січе:

«Милый мой, желанный мой, счастье мое! Радость моя!»... Ніби цебер холодної води — бурх йому на голову, поза спиною, по грудях попливли холодні потьоки. Лихо!..

— Марусе, Марусе! Опам'ятайся — це ж ти знову заговорила російською мовою! — будить він її, як зо сну.

А вона:

— Ах, милый, в этот прекрасный миг я не могу и не хочу притворяться перед тобой! Бросим эти выдумки,

Коля, и не будем омрачать себе минуты нашего счастья! Правда, дорогой?..

Ангелом праведним дивиться йому у вічі, кучері його рукою гладить.

Микола Степанович скрепив серце, зціпив зуби, легенько визволив свою голову з обіймів, підвівся.

— По-московському я можу сказати вам тільки двоє слів: «До свиданія!» — повернувся і пішов.

Марія Миколаївна розумна була жінкою, певне, не дурна була і панною: бачить — піде! Піде і більш не вернеться.

Склала вона руки на колінах, голову, як сирітка, схилила, та так смутненько-смутненько услід йому вже по-українськи:

— Миколо, то це вже ти і покинув мене, бідну?

Як той дзвінок срібний задзвенів у саду.

Микола Степанович спинився, аж назад похитнувся, ніби його віжками назад потягнуло. Повернувся він до неї, на грудях руки склав, дивиться:

— Ну що мені робити з тобою, зрадлива дівчино?

А далі — до неї. Взяв однією рукою отако-о, за станочок, притиснув її щільненько до себе, та й став у неї правди питати:

— А не будеш? А не будеш? А не будеш? — Та за кожним разом: цмок! цмок! цмок! — її в губи.

А вона тільки:

— Не бу... Не бу... Не бу...

Коли б якому дурневі прийшло в голову, стоячи за кущем, полічити, скільки разів він спитав її, а скільки вона йому обіщала, певно, не вистачило б йому пучок на його пришелепуватих руках, а може, і на ногах.

Словом — діло налагодилось, і налагодилось, бачите, добре.

Повінчались, живуть ото вони собі, живуть тиждень, два, місяць.

Ні одним московським словечком, ні однією чужою піснею не були похмарені медові дні молодожонів. Здавалось, усі московські примхи з корінням були виполоті у молодії.

І із хорошої панни починала вистигати молодиця, як корогов, як Божая слава. Микола Степанович радіє та дякує долі, що послала йому таку дружину. Вірив, що

так уже і буде, поки і життя їх подружнього. Та, видно, прийшов той час, і він мусів звіритися, що спізнав він її, та ще не зовсім. Бачив він тільки її, яка вона в любощах, на милій розмові, а яка буде в серці, того ще й не бачив.

Як без хмарних днів не буває літа, так немає того подружнього життя без хатньої чвари...

Прийшов той час, коли і вони мусіли погиркатись.

Хто не був жонатий, той хіба не знає, що така баталія в хаті починається зранку. Він одно слово, вона друге; спершу по новинці, звичайно, делікатно, легенько, дедалі сміливіше, сміливіше — гир-гир, гир-гир! Завелися, так ік півдню — тільки луна іде по покоях! Сваряться, проте сваряться пристойно — своєю-таки рідною мовою. А далі візьми він та й кольни її якимось словцем кудись у болуче. А він цього, як, може, знаєте, уміє.

Вона, — пик, мик, — щось хотіла в собі стримати, а далі як на пружині з рідної раптово перескочила на московську мову, так, ніби, тріснувши, розсипалася ракета:

— Это тиранство! Это грубиянство! Это не жизнь, каторга! Что это та почто!..

І посипала, і посипала.

Слухає він, і вірить і не вірить:

— Що це — насправжки чи це жарт? Коли жарт, то я попрошу тебе, щоб був він оце в останній раз!

— Не последний раз, а с этого дня будет так всегда! Можешь себе ломаться на своей мове сколько тебе угодно, а я не хочу этого! Сил моих нет! Довольно!

— Не буде так! — гримить Микола Степанович.

— Нет, будет! Так должно быть, так будет, будет! Будет!

Він:

— Мій дім — це моя держава, а в моїй державі я прошу розмовляти тільки державною мовою! — та по столу кулаком — грюк!..

Вона — руки в боки, голову вгору — блись, блись очима, та так стиха:

— Плевать я хотела на твою державу и на твою мову!

— Ага, ось воно як! Ну добре ж! — взяв він шапку — лясь дверима.

Затихло...

Як затихло, та й затихло, так і к чортовому батькові і зовсім затихло...

Минає день, другий — не говорять вони ні на якій уже мові. Позачинялись — він у одній, вона в другій кімнаті — дожидають, хто перший піде на мир.

Щось на п'ятий чи на шостий день до жінки в кімнату увійшов Микола Степанович, змарнілий, проте суворий, незламаний: мовчки поклав перед нею написаний про розвод папір.

Показує рукою: підпишися.

Вона зіскоса прочитала, прикусила губу, вхопила перо, сердито чиркнула.

Припала до столу головою та й зайшлася слізьми...

Як після весняного дощичку громового, так стало тихо, ясно та радісно в покоях Миколи Степановича після тих сліз.

Сидять обійко на канапі, пригортаються, як та парна пара голубів; буркотаять.

Жаліється вона Миколі Степановичу:

— Що воно буває часом зі мною, то я й сама не знаю: тільки почую, буває, з уст інтелігентної людини українську мову або побачу книжку чи газету, нею написану, зараз у грудях, десь коло самого серця, щось починає ворухитись; ворухиться, та так ніби аж гуде: дз... дж... коле, аж у ніс шпигає...

І відразу бере мене таке серце, така злість, що всю пориває плюватись, перекривляти тую мову, а книжку, аж руки тремтять, так хочеться порвати, пошматувать, ногами потоптати. Так, ніби це якесь мені навождення.

Микола Степанович — людина смілива, не боязка, ну а в силу нечисту трохи вірив.

— А чи знаєш що? — радить її. — Як будеш у Києві, не полінуйся сходити в святі печери, хай там покроплять тебе святою водою.

З'їздила вона ото в Київ, чи була в тих печерах, чи ні, вертається додому, весела, радісна, цілий оберемок нових книжок українських та нот навезла, хвалиться:

— Ну, тепера вже все минулося.

— То й слава Богу, — легко зітхнув Микола Степанович...

— Лаврентію Гавриловичу, — звернувся оповідач до

мене. — Ви не знаєте, буде років із сорок чи більше, як оженився Микола Степанович? Більше? Ну, от я і кажу: більше сорока років прожили вони з того часу — і ні одного російського слова не почув він од неї. Спершу, правда, іноді, під гарячий час траплялось, що у неї почне, бувало, кудись, ніби на московське заскакувати язик. Та в ті часи вона хапала себе рукою за губи і вибігала в другу кімнату.

Перечекає — і знову така ж, як і була.

А далі — і те минулося.

Він — працює на українській ниві, вона йому як вірна дружина в тому не заважає, не докоряє, як це часом буває у нас; ще й сама іноді, ні-ні та й допоможе то тим, то сим у рідній праці.

Про те, що колись було, Микола Степанович забув і думати й гадати.

Так і не згадав би він про це, може, поки б і не помер.

Та слухайте ж, що було далі.

Занедужала ото вона, кажу, — помирає.

Лежить, огнем палима, словами блудить.

«Божа воля, — каже лікар Миколі Степановичу, — будьте мужні, — ваша дружина помирає».

Заплакав Микола Степанович, пішов, щоб в останнє попрощатися з своєю старенькою дружиною. Увіходить до хворої, а вона дивиться на його, не впізнає вже.

Дивилась, дивилась, далі по-московськи:

— Кто ты, таинственный незнакомец?..

Морозом сипнуло Миколі Степановичу за спиною.

Підійшов він до неї, став хрестити:

— Дух Святий з тобою, Марусе, опам'ятайся! Недобре тобі, серденько, може, помреш — не оскверняй же себе московською мовою на останній твоїй дорозі.

Вона — глип на його, дивиться, впізнає:

— Ах, вот это кто! Это ты тот господин, что всю мою жизнь отравил своею глупою мовою, хамскою, проклятою... Это ты, тиран мой! Это ты... мой изверг!

Очі у неї мов чужі, незнакомі, так гостро, нелюбо дивляться на його.

Микола Степанович окам'янів, стоїть...

— Чего стоишь? Уходи прочь, не подходи ко мне! Дай хоть умереть мне культурным человеком.

Далі мрійно звела до стелі пригаслі очі і тихеньким, нерівним старечим голоском почала заводити:

Гляжу я безмолвно на черную шаль
И грустную думу...

Зітхнула, схлипнула і дух Богові оддала.

Оповідач трохи перемовчав, далі почав тихіше:

— І от, браття мої милі, хоч вірте, хоч не вірте, а у покійниці в грудях почало щось густо і дзижчати. Дедалі дужче, дужче... і ось відразу вилітає з неї він... той самий гедзь...

Великий, рудий, волохатий, з безліччю, як у стонога, пазурястих ніжок, на яких позакипала кров...

Обкружив він кімнату, не перестаючи дзижчати, підлетів до самого носа Миколи Степановича і наполовину людським голосом, наполовину цапиним задеренчав:

Мазниця-паланиця...
Мазниця-паланиця...

Мазнув хвостиком по губі бідного Микола, зареготав і вилетів у вікно.

А Микола Степанович як стояв, так каменем і повалився додолу непритомний...

Оце вам така казка.

Може, він брехав, може, казав правду, того не знаю, а тільки я переказав вам од слова до слова усе те, що почув од самого Миколи Степановича...

За що купив, як кажуть, за те і продаю.

Петро Сидорович вибив люльку об камінь і став ховати її в кишеню.

ОСЬ ТА АСЬ

Дума-казка

Жив на світі козак щирий, на ймення Ось, усякого він у свою хату за господу приймав, усякому віри, як мала дитина, діймав, боязні Божої пильно пам'ятав.

Усякому козак Ось віри доймає, а того, що вже видимо лихо у хату до його суне, не бачить і не знає.

Шусть якомсь у хату до козака Ося москаль:

— Кто здесь хозяин?

— Ось.

— Пришел к тебе на постой я, москаль Ась, и принес тебе такой приказ: быть тебе у меня в послушании и во всем мне верить!..

— А чого ж воно так, щоб мені в своїй хаті меншувати, а тобі, прибуді, старшувати?

— Потому, милый, что ты хохол Ось, а я москаль Ась — ну и вышел такой приказ. Понял? Я тебя, хохла, учить уму-разуму должен!

— Чи буде ж цеє по святій правді?

— Все будет по чистой правде — верь моей службе царской и совести московской!

І каже козак Ось:

— Не мале є це діло у послугу себе тобі оддавати, годилось би нам, москалю, щоб ненароком слова не зламати, присягу приймати.

— Это дело не тяжелое, могу!

І козак Ось із москалем Асем святу ікону здіймали, на стіл покладали, цілували, один одного не кривдити, не гнівити, як рідні брати жити клялись, присягались...

Живе москаль Ась, як сир у маслі, в Осиному добрі купається; хата у козака гарна, біла, хата біла, а жінка молодая, мила. І думає москаль Ась:

«Хорошо в этой хате хозяином быть, припеваючи жить да поживать. Надо бы это дело обмозговать!..»

Тоді москаль святу присягу добре пам'ятає, козака Ося із-за столу до порога обідати посилає, за попихача, за наймита має та про те, як би його зовсім здихатись, щоб і перед очима не стовбичив, думає-гадає.

І каже козаку Осю москаль Ась:

— Вышел вот какой приказ: ходит тебе по свету сто и семь лет — босому по дороге, голому на морозе, на Божий свет глазами не смотреть, с добрыми людьми речами не говорить, а уму-разуму научиться! Вот какая тебе, милый, задача заковыристая!

— Як же я у світі маю розуму набратися, коли світ мені буде зав'язано; світ зав'язано, ще й говорити до людей заказано?

— О, этим мне разбираться нет времени. У нас по-московски все делается быстро: раз-раз — и вышел такой приказ! Хорош ли, дурен ли — опосля разберут, а ты хоть лопни — исполняй! Потому — присяга дело святое.

Тоді козак Ось святу присягу пам'ятає, голий і босий

із своєї хати в дорогу рушає. І пішов козак Ось босий і голий...

Босий по дорозі, голий по морозі...

Очі йому хусточкою кранною зав'язані, по дорозі спотикається.

Говорити йому до людей наказано — дороги не спитається.

Сто і сім років по світу блукає — з прямої стежки збивається.

Світ йому заморочився, до своєї хати дороги не знає, серед битого шляху спинається; об каміння ноги побив, руки об терни поколов, своє лице сонцем попалив, пиллом запилив, дрібними слізьми умивається.

Зустріли його люди — дивуються.

Один каже: сліпий!..

Другий каже: дурний!..

Третій каже: долі йому немає!..

І стали козака Ося люди питати:

— Чи ти сліпий, чи ти дурний, а чи долі тобі немає?

А козак Ось святу присягу пам'ятає, словами до них не промовляє, а із-за пазухи од серця, од серця-реберця калинову дудку виймає, у дудочку грає, як тими ж словами до людей вимовляє.

Слухали люди, дослухались...

Догадалися: і не сліпий він, і не дурний він, і доля щасна десь за морем дбає за нього. Світ зав'язано і говорити наказано...

Будемо йому, нетязі, світ розв'язувати, до його хати стежку йому показувати!

І очі добрі люди Осеві розв'язали, і стежку йому до його хати показували.

Бачить москаль Ась — не так, як він гадав, вчинилося, почав знову мудрувати.

І козака Ося у хату він уклінно закликає, садовить за стіл, ласощами його шанує, медом-вином, горілкою частує, рідним братиком узиває.

І почав москаль Ась гіркими сльозами плакати, став жалувати козака Ося лукавими московськими словами:

— Братец мой родненький, братец мой кровненький! Какой же ты страдный! Вижу я, не жилец ты на белом свете! Не сегодня-завтра помирать будешь!

Козаків Осю хміль голову розбирає, за рученьки він бере москаля Ася, стиха весело його розважає:

— Не журися тим, брате мій Асю, серця свого не в'яли, головки не суши: аби між нами, братику, правда була, а сили у мене ще за чорного вола!

А москаль і слухати не хоче, плаче, побивається:

— Помрешь, родной! Помрешь, страдний! От тебя уж, братец, сырой могилой пахнет!

Та чарку йому за чаркою!

І упився козак Ось ік лихому дідькові, тяжко упився, не на час, не на годину, а на довгі роки спати повалився.

Того часу москаль Ась не гає, про те, що козак Ось помер, скрізь людей оповіщає.

І на подзвіння за його душу до усіх церков одіслав.

І теслярів, щоб йому домовину будували, понаймав...

Руки на грудях хрестом Осеві складав, свічку сукав...

А як пробудився козак Ось, то вже у руках у його свічка горить. Козак Ось і очам не вірить — озирається.

Побачив москаль, що він дивиться, та до нього:

— Вот это уж мне и не нравится, когда умрет человек, а потом еще и глаза таращит!

Аж кинувся козак Ось на лавці, злякався:

— Це мені добра робота! То це вже виходить, що я мертвий?

Одповідає йому сердито москаль Ась:

— Разве ты сам не видишь, глупый хохол? Свечка горит в руках? Горит. Гроб на тебя мастера делают? Делают. В колокола по твоей душе хохлацкой звонят? Звонят. Значит — помер. А помер, то и разговаривать неча, и лежи спокойно, чин чином, как мертвому полагается, пока тебя в землю закопают!

Мороз поза шкурою у козака Ося подирає.

— Чого ж я мертвий, коли я все бачу і все знаю. Щось тут негаразд ти робиш, москалю! Треба хоч людей розпитати.

Москаль Ась б'ється об поли руками.

— Ах ты, Боже мой, какой это хохлы глупый народ, тебе и после смерти скандал затевает!.. Да знаешь ли ты, голова, что тебе люди за то, что ты свято своего дела мертвецкого не разумеешь, осиновый кол в голову за-

бьют. Эй, братец, не срамись хотя на последней дороге!
Тебя я обманувать не стану, верно говорю, помер!

— Ой, ой, москалю, віри вже я тобі не діймаю, зараз уставати буду!

А москаль йому нишком на ухо і каже:

— А святую присягу помнишь?

Тоді козак Ось святую присягу, що москаля слухати-ся мусить, пригадав, гірко плакав, ридав, волосся на собі рвав, про те, чи присягу святую ламати, думав-гадав...

А у сінях теслярі домовину йому тешуть...

Домовину тешуть, а у дзвони по всіх церквах по його душі калатають.

А під вікнами його малі діти у козлика грають, на одній нозі стрибають, до дзвонів приспівують, по-московському примовляють:

— Хохла черти забрали! Хохла черти забрали!

Тоді козак Ось важенько зітхає, затихає і так сам собі гадає: коли тепер буду я вставати, буду своїх дітей малих колихати-лякати, будуть діти мої за марюку мене приймати, з рідної хати тікати.

А москаль тим часом швиденько знову складає йому руки, склепляє очі і хрестить його:

— Бог с тобой! Бог с тобой! Успокойся, лежи смирно до страшного суда Божия, до последней трубы ангельской!

І далі думає козак Ось, гадає: та хіба б же москаль зовсім не мав совісті, щоб живого мене в домовину ховав? Як так, то й так — буду помирати, буду у світі менше горя зазнавати.

Тоді козак Ось важко зітхає, очі склепляє, руки зчепляє, не дихне, бровою не ворухне, лежить мерцем.

Збирались до хати люди, щоб козака Ося ховати. А москаль Ась до Ося припадає, тужить, по-московському причитує:

— И какой же ты, братец, умный был!.. И каким веселым слыл!.. И какой всякия песни играть был мастер!..

А люди стиха гомонять: так, так, правду москаль каже.

Слухає козак Ось, і жаль його великий доймає.

Коли чує козак Ось: на дворі гримить і ліс ламає, хату хитає, козакова щасна доля із-за моря прилітає. Улетіла Осина доля до хати, стала плакати-ридати, Осеві великого жалю завдавати: та хіба ж для того я із-за моря до тебе, козаче, поспішала, щоб на лавці тебе заставляла? Та чи для того ж тобі щастя кувала, щоб у домовину разом із тобою його поховала?

Крепився, крепився — не витримав, та як не заридає на всю хату:

— А де ж ти до того часу барилася, зрадливая доле, що зовсім про мене не дбала?

Зачувши, забачивши цеє, люди — хвилювали, дивом дивували, один до одного промовляли: скільки живемо у світі, а того ще не бачили, не знали, щоб людину живцем у землю ховали.

Встає тоді з лавки козак Ось помалу, до москаля промовляє:

— Чи не я ж тобі, брате Асю, казав, що я іще живий? Чи не я ж гірко плакав, тебе як брата рідного благав, щоб ти мене живого в землю не ховав? Де ж твоя совість, москалю!

Москаль зирк по хаті туди, зирк сюди, бачить — стоїть коло порога собака, хвостом махає. Він до нього:

— Серко! Займи мене малость своїх глаз!

У Сірка очей позичає, козакові Осю так відповідає:

— Видишь, совість у меня была дома, я это хорошо знаю, да, верно, положил я ее в ранец, а ранец захватил франец — через него, шут его дери, й сыр-бор загорелся, кабы не он, мы бы с тобой жили по-братски!

Тоді козак Ось головою хитає, святу присягу рве, ламає, москаля Ася грізними словами кляне-промовляє:

— Та бодай же ти щастя у світі не мав, як ти мене живого у домовину ховав! Та бодай ти без долі у світі довіку блудив, як ти дітей моїх малих, недорослих батька-матері не шанувати навчав. Бодай тая земля хліба не родила, що такого катюгу, брехуна всесвітнього на світ пустила!..

А москаль висякався та й каже:

— Ничего — у меня и на вербе хлеб уродит.

Як тее малі діти зачували, всі гуртом до нього підбігали.

— Биймо, тату, москаля з хати!

Всі гуртом гукали.

Тоді як не вхоплять — одне за рогац, друге — за лопату:

— Геть, москалю, з нашої хати!

ЧОРНІ МАКИ

(З польової книжки)

Сплять мої товариші, як мерці, стогнуть у сні — мучать їх мертвячі сні.

Встану в темряві і вигляну з своєї могили, помалу-малу, крадькома...

Тихо в палаці Чорної Мари, дримають по темних вітах жахи, притаїлись...

Стиха, як злодій, запалю мій смуток синій, гарячий, оживлю на ньому серце, засвічу мисль.

І буду думать, і буду писать, писать моє дрібне писання, і буде горить в могилі живий огонь, поки заспівають півні.

Такого отруйного нуду ніколи не зазнав я, як тої пам'яткової травневої ночі. Тільки упали на землю нічні тіні, у мені пробудилась якась незвичайна тривога — якесь передчуття...

Казали, що тепер весна, що в саду коло зруйнованої мизи¹ чули солов'я, і я виліз із своєї нори. Було тихо, і було видно, хоч листи читай.

Примостившись під землянкою, почав я викликати свої найяскравіші спогади, рідні обличчя, тихі знакові села, зелені, смутні, овіяні теплом і негодою. Але чого так нудно стало одразу, так тоскно? Очі з несвідомою тривогою все тягнуться туди, де між лісовими квітками сумом чорніє якась нова квітка. Здавалось, що там розцвіла вона, незвичайна, жива, гаряча, куриться чорним сумом, здаля коле жахливими голками і труїть світ. Моторошно стає і неспокійно на душі, мимоволі схоплююсь і поспішаю до неї.

Ах, це ж чорні маки; ті сумні й жахливі квітки, що розцвітають коло палаців Чорної Мари, що після огняного дощу виростають тут, як гриби.

На стеблах бур'яну чорніє під місяцем, потьмарена срібним промінням, кривава марля, як червона квітка, спалена на попіл блискавкою, і одсвічує містичним ог-

нем. І полиняли мої яскраві спогади, як давній, залежаний, цвілий крам. Нудьга і сум чорним рядном огортає душу. Дивлюсь навкруги: тоскна сутінь Чорної Мари стоїть в повітрі, та жахлива тїнь, що курявою завжди висить над нами.

Чи робиш що, чи думаєш, навіть коли спиш — все лежить вона, все давить тягарем душу: ось тут десь недалеко невидимкою стежить за тобою страшна сусіда. Кожну мить можуть спинитись на тобі її кам'яні очі, перед якими людина брязне на землю бездиханною грудкою глини; кожну хвилину може над головою несподівано тріснути повітря, і в чорному димі заблищать її огняні, смертельні зуби...

І всі дні наші потьмарені, ночі посумлені, кволі надії, в'ялі радощі... і очі посліплені, і думки погашені...

Без думок, без бажань пішов нікати поміж деревами, як по мертвому царстві. І скрізь нудьга, нудьга, як печія. Тіні од листя й од квітів манячать під ногами, як холодні гади, що виповзли грітись на місячне проміння; мимоволі гидливо переступаєш їх, щоб не роздавить.

По фронту тихо. Раз по раз хрипко хававкають ракетниці; лупотять і шиплять хижі світляки-птиці, перелітають, крадучись, од таємного сусіда і шпигунським оком зажерливо розглядають задвірки. Далі сідають між кущами, тріпотять світячими холодними крилами і поринають у землю, як у нору.

Немає простору думкам; куди не кинуться, натикаються на мури...

Зазираю в окопи: сухі, чистенькі, навіть прибрані зів'ялими квітками довгі ями; у бойниці, як у могильні віконця, просвічує небо, зверху понад окопами стримлять іноді дитячі млинки з очерету. Здається, що оселились тут мерці; повірили, що більш ніколи не бачить їм ясного сонця, й почали придивлятись до своїх могильних стін — таких сумних, таких немилих...

Почали придивлятись, почали їх боязко квітчати, почали розважати свою могильну нудьгу тихими, кволими дитячими забавками...

І хвиля гарячого нуду, як парю, гонить звідтіль... Не знаю, куди пішов би, де подів би ся. Хотілось щось

скинути з себе, розірвати якусь намітку, за якою почувались і радість, і краса, але вона міцна, як мури.

І я шепочу в смертельній тузі: мені нічого не треба в цьому широкому світі, хай тільки світять мені, поки не склепились навіки мої очі, хай світять, говорять до мене небесні огні, хай цвітками дише на мене земля, хай голубить мене, хай смутить мене своєю тихою журбою блакитне небо, і більш мені не треба нічого — ні ласки, ні привіту.

Білим сліпнем, мертвим, тухлим оком без змісту, без таємного смутку мулить очі місяць. І вся ніч з квітками, з кущами, і з соснами, і ялинами здається зів'ялою, мертвою декорацією.

Голим кістяком одсвічує між бур'янами недавно обтесаний сосновий хрест на свіжій могилі, та димлять сумом чорні маки, надихають тоскним трупком німу ніч.

Стало здаватись, що все на світі холодне й кам'яне, і кам'яний жах проймає мозок і кістки. Почуваю: щось обмерло, щось усохло в мені, окам'яніла якась частина моєї душі.

Що це? Божевілля?!

Холодний піт струмками покотився по лиці. Шелеснув з розмаху кущами — засвистіли, як сухий деркач, і обірвались в грізній тиші.

Упав на траву і став механічно повторяти своє заклинання, свою молитву, витворену в хвилину чорної нудьги і смертної туги: все минеться, минеться, минеться...

Засяє сонце, оживуть радощі, зацвітуть квітки... сині, рожеві, білі, білі, білі...

Мигнула, як блискавка, думка: «Чого така тиша? Чого нікого не бачив в окопах, чому не видно вже ракет?» Стукнуло в грудях: «Тут щось не так, щось там зчинилося, щось має трапиться!..» — і чогось вільніше зітхнулось.

Схопився і побіг в окопи.

Не видно дозорців на пунктах.

«Так, щось трапилось», — подумав; одлягло од серця. Тільки тремтять ноги.

Насилу наглядів одного — стоїть не в окопах, стовпом стоїть на бруствері, уп'явшись кудись очима.

— Що там зчинилося? — з тривогою питаю його. Вартовий не зразу, з жалем одірвав прикований до чогось погляд і повернув до мене таємниче, радісне лице.

— Ідуть... мириться ідуть!..— тихо й довірливо повідав він мені, заблищавши в тіні гарячими очима, і знову швидко повернувся.

— Та де ж, де? — нетерпляче сіпаю його за полу.

— Ось уже, ось, на галявині,— показав він рукою.

Спершу я нічого не помітив на знакомитій галявині, тільки здавалось, ніби там занадто багато вже кущів росте. Але тіні од них чогось дуже чуткі й одноманітні.

Приглядаюсь пильніше — і в грудях похололо: вся рота стояла непорушно, як заворожена, за колючою загородою. Навпроти їх, коло ворожих загород, товпився великий гурт таких же тіней.

Не пригадаю тепер, як вискочив із окопів, як опинився між людьми своєї роти. Пам'ятаю тільки, що я там нікого не сполохав, не здивував — на мене всі дивились тими ж ясними, дружніми очима, як і один на одного.

— Ідуть! — пішов по людях шелест і відразу обірвався. З чужого гурту випливали дві тіні й, стрибаючи по траві вперед і назад, посувались до нас. Раптом в руках одного замаяло щось біле-біле як сніг, як цвіт черемшини, й засіяло таємним, хвилюючим світлом під нічними тінями.

Всіх немов вітром огняним опалило.

— Ай!..— вирвалось в усіх коротке, як мить, і тихе, як зітхання, і всі заніміли. Ясніли лица, як перед сходом сонця. І стало видно: стоять люди обірвані, змарнілі, брудні.

На зчорнілих лицах, заснованих синім промінням, мов білою китайкою, темніли, як у мерців, глибоко запалі очі.

І в тих чорних ямах засвітились несподівано бриліанти. Стояли вони, склавши руки на грудях, мов перед дверима давно оплаканого, забутого, загубленого раю, і на білих брудних обличчях легкими тінями малювалась глибока, невимовна скорбота...

Тіні наближались і махали рукою, викликаючи посланців із зачарованого гурту...

Обсмикавши на собі шинель, мов збираючись до церкви, вперед вийшов бородатий фельдфебель з хрестами й з медалями на грудях і рішуче пішов назустріч.

Під наметом кучерявої ялини, що росла посередині галявини, тіні зійшлися і змішались, всі ясно почули тихий, як шепіт, звичайний голос людини:

— Здрастуй, рус!

Радісно затремтіло в грудях: так оце він такий, ворог!..

Так хвилювало в грудях колись в дитячі часи, коли, бувало, в переодягненій марі, що лякає незнайомою страхітною машкарою, по голосу впізнаєш свого ж рідного брата.

Засяяли на промінні простоволосі русі голови, й вороги вплелися в обіймах.

Мить тремтіли всі, як в пропасниці: це ж давній закон ламається, це ж чиниться чорна зрада, прокляттям запечатана, огнем і залізом наказана!

Але тут же маяла біла правда, а за нею з темряви віків прилинув невиразний Привид...

— Я з вами, маловіри! — забриніло у кожного в душі.

І рвонули якісь кайдани, кинули до ніг.

— Ура-а-а! — вирвався пекучий радісний крик.

— Вівті! — гострим огнем оддалося по той бік.

Гордо й побідно маяла біла корогів: яснозоряний янгол злетів сюди, в мертву пустиню, і пізньої ночі сурмив у срібні сурми — вставайте, мертві, воскресла правда, воскресла радість...

І мерці оживали: засяяли їх очі, розкувалася мова, і залунав в скам'янілому царстві радісний, вільний гомін людського життя. І кругом діялось диво: чорна сутінь, де висів жах, як од світу блискавки, шугнула кудись за обрії і щезла без сліду, і ніч оджила, мов окропили її живою водою. Ожив місяць, оздоровів, ожили дерева, кущі, тіні. Видно кожний листочок, кожну тінь тоненької билини. Під тканкою із ночної тіні й срібного проміння, як на дні прозорої води, бринять потьмарені кольорові головки польових квіток; під ними баговинням поплутались їх тіні, і здається, на старому, сумному кладовищі, на потрухлих, поламаних хрестах виріс живий, свіжий квітник. Запахло деревієм, буркунами...

З-під мертвого покривала вийшла красуня ніч, ніч-травнівка, в шовках, в дорогих каміннях, в срібних мереживах, ніч-лікарка, шептуха з пахощами, з любощами, з купільними травами, з цілющими зіллями.

Здається, було для очей помітно, як рухається вона в своїй невідомій подорожі, невідомо звідки й куди. Поволі-поволі гонить невидимкою хвилею місяць по блакиті, і вся блакить, як безмежна вода, сунеться. Внизу на тінях, як на човнах, плинуть скрізь дерева й кущі; хтось міцно й напружено керує човнами й впливає з кущами на світ. І така привабна ця таємна подорож, і повна радощів, химерних снів і обмар, що бажається без кінця плисти цю чарівну плинь, плисти, й самому горіти іскрою, і не гаснути.

А прапор під ялиною сяє, як полум'я, білим, тихим і радісним світом, віє білими чарами, як животворчими пахощами. І світ став широкий-широкий і вільний-вільний, і стільки радощів, надій, пісень, стільки дум і мрій зразу заворушилось у ньому, що захлинались груди. Зростав гомін радісний, сміливий, повільний, як у ярмарку.

Обидва табори перемовлялись, перегукувались і тягнулись все ближче й ближче туди, де під ялиною посланці вели тиху, таємничу нараду.

Радість п'янила душу, і хотілось кричати, плакати, обніматись, хотілось співати так, щоб лунав голос далеко, далеко... Перед очима сплила вже домівка, і радо осміхаються близькі і рідні, тут уже рядом. Всі сміялись без нагоди, як діти.

І вже здавалось, що той кам'яний жах, та отруйна тінь Чорної Марі безслідно зникла, як нічне навождіння, і більш ніколи, ніколи не вернеться назад...

Несподівано важко задвигтіло повітря, зашкварчали кущі, люто задзижчали рої ос...

«А кя-кя-кя!..» — металевим горохом далеко навкруги розкотився холодний одворотний регіт... Тут, здавалось, за спиною підкралось темне страхіття — застукало...

Кожного рвонуло за серце, покривились болісно обличчя, посипались тихі прокльони:

— О, щоб тобі провалиться, проклятому виродкові, недолюдку!..

Над чужим натовпом немов ударив кам'яний град — всі кинулися врозтіч. Велетенським чорним крилом майнула над фронтом грізна тінь, і затремтів білий прапор під ялиною, як полум'я свічки на вітрі.

— Хто звелів одкривать огонь! Хто смів! Арестовать кулеметчика! — залунали гнівні вигуки.

— Дурні! Сволочи! — обурено кричали з чужих окопів.

— Стій, братці! Ми ще поборемося з ними! — кричали наші.

Скільки душ швидко побігли в окопи, і кулемет, що був знову заскреготів, замовк, як здушений за горло.

— Виходьте, товариші! Не будуть більше стрілять! — радісно закричали солдати.

І чорна тінь знову розіходилась, як хмара од вітру, і знову полум'ям загорівся білий прапор; як пожежа, шугнуло світом, радістю, життям. Здавалось, білі чари змагались з чорною тінню, що з усіх кінців насувала ряднами, щоб погасить і не дати загорітись пожежею тому білому чудодійному світові.

Краючи повітря, як бляху, поспішаючись один за одним, над головою злісно прошуміла черідка снарядів. Німо спалахнули над чужими окопами, окутані чорним димом, криваві стовпи в повітрі. Момент — моторозна тиша...

І несамовито, на десятки верстов, застогнав сонний велетенський ліс, немов почувши в грудях застромлений гострий ніж: «Ой! Ой!.. Ой!..»

Тріснуло в повітрі коло ялини. Кривавий велетенський ліхтар затремтів коло дерева — і німо дерево крикнуло на увесь ліс диким живим голосом, і з довгим зітханням, спускаючи дух, поволі звалилось додолу трупом.

— Рвіть проводи до батареї!

— Скажіть, щоб спинили огонь!

— Стій, товариші!..— Голоси лунали схвильовані, лихорадкові, як на пожежі. Повертались туди, звідки летіли снаряди, насварялись мовчки кулаками, і в очах палав такий огонь ненависті, на якому, здавалось, згорять на вугіль, на попіл ті вороги, що здавна, як болячка, сидять десь за спиною. В тривожному гомоні — безпорадна тоска і мука.— Товариші! То...

«Трах-тах-тах...— рій смертельних жал з ворожого боку зашумів між людьми.— Гур-гур!.. Гур!»

Ударились об землю огняні шуліки, рвуть пазурами землю, розкидають людей, як тріски, як пір'я.

Згасли очі, мов ударило на всіх сліпотою, зблідли обличчя, скам'яніли. Тихо стало, як під час грози. Умер місяць, мов зів'яв, скам'яніли дерева, погас світ. Чорним ураганом закрутила страшна мара, змітаючи все живе. Чути тільки, як судорожно швидко, оддаючись моторошною луною в грізній тиші, тупотять сотні здерев'янілих ніг та свистить повітря, як хвилі по стиглому жити... Здається, підсвистує за спиною сам огняний жар і гонить із галявини отару скам'янілих тіней. Все густіше й ближче рвуться із землі огняні стовпи, грім і шелест не змовкає в повітрі; роями жуків скрізь гудуть черепки й скалки, і ліс повний хруску й чавкання, мов туди увійшла череда.

Раптом в натовпі, що потоком ринув з галявини, то на одному, то на другому почали розцвітати на людях червоні квітки, попалені чорні маки — на грудях, на ногах, на плечах...

І повіяло зразу холодом і мороком темних мурів-будинків. В голові тихо кружиться, туманіє. І перед очима — невідоме, чуже місце, зводи якогось сумного храму, які бачиш тільки в снах; і в ньому закурилися, як сумні кадильніці, чорні квітки.

Люди з чорними маками спинялись, блідли, мов чаділи од духу тих квіток, і чудним огнем світилися їм очі; хитали головами і заспівували повільними голосами щось урочисто-моторошне:

— А-а-а!.. О-о-о!..

— Братики, рідні, допоможіть... о Боже мій, убили...

Але змісту слів ніхто не розумів, і стукались вони об наше серце, як об дерево.

Присідали й лазили на колінах, на животях, визбируючи щось при місяці під сумний релігійний спів.

Деякі спотикались і падали мовчки, без крику; жах і ненависть спливали з їх лиця, ставали такі тихі, покірні: «Все лишаю вам, все прощаю, все забуваю...»

І під синім промінням, мов од чар, швидко, як на огні, блідли, костяніли й витягались глиняними статуями з скляними очима.

Дихала ще життям вся одежа, але з неї визирав один невиразний спомин, стара, полиняла фотографія, викинута на смітник.

І змело, як сухе листя, чорною мітлою омертвілі тіні людей у ями, в могили. На одну хвилину розбудила могутнім подихом весняна ніч могильний їх сон, засвітила їх сліпі очі, на мить обвіяла золотими чарами життя, і знову закрилось усе темною завісою.

Пливуть, пливуть по глибоких ровах полотнища мари, як човни по воді, видніються на них білі задумані обличчя; на грудях, на чолах, на руках біліють пов'язки, а на пов'язках пришпилені, як у заручених, червоні, попалені квітки.

Пливуть і пливуть довгою низкою, і немає їм краю, і мають чорні маки — одні од других буйніші, одні од других чорніші.

І тьмариться світ од них, і темніє в очах.

Величний храм гаснув і блід в синій мертвлячій імлі; полиняли, як ганчірки, його блакитні, темно-зелені шовки, постиралось і почорніло срібло на узорах, гілля і квітки зів'яли... І лежать розкидані, на шматки побиті, повергнуті в порох його божественні статуї — ті найдивніші із усіх див на світі, в очах яких найдорожчими каміннями горіла жива думка.

Синіє в синьому промінні на галявині, як на смітнику, манекен без голови; розкидані по бур'янах поодбивані руки й ноги, глиняний бюст одсвічує скляними очима.

І не кричить ніхто, на порятунок не голосить: ні голосів гніву, ні гуків обурення...

Тиша страшна, моторошна, в якій оддаються задавлені крики, затоптана гордість, погашена совість. Свіже злочинство дише і німо святкує перемогу.

І тільки на руїнах спустошеного храму, серед огидженої краси його й осміяних святощів, серед німої пустині живими запалали мовчазні чорні маки — сумні священні квітки.

Горять і блищать, як огонь гнівних фанатичних очей: «Карі! Карі!..»

«Гур-гур...» — гримить в опустілому храмі самотній переможний вистріл важкої гармати.

Сонні бори — темні полчища чорних стягів — шиплять і шумлять тисячами сполоханих гадів.

І німіють.

Гострішає тиша, густішає жахлива тінь.

А над чорними квітками немов дихнуло свіжим вітром — спалахнули з новою силою, заяскрилися, і чорнішають, і горять, і шелеліють сталевим, мстивим огнем...

ПЕТРУНЯ

Іржаві темні ґрати неохоче впустили в камеру барвисті вилиски вечірнього погасання, нетерпляче дожидаючи, щоб якнайшвидше пішли звідцільа ці непрохані тендітні гості.

Останній на стіні променистий жмутик довго лазив, як райдужний метіль, далі почав швидко тьмаритись, припав, як перегоріла углина, попелом і непомітно згас.

Хтось зі зла шарпонував, здавалося, темну завісу, ніби зачинив двері за нелюбими гостями, — і між стінами заворушилась нудьга. Аж ось несподівано у небі над ґратами ясною свічею стала зірка, і в камеру труснуло трохи дрібного темно-синявого пилу. Через незастеклене вікно в ґратах ринув холодком весняний подих, дмухнув цвітом... Маленьке змагання — і нудні прима-ри як здиміли.

Все заворушилось, що було в камері живеє. Підводилися з своїх ліжок в'язні і мовчки затинялися од стіни до другої.

Здавалося, в темну камеру наплинуло багато весняної неспокійної води, водою попідіймало із заглибин якесь кордуб'є¹ і почало кружити ним по камері.

Давненько вже прослухали вони це Петрунине оповідання, проте і досі ніхто не промовив і слова. Були тихі, задумані.

Сам Петруня сидів коло стіни, схилившись на руку. Од зворушених спогадів ще палахкотіли в його уші і сяяли очі... Він знову передумав те оповідання вже для самого себе.

Петруня — юнак із віістими очима, великими, карими. Справжнє його імення — інше. Петрунею прозвали

Його вже в тюрмі, прозвали за ті його довгі кучері, що їх він не хотів стригти наперекір тюремному наказові, за його мрійливу вдачу, а найбільше за його долю, що скидалася на долю того панського наймита-красеня Петруні, що його оспівано в народних піснях.

Петруню ввели сьогодні на суд, і сьогодні він уперше після довгих місяців сумної тюрми знову побачив вирування вільного в городі життя, побачив весняне сонце, безмежне небо, і, хоч суд вирік йому дванадцять років каторги, він все ж не міг заглушити в собі пробуджені весною радісні струни. На щоці у себе він і досі відчував, як чийсь поцілунок, доторкання листочків з того клена, що мимо його проводили Петруню із суду назад до тюрми.

У йому бродили увесь час весняні настрої, химерні мрії, і сьогоднішній суд здавався за дрібницю поруч із цією могутньою радістю, що разом з весною прилинула на землю.

Товариші прохали його, щоб він розповів їм про всі ті в його житті події, що завели його вкінці до тюрми. Йому хотілося говорити, проте він довго одмагався.

Коли ж в отемнілій камері пішов свіжий дух од весняного цвіту і на брудній тюремній стіні замість вилущених в штукатурці прогалин і всяких інших плям почали маритися дивовижні гаї та сади, Петруня покинув мляве рахування, скільки буде йому років тоді, коли одбуде він кару, і з сумних тюремних стін стиха вимандрував у чарівне море крилящих спогадів, забравши з собою всіх товаришів в'язнів...

Снують тіні по камері, як рибини в акваріумі. Все ясніше виблискують думні їхні очі, як жарини, що їх продимало вітром.

Тихий кайдановий брязкот змовк коло Петруні, і до його схиляється висхле, з тонкими та довгими козацькими усами лице отамана неволі, каторжника Кошового.

Кошовий легенько обгорнув Петруню за стан і по-старечому, з жалоцями декламував:

Уаяли Петруню за білі боки
Та й кинули Петруню
У Дунай глибокий! —

Ех, Петруню, Петруню! — похитав він головою, далі додав, смутно жартуючи: — Де ж це, Петруню, твої

коні крилатії, де твої зілля чарівнії та твої літуни-килими?..

Петруня тільки схилив низько голову... То було в ясний гарячий день...

По один бік глибокого темного шляху білокорі берези в розпуцених зелених косах, по другий між стовбурами рябіють червоні, сині, білосорові квітки...

Біла корова потонула глибоко в траві, пасеться...

По другий бік під зелениною — високий гостроверхий штахет і похмура, зеленим мальована брама. Там за брамою ховаються під тополями старовинні князівські будинки... Вгорі над усім — синьомурове небо з гарячою, золотою у йому ватрою — вліточним сонцем.

В холодку під брамою, як дві квітки, — двоє дітей: у білому з торбинкою за плечима — пастушок з батіжком і в блакитному з золотою куценькою косою на голові — дівчинка-панна. Він, засмажений, як жук, скидається на мусяжеву статую, панна — з білим прозорим лицем видається на зеленому тлі за куклу з живими очима. Очі в неї горять од цікавості, як не займаються, і сама вона не встоїть на місці.

Дивний, невиданий цей запилений хлопчик, син Федота-рибалки, що його хата на курячій ніжці стоїть над водою в балці. Босі ноги у хлопчика поколені, штанці полатані, і в торбинці житній хліб, проте, так тільки здається, що він такий собі пастушок, а справді — він великий чарівник-ворожбит. Йому відомі всякі чари, він знає всі зілля. Він має в себе живу й мертву воду, знає, де позакопувані лежать скарби в землі, знає, коли і де цвіте папоротневий чароцвіт, знає, як його зірвати.

Ось він собі вихльостує недбайливо батіжком і так, ніби без усякої охоти, як річ давно всім відому, починає розповідати їй про літун-зілля, що сушиться у його вдома на горищі. Коли потреш того зілля в руці і понюхаєш один раз, — полетиш понад землю, понюхаєш двічі, — полетиш у половині дерева, коли тричі, — летітимеш з деревами врівні. Несподівано за спиною гомонить погрозливий голос:

— Так я й знав... Ти знову сюди приволикся?

Стояв економ, високий, сердитий. Хлопець одійшов кілька ступнів убік і мовчки спідлоб'я дивився на його, не теряючи самоповаги, як то й годиться чарівникові.

Маленьку хвилинку економ дивився на хлопця мовчки, ніби милуючись його спокоем, далі червоніє і люто витріщається:

— А корови, корови де твої, чортове іродча?

Хлопця ніби вхопив хто на голки, голова метнулася в один і другий бік... Геть-геть загледів спину в корів, що десь плутались за березняком в панській пшениці.

Гадюкою звився в економовій руці нагай:

— А не лови гав не тиняйся попід брамами, а пильнуй, собачий сину, того, до чого тебе поставлено!

Хлопець вертівся дзигною на місці, одмахуючись руками од нагая, як од оси, далі одірвався од його і, як вихор, помчався до корів.

Панянка не вірила своїм очам: великий чарівник умить перекинувся в абиякого шкодливого пастушка.

Минає небагато часу...

Чарівник сидить у березняку на траві, сумний і скучний, ліниво копирсає паличкою землю, щось думає.

Озираючись раз по раз назад, до його боязко наближається Наталя.

— Дуже болить, Якове? — питається тихо-тихо, лагідно.

Хлопець зиркнув на неї і сердито одвернувся.

— Іди собі геть і ніколи не гуляй зо мною! — промовив він суворо. Далі нагнув голову і знову почав довбатись у землі. Йому досадно і соромно — і він не хотів би тепер стріватися з Наталею.

— Я ж нічого не винна тому, чого ж ти сердишся на мене? — щиро казала дівчинка, лагодячись сісти з ним поруч на траву.

Хлопець крутнув головою, очі злісно блиснули, сам найжачився.

— Геть, кажу, одійди! — Одсунувся.

Дівчинка полохливо одступила.

— У, який сердитий! І чого ти такий сердитий? Хіба що, коли я сяду коло тебе?

Хлопець мовчить. Лице його стає таке думне, горде, хороше, і панночці аж серце стиснулося, так хотілося, щоб він знову був до неї привітний. Стоїть — сісти знову не зважиться і одійти не хоче.

Далі набирається сміливості, боязко простягає ху-

деньку ручку і легесенько жартує, торкаючи хлопця по вихрастій голові:

— У, яка кучма!..

Хлопець схопився з місця, ніби його опекло огнем, швидко зглянув кругом себе недобрим оком, далі стулив міцно губи, виблиснув очима, як крицею.

— Н-на! — стусонув він дівчинку кулаком у плече.

Дівчинка заточилася. Далі скривилася од болю, од жалю і сорому. Зігнулась, рукавом закрилась і, затремтівши од німого ридання, швидко-швидко пішла од хлопця, спотикаючись на корчі й кушці.

Він похмурими очима подивився їй услід, далі, стурбований, довго озирався навкруги; в лісі нікого не було видно. Зайняв корови і швидко погнав їх у лісову глибіню.

Поночіе...

З балки Яків вибрався на гору, спинився тінню і дивиться: за річкою в старій похмурій дубині десь на високих гіллях мостить своє гніздо жар-птиця — місяць. Над дубиною встає рожеве жарєво. Через темну воду в річці хтось почав мостити з золотої соломи гатку. Стара хатина з білою стіною почала прояснятися в балці, ніби жартовлива дитина помалісеньку одтуляла рукавом заслоняне лице. Якову хочеться розглядіти золоте гніздо краще, і він іде далі, щоб високе тополля з панського саду не стояло йому перед очима. Проходячи узенькою стежкою попід старим, трухлявим штахетом, що одгороджував глуху над річкою частину панського саду, він згадав панночку і похвалив: «Молодчина Наталя, нікому, видно, не пожалілася».

Стало шкода — не вийшла, бач, уже сьогодні до тину на вечірню розмову, розсердилась.

— Кхи-кхи! — стиха кашлянуло щось на перелазі, де його Яків проходив мимо.

Яків спинився, приглядається: щось схилилось, нерухоме, на обапол — у тіні не видно: мусить бути людиною.

— Хто се? — стиха промовив Яків до його. Мовчить.

«А може, це од спіяної верби пеньок,— думає Яків і пробує рукою,— ні, м'яке щось, тепле». Прихиляє голову: чиясь маленька рука, а в руці темно-рожева

троянда; вище — щось біле, мармурове ховається в сутіні... Суворо нахмурені очі... Коротенька коса з блакитною у їй стрічкою.

— Це ти, Наталю? — радісно дивується Яків.

Мовчить, як нежива, тільки в руці несподівано закружилася квітка швидко-швидко.

— Ти сердишся на мене, Наталю? — якнайласкавіше питається Яків.

Наталю швидко метнула головою вгору, ніби їй притьмом припало щось у небі побачити, в чорних очах засвітилися дві діамантові сережки — дві сльозини.

— Сердиться, — стиха промовив Яків, оступився, зітхнув, стоїть мовчки в смутку, в карі.

Зняв з голови свій кашкетик, почав мняти.

— Наталю, я вже ніколи-ніколи не буду тебе бити...

Мовчить.

— Я вже буду тебе жалувати, гарно гуляти з тобою... — постояв, подумав, кланяється низько: — Прости.

Наталю витерла хустиною очі:

— Нехороший ти хлопчик, грубіян... мужик.

Далі вона суворо нахмурила брови і вже сміливо, ніби мала на те загорьоване право, почала голубити ручиною пухкі його на голові кучері ніжно, лагідно.

Яків покійно схилив голову, як під справедливую кару.

— Уже не сердишся? — легко зітхнувши, спитався він веселіше, коли кара минула.

— Серджуся і буду сердитися ще довго-довго...

Наталю намагалася нахмуритися сердито, та лице її мимохіть прояснилося тихою, блаженною усмішкою.

Минуло кілька недовгих хвилин, і вони сиділи поруч над водою, в гущавині дикого терника на камені.

Наталю стиха скаржилася, що їй жити важко у княгині, скучно. Ніяк вона тій княгині не догодить, ніяк не втрапить зробити по її, ніяк не звикне її мамою зивати.

— А де ж твої мама та тато рідні? — питається Яків.

— Мама вмерла, а тата у мене, Якове, зовсім немає.

— Як? Хіба ти...

Яків не доказав — холодком війнуло йому поза спиною, ударило в голову, як молотком. «Байстрюк», — подумав він з острахом.

Наталя ніби догадалась, що він думає, мовчки гаряче пригорнулася до його щогою.

Чинилося диво: ні огиди, ні ворожнечі Яків не одчував у собі до цієї страшно грішної, як йому думалося, дівчини.

«Бідна-бідна,— казав він собі в думці, і серце його стискалося од жалощів.— Байстрик».

А Наталя жалілася йому далі, що вся челядь її не любить, зовуть прибудую; дражнять її негарно, і немає кому їй пожалітися. Княгиня така сувора, і Наталя її боїться, бо вона все їй докоряє, з тих кімнат у сад не пускає. І Наталя плаче, все плаче в тих сумних і страшних князівських мурах, і вдень плаче, і вночі, прокинувшись, плаче.

Яків уже не слухає її, думаючи про щось інше.

— Чого ж ти, Якове, усе мовчиш? — промовила вона трохи згодом, боязко позирнувши на хлопця.

Яків кинувся од задуми і рішуче промовив:

— Знаєш, хто такий ота княгиня? Вона відьма, і в неї — костяна нога. Бачила, як вона кульгає, на патерлицю підпираючись? Вона баба-яга, і вона взяла тебе, щоб вигодувати і з'їсти. Ну, та ти, Наталю, не бійся — я обороню тебе од неї і вивезу звідцля далеко-далеко, на край світу, де вона тебе ніколи не знайде.

Наталя глибоко зітхнула, осміхнулась і, од щастя прижмуривши очі, прихилила голову лицарю-чарівникові на плече.

А Яків казав далі, що так йому зробити легко-легко: він опівночі вийде у поле, тричі свисне-гукне — і золотогривий кінь стане перед ним, як із землі. Вони сядуть на того коня і полетять на йому врівні з деревами далеко-далеко, аж туди, де надвечір димлять хмари. На тих хмарах є будинки — не такі, як ці, князівські, — кращі, золоті. Прилетять вони туди і будуть удвох жити у тих будинках, та й жити, та й жити...

Внизу поміж високих берегів бавиться блискучим у річці темна хвиля. Здається, вона волоче в невідомі кудись краї без кінця-краю довгу вив'язану низку синіх, срібних, золотих цяцьок, перетрушує їх, виграває з ними і несе, несе... несе...

По дорозі низько берегам вклоняється, знишка прощається: «Прощайте... щайте... щай...»

Коло дверей, пробуючи замки, загуркотів дозорець, далі загомонів у прозурку його крикливий, навмисне грізний голос:

— А чого се тут не світиться каганець? Чого ти-няєтеся ото по камері, як що загубивши? Того, що загубили, вже не знайдете! Ні, не знайдете!..

Голос його лунав грімкий, проте люті давно вже в йому не було.

В камері танок тіней припиняється. В'язні потайки зітхають, розіходяться по кутках і ліниво розстеляють свої матраци. Хтось засвітив і поставив під стіну тюремний блискунець.

Він світить тільки половину стіни од низу, вище ж до стелі стіна темна, і місяць виписав уже на їй нове срібно-синяве вікно, замаївши його рясно густими, кучерявими од ґрат тінями, мов галуззям винограду.

— І звідкіля це такий іде дух запашистий? Чи не росте десь близько акація або жасмин! — порушив у камері тишу один в'язень.

Йому ніхто не одповів. Чогось не хотілося нікому руйнувати того тихого, думного настрою.

Тільки трохи згодом, розстеляючи постіль, хтось зітхнув голосно і промовив — чи то до Петруні, чи то до самого себе:

— Так-так... Оце ж тобі, Петруню, тії жениханочки! Оце ж тобі, Петруню, через віконце учащаночки та оце ж тобі, Петруню, ті панські цілуваночки!

За п'ять-шість тих років вигнало Якова, як явора рослявого та стрункого. Ходить він паничем, розчісує кучері на потилицю, в'яже до сорочки кольористі краватки. Він в економії за конторщика. Стара пані улюбила його, що він такий роботящий, чемний, тихий... благоувітливий, такий свіжий, блідавий, красунь, не п'є, тютюну не заживає; тільки все книжки читає... Романи читає, читає, щось собі випикує з тих книжок на замітки, думає, мріє... Певне, складає вірші. «Здібний, талановитий юнак,— хвалиться перед знайомими пані,— коли б учити — щось би з його вийшло». Кличе пані Якова ніби за ділом, садовить із собою пити чай... «Треба буде прохати Наталю, щоб вона, Яша,

трохи повчила тебе історії там... географії», — милости-во розмовляє вона з Яковом. Згодом увиходить і Наталя, як весняна хмарина, як огневий цвіт.

Яків чемно їй уклоняється — вона навіть і не глянула на його. Рік од року вертаючись із інституту, дуже запишна, гордовита стає панна Наталя.

Стара пані хмуриться.

— Наталю, Яшка тобі вклонився, чому ж ти не вітаєшся з ним? — каже їй удогань.

Наталя зіскоса позирнула на Якова, ніби тільки помітила його, абияк вітається і більш уже не дивиться на його.

Вгодований економ, що весь час вертиться і завилює тут перед пані, запозирливо дивиться по черзі на панну й юнака; в обох у їх чогось одинакові під очима темні плями, в обох на щоках міниться негасимою купинкою рум'янець, в обох під віями, здається, залишилися іще темні жмутики од невиспаної, зорями блискучої ночі.

Економ схибно посміхається, сам до себе крутить головою, благочестиво навшпиньках виходить у двері.

Давно вже все спить... Сяють біломурові колони будинків поміж деревами. Біліє пісок на круговині, що вирівняно перед верандою, а на піску вигриваються проти місяця кудлаті здоровенні собаки. Далі од шляху довга шеренга гостроверхого штахеття, як густий ряд грізних списів. Буйно кохані квіти горять і мліють під місяцевим зором. Ніщо не шивовкне. Чудно, як у завороженому двірці. Крикнули десь півні... В саду на глухій алеї виявляються дві химерні тіні: одна, закутана, наступає на ногу, кульгає, друга, висока, запобігливо придержує під руку, вихиляється... Баба-яга з своїм перелесником.

— Не може бути, цього бути не може! — тихо казала княгиня, збентежена і розхвильована.— Чому ж ви цього раніш мені не казали?

— Я не міг цьому вірити, поки не побачу сам, живо-видячки,— відповідав їй улесливий голос економа.

Ішли задихані, аж спотикалися.

— От вам і виховання. От вам і інститутка. Ні,

правда завжди буде правдою: яблучко недалеко одкотилось од яблуні... Ох...

Спинійлись, постояли і знову швидко закульгали.

— Ах ти ж мерзьке дівча... Ну-ну,— бідкається здивована і гнівна. З алеї звернули на стежку поміж рясні клени, крізь клени було вже видно осяяний згори флігель — московський теремок, помальований та помережаний. В теремку було темно, а вікно з різнобарвними шибками було трохи одхилене.

— Цс... будемо йти тихіше...

В кольорові шибки визирають потьмарені верховіття бузку, в кімнаті стоїть рожево-синява стума. На столику у фарфоровому позолоченому зільничку — жмут темних, мов на уголь перегорілих, рож... Дівоча постіль... Кошлатий килим на стіні... Проти вікна виявляє себе з темряви у ясних фарбах малюнок голої, в баговинні, якоїсь русалки чи феї. Душить помалу крмними пахощами. В закутку на софі чітко помітно в білому поставу панни Наталі, глибше за нею, мов її тїнь, темний невиразний силует кучерявої голови юнака... Нижче — одна в одній дві руці — одна біла, до паперу рівна, друга — мусяжева.

Шепотіння, шелест, як той струмок, що туркоче без угаву десь за кущем. Крізь туркотняву вихвачуються сміливіше звуки людської мови і знову тонуть.

Вона раптово:

— Цс!..

Він:

— Що таке?

Наталія швидко підвелася, закинула за плечі розкошачену косу, пішла до одчиненого в сад вікна. Вихиливши у вікно голову, вона кидала очима затурбовані погляди, пильно дослухалася, а разом із тим приспівувала стиха, неповинно, безтурботно:

Ой ти, Грицю, Грицю, молодий козаче...

Вернулася з осторогою до дверей, брязнула ключем, замикаючи.

Він стиха:

— Що таке?

— Нічого... мені здалося, що хтось гомонів у саду!..
Ніч же яка хороша — тиха-тиха...

Стоїть перед ним, дивиться загадково, непевно осміхається. Заплющила очі, розкинула руки, навалом похилилась на його, оповила руками, як з хмелю, його голову, міцно, щільно... Сміх...

— Наталю... Нат... задушиш!..

— Лицарю мій непереможний... Айвенго!

Сміх... цілування... мов тріск сухого на огні лому.
Шепіт...

Все забули, як діти.

Тук-тук — повільно стукало щось на ганку, мов ішло щось на дибах...

Не чули.

Шарудіння коло дверей, голос.

Слова вони не вчули, а вже їх рвонуло, розкидало одно од другого, як бомбою. Стоять, виструнчившись одно перед другим, ніби несподівано довідались, що вони одно одному смертельні вороги. Чекають.

— Наталю! Наталю! Впусти-но мене на часинку до себе.

— Мама! — жاخно, одними губами вимовила Наталя. Далі очі її стали гострі, сама заметушилась, заметлилась по кімнаті, легко, як тигриця... Збилась набік коса, рухи буйні, сильні.— Це все та гадюка, це все та гидота вистежила.— Очі заогнилися ненавищами.

— Хто такий?

Вона не одповіла. Далі глянула на його владно, гостро.

— Чого ж стоїш? Ховайся,— кинула похапцем.

Голос за дверима:

— Наталю, не бари ж мене тут під дверима...

— Сюди! Сюди! — шепоче, як з огню, Наталя і тягне, як дитину за руку, Якова до ліжка.

Яків косо позирає під ліжку і опирається.

За дверима нетерпляче:

— Наталю!..

Яків вириває руку, легенько вискакує на вікно і без шуму тоне в кущах... Дві-три гілочки на бузку тільки похитнулися, і знову стихло.

Раптовно гвалт.

— Хто такий? Стій! Стій! — не своїм голосом закричало щось у кущах... Геть пішла луна в заснулому саду.

Кущі бужку захитались, затріщали, заходили ходором, ніби несподівано звели між собою люту бійку.

— Ні, не вирвешся! Не вирвешся! — навмисне якнайголосніше галасував у кущах уже охрипший економ.

У відповідь йому: лясь, лясь! Щось мішком повалилось додолу, гупнуло.

Кущі вирівнялись, примовкли, стоять у задириливій позі.

Шелестіли вже бур'яни десь у гущавині, захрустів під ногами сухий лом — затихло.

— Прибив, розбіяка, скалічив!..— урочисто вигукував економ.

Підійшла княгиня.

— Що таке сталося? Він? Яшка?

— Він, шибеник, він, арештанюга. Ось...

Економ показав княгині Яковів козирок.

— Ну, то чого ж кричати, чого людей гвалтувати? — сердито казала княгиня. Взяла з його рук козирок, уважно розглядає.— Умгу,— протягла вона похмуро. Далі з притиском: — Ах ти ж мерзотнику! Ах ти ж гадино!

Ось він тобі який, цей тихенький та святий.

Грубо:

— Щоб завтра ж і духу його не було в економії. Чуєш?

— Слухаю, пані,— витираючи лице і ніс хусткою, невиразно, проте охоче сказав економ.

Княгиня повернулась і швидко покульгала у флігель з грізним, гнівним виглядом.

Всю ніч стояла заметушня у панських будинках. Світилося в одній кімнаті, потім десь у другій і гасилося. Врешті свічка засвітилася в глухому закутку будинків, де містилася домова князівська аптека...

Поговір у селі аж гуде — хоч не ходи на люди. Яків удень сидить удома, а ночами блукає коло економії, в гаю, понад річкою, крадькома проходить у сад; хоч би здала її заглядіти, хоч голос її почути. Нема, ніби замурували її там десь у німих стінах. Через вірних

людей посилався до неї листами, писав: «Наталю, гінжал ти мого серця». Благов її вийти до його в ліщину.

В кінці листа приписав слова з пісні:

«Причарувала серце і душу, тепер без тебе жити не мушу...»

Всі листи мов у прірву летіли без вороття.

Приятель його, садовник, розповідав йому, що панночка гарно перепрохала княгиню, плакала перед нею, усі руки їй вицілувала, то стара пані все їй дарувала... Казав, що всю провину на його, на Якова, звернула.

Гірко було Якову про це дізнаватись. Засумував, змарнів.

І ось тоді вже, коли Яків знадівся зовсім, щоб її бачити,— мов сонце засяяло йому — маленький од Наталі лист:

«Сьогодні увечері виходь у ліщину. Буду тебе дожити». Мовби крила вирости у Якова. Ще й гаразд і не звечоріло, а Яків схвильований і радісний увиходив у ліщину.

Тільки увійшов Яків в гущавину кущів, як з лісу несподівано гогонув: галас, вигуки, висвисти з усіх кінців.

«Бери його! Аджи!»

Гавнуло, як із бочки,— і кудлатий собацюга летів із-за куща на Якова з вищиреними зубами, за ним другий з другого боку, а ззаду — третій...

— А лю-лю! А тю! Го-го-го!..— ішла гука по ліщині, як од дикої орди.

Яків рвав траву, ламав гілля, вертівся між собаками, одгонився — далі ударився бігти.

Коли обірваний і покусаний Яків опинився гет-геть у полі, а собаки поволі верталися до лісу, чмихаючи і потріплюючи ушами, услід Якову чоловічим голосом загомоніла ліщина:

«І що ти у голову собі забрав, куди ти мостишся, куди ти лізеш, дурило! І на що ти уповаєш, що туди сунешся, куди голова не влізе? Попустив кучері, то вже гадаєш, що вже до панів дорівнявся? Дурню ти, дурню Божий —тими кучерями тут дворища замітають...»

Довго ще гаморила ліщина, вчитуючи Якову науку. Лаяла, глумилася. Гунява луна, як та недоріка людська

неслава, деревляними словами одгукувала з усіх боків чужі слова, перекривляла, реготалася. Тільки одійшовши геть од ліщини, Яків став збирати докупи думки: «Що таке трапилось? Звідки це? Нащо? Може, якась помилка?...» Швидко вийняв лист Наталі і став приглядатися до знайомих літер, що донедавна були такі лагідні, такі любі...

Почав нашвидку перечитувати, і раптово літери здалися за такі зрадливі, за такі лукаві, ніби то були маленькі гадючки, що поспліталися в ланцюжки.

Звіяло усього холодком, сполоснули гарячі хвилі образи, сорому, жалю... Одна гарячіше другої. Далі вставав огнистий звір — гнів.

«Добре ж!.. Ну, добре ж!..» — шепотів він сам до себе, кидаючи навкруги погляди, ніби поблизу видивляючись чогось важкого, міцного. Повернувся і посварився кулаком туди, де на горі білили під тополями гордовиті будинки: «Заждіть!...»

З раннього рання до нічної тіні гуркотить в економії, кипить, мов у казані, — починалася молотьба. Третій тиждень уже лежить стара княгиня в недусі — все господарювання передала до рук Наталі. Наталя знову вернула собі княгинину ласку. Поназдивилися люди, як почала молода панна турляти усіма в економії — і робітниками, і прикажчиками, і всією домовою челяддю. Економ змарнів, як земля, схуд, зігнувся: бігає завжди, аж пріє.

«Ця навчить, як треба господарювати! — казали в економії. — В цієї і трісочки не пропаде марно... І де воно видралося тут, отаке зілля!»

Над Яковом спершу було глузували, після того ж, як він із того сорому вимандрував кудись із села, стали жаліти, казали: ізвела, катівка, парубка з розуму та й гадки не має, а йому, сіромі, тільки того й шляху, що світ за очі.

Проте ніхто того не бачить і не знає, чого ото сумна панна сновига по саду і побіля саду щоночі, як узоріє у небі, кого дожидає...

Ходить Наталя в саду, пішла по ліщині, у березняк навідалась, всі затінки, де колись у парі сиділи, обіходила.

Мала йти до річки, на перелазі опинилась: визирають за садом високі стоги зеленої пашні, як мури, поруч із ними сумують у зірній синяві гостроверхі дахи старовинних комор і стаєнь. А в саду поміж деревами світять боками рівні покоси сухого сіна, над ними похилялися пругами віти, мов добірним намистом унизані дохожаю садовиною... Скрізь сон налягає. Стиха-стиха, порідко, щоб кого не розбудить, вистукує тільки у клепачку десь, ходячи по економії, сторож.

Внизу у воді, мов діти на орелях², гойдаються на хвилі маленькі зорі.

Задивилася Наталя, загадалася...

Тінь...

Наталя вирівнялась, тремтячим голосом:

— Хто тут? — Придивилась, вхопилась за серце: — Яша — ти?..

Висока, струнка тінь у чорному плащі... низько на очі насунутий капелюх... незнанки спинилась, далі швидко повернулася, рвонулась далі.

— Яша, куди ж ти? Господи... Яша...

Яків знову спинився, стояв як німий.

Наталя придивилась до обличчя Якова і замовкла.

Яків стояв білий, очі горіли, як у п'яного.

— Слухай сюди, Наталю,— схвильованим, урочистим голосом промовив Яків,— я випустив крилаті дракони, і вони знищать прокляте гніздо старої яги. Ти будеш на волі...

— Що таке сталося, Яша, я не врозумію тебе? — спитала вона, здивована і занепокоєна...— Які дракони? Яке...

І відразу змовкла: одежа на Якові, його обличчя чогось стало виявлятися, прояснятися. Червоними виблисками світилися у його над головою листочки з дикого терену, кущ вияснявся, мов на світанку.

Мов хто сіпнув Наталю за поли — повернулася назад...

— Ой! Ой!..— коротко крикнула вона... Острах замер у неї в очах. Високо піднімаючи темряву над садом, із стогів і ожеретів вихвачувався вгору, як казковий звір, крилатий огонь, кидав полум'я кудись під небо, мов переборну корогов... Стиха, сполохано, далі дужче і дужче, і незабаром гудом загув вітер; здіймалась

тріскотнява. Все дерево в саду, здалось, ожило, мов сліпими очима замиготіло листям, жажно замахало гіллям, мов руками.

— Що ти зробив? Що це задумав? — Важко дихала, позирала на огонь, і в її очах крізь острах проглядало щось незнакове Якову, чуже, гостре.

Огонь шулікою перелітав на стайні і комори, розливався, як море. Мов панським гнівом — огневими вилисками заяскрилися темні вікна будинків. Десь калатав у клепачку, скільки було сили, сторож. Щось закричало на сполох.

У Наталі роздулись несподівано ніздрі, в очах промайнуло щось хиже.

Раптово вхопила обіруч Якова за ший, пригорнула, притиснула до грудей, закричала кілька було сили:

— Рятуйте! Рятуйте!..

— Наталю, Наталю, та заспокойся ж,— тіпав нею, не розуміючи, Яків.

Вона одвертала од його своє лице і не переставала кричати.

І раптово Яків почув, як сильно, вороже б'ється її серце, одчує у себе на ший ворога лютого, немилосердного. Все стало ясно!

— Ага! Ось як! — погрізливо промовив Яків.

Вхопив і почав розривати її руки, що зчепилися коло його ший, як залізні обценьки.

Почалася боротьба, дика, запам'ятлива, захоплена.

Яків білі руки її ламав і крутив, затуляв їй рот, тільки виривався з її обіймів, вона знову кидалася на його, як львиця, хапала за ший, за стан чіплялась:

— Сюди! Рятуйте! Сюди!..

Хтось зовсім незнакомий, чужий, за Наталю дужчий, здавалося, змагався з ним: коса розсипалася по спині, очі горіли. Задихалась...

Ставало видніше і видніше, як удень.

Так же, як удень, оживав людський гомін. Наближалось тупотіння кількох пар ніг.

— Сюди! — гукав уже хрипкий голос.

А внизу поміж берегів бавиться блискучим, золотим темна хвиля. Грає, бавиться, навіки прощається:

«Прощайте... щайте... прощав-айте...»

В камері тихо, парко. З усіх кутків чути дихання сонних. Розкидавшись і розкрившись, спить на своєму матраці Петруня... Уші у його, в сонного, горять, роздуваються ніздрі. Дихання часом починає частіти, і він зо сну шепоче гарячими губами якісь слова. Всі сплять, часом зо сну блудячи словами. Не спиться тільки одному отаманові неволі, Кошовому, ходить, тихо-тихенько бринить кайданами, думає щось.

Крізь ґрати видно блакитну глибіню. Туди кинув хтось жмут білоперих хмарин, мов оберемок весняного цвіту та рясту. Місяць позолочує їх, перев'язує срібними стрічками, і чаром подихує через ґрати цвітнівка ніч. Петруні сниться сон. Сниться, мов справді діється...

Петруня сидить у Наталиній опочивальні, тільки якась вона тепер не та; дивні, невидані квітки з химерним листом, і сонце б'є у вічі, аж сліпить. Жарке, огняне сонце.

У намистах, у стрічках, як була колись на зелених святах, стоїть вона перед ним запишна, горда, суворо вичитує йому:

— Хіба ж ти не чув, Петруню,— теж почала Петрунею взивати,— хіба ти не знаєш, що я вже засватана, чужа... Тобі вже я, Петруню, ніколи, ніколи не буду!

У Петруні холоне серце — правду почуває.

— То оце вже всьому між нами край? Всьому? — з тоскою запитує він.

Наталя пильно дивиться йому у вічі:

— Слухай, Петруню: поки у небі місяць, поки світу-сонця, на всі віки і правіки — тобі я не буду! До останнього знаку! Так мені мама казали, так і я кажу.

Сказала, мов ножом одтяла. Така тоска, такий одчай стискає Петруні груди — волосся на собі рвав би.

І відразу забилося серце, спалахнуло щось сміливе і радісне:

— Неправда! Все це — одні чари.

Він сміливо, жагуче бере її в обійми.

І стає диво: чари відразу гинуть... «Ой, Петруню... не треба! Ой, намисто порвеш!..» Наталя горить і тремтить, і вже сама пригортається до його...

Кашлянув за дверима дозорець, струснув в'язкою ключів. В Петруні очі розплющуються: мов крізь сітку на очах, бачить він поміж деревом лупані знакомі стіни камери... блищить десь кіптявий каганчик... либонь, під трояндовим кущем... Крізь виноград визирають ґрати.

«А де ж це Наталя? — озирається Петруня. — Ах, ось де вона!» — поруч із ним лежить на нарах, косу аж додолу попустила. Дивиться кудись чудними очима.

«Де це ми, Наталю?»

Вона осміхається:

«О? А хіба ж ти забув? Це ж золоті будинки. Оті, що пам'ятаєш?..»

«Так-та-ак!.. — пригадує Петруня. — Це оті самі, що як був малим! — Дивується: — Дивись тобі! А я думав, що то тільки вони в казках...»

Починає приглядатися до їх, а вони стають все сумніші та й сумніші.

«Чого вони такі темні, сумні?» — питається у неї.

Вона мовчить, швидко встає, косу на голові поправляє.

«Куди ж це ти?» — з тривогою питає Петруня, угадуючи її намір.

«Я швидко назад вернуся». Пішла до дубових дверей.

По дорозі повернулась, привітно осміхається, завіряє:

«Я вернуся, вернуся!.. Я зараз!..»

Зникає за дубовими тюремними дверима.

Петруня підводиться і сідає на постелі. Б'ється у його серце: коли б же, коли б не одурила.

— Що тобі, Петруню, серце болить? — близько-близько чує він знайомий голос. На мить зелення розхиляється, і перед очима Петруні стоїть Кошовий, пильно приглядається йому в обличчя.

— Вона ще прийде! Вона зараз, зараз вернеться! — швидко, як з гарячки, шепоче Петруня.

Кошовий тихо, з жалем хитає головою:

— Бідний ти, Бова-Королевичу! — і далі нахмурих брови, суворо, голосніше: — Вона, Петруню, не прийде, чуєш, ніколи не прийде! Лягай, спи!

Петруня покійно кладе голову на постіль. І відразу над постіллю виростає якийсь зелений куш.

Брудні тюремні стіни перефарбовуються, вищають,

ширяться. Стає просторо... виростають якісь колони дивного-предивного стилю, зільники з квітами, мережана золотом стеля... арки... ходи... коридори... і відразу десь у темних коридорах брязнув голос Наталі, аж в ушах задзвеніло:

Ой ти, Грицю, Грицю,
Ти, славний козаче...

Двері одчинились — і вона знову на порозі, радісінька така, весела, а в руках повно всяких квітів: бузку, троянд, акацій, рути, рясту всякого...

«Приберу я, Петруню, у твоїх будинках, щоб було тобі тут хороше та весело!.. Ти будеш тут сидіти, а я буду до тебе приходити, любити-цілувати буду... А ти мені казки твої чудові будеш казати, співати пісні...

І будемо з тобою отак ми жити, та й жити, та й жити».

Коло вікна стоїть Кошовий, одхилив ухо — пильно до чогось дослухається. Десь далеко соловей витьохкує, солодкої завдає Кошовому туги...

Тільки-тільки що його чути: через стіни, через ґрати подає голос... Послуха-послухає його Кошовий, знову поміж сонними починає ходити... Ходить, щось думає, на сонного Петруню позирає, стиха наспівує:

Ой у городі в Таганрозі,
А в мурованім замку
Сидить козак на прикові
За дівку-коханку...

Як у срібну сурмочку, цвірчать залізні пута і собі приспівують стиха:

За дівку-коханку...

ПРИБЛУДА

(Із життя дитячого будинку)

...«Гу-гу! — трубить над ним вітер, бляхою гримить...— Гу-гу!...» А осінь угорі темні хмари над ним у отару зганяє, хмари дощем його січуть холодним, хма-

ри дощем його поливають. А кругом його — смітник, кругом бур'яни сухі свистять, кругом дереза.

І вікна биті в йому, перебиті, і дах латаний, перелатаний, і сам він увесь такий закурений, обідраний, сумний...

«Гу-гу!» — вітер над ним...

Та — шелесь! — бур'янами, та брязь! — вікнами, та — гур-гур! — трухлими дверима. «Одчиняй!» — «А чого тобі, губатий?» — «Мчу із поля мале покотиполе... одчиняй!»

Курява, темрява, дим...

В ідальні коло дверей — натовп: діти, завідуюча, якась чужа людина в окулярах — чоловік. Змокріла стіна полупана; коло стіни стоять двійко дівчаток, зубами од холоду бринять — голісінькі! Чоловік і завідуюча люто змагаються, махають руками, кидають один одному у вічі папірець. Діти слідкують — уважні, зацікавлені.

— Нащо, — кажу, — ви з дітей одєжу поздїймали? Ви дітей попростуджуєте.

— Це позичене. Ви мусите одягнути їх.

— Я вам сказала, що я не маю де їх діти! В будинок я не візьму їх.

— А я де їх діну? Де? — озвірився чоловік. — Третій день воджуся з будинку в будинок... У мене сили вже немає.

— В наросвіту ведіть! — завідуюча.

— Ведіть уже самі — я водив!

— Слухайте сюди, ви можете що-небудь розуміти чи ні: будинок на тридцять душ — у мене їх дев'яносто. У мене заразні хворі. У мене по троє сплять на одному ліжку; у мене ні білизни, ні чобіт... У мене хліба — ні кришки!

— Про мене, хоч на вулицю їх повикідайте!

— І виведу! От голісіньких і випроваджу, та й побачимо, хто буде за це одповідати!

Дівчатка винувато й злякано переводили очі з одного на другого, почувши цеє, одна — в плач, друга — в плач. Завідуюча — зирк на їх — позгиналися, аж посиніли — не втрималась — у сльози!

Чоловік в окулярах, користуючи момент, папірець — на стіл, продерся поміж дітьми і, нашвидку витираючи

на лиці піт, югнув у двері. Діти, що слідкували, — в регіт!

...Завідующа, схлипуючи, одягає гостей у якесь шмаття й присягається комусь:

— Ні одного більше! Ні лялечки, хоч там що! Краще втечу.

Дівчата сміються, ляскають у долоні і дражнять хлопців — співають:

На городі качата, —
Родя, Боже, дівчата.
А хлопців не роди,
Бо то самі іродя.

За гомоном та стукотнявою — нічого не чути; за курявою — нічого не видно. В кутку коло груби — низка головок, як разок намиста. Аж мох на їх повставав — холодно. Губи сині, обличчя ніби борошном потрушені, а в борошно повтикані свіжі вишні — очі. Слухають казки, очима поблискують. Каже казку білоголовий хлопчик років десяти. Тихо. Пирскнув один од сміху, другий — і цілий вибух реготу... Трохи згодом — другий, ще дужчий.

Підходять до гурту інші:

— Що таке?

— Ось коли б ви почули, що оцей хлопець казав.

Оглядають хлопця: марний, обідраний, босі ноги всі в грязі.

— Та що ж це за хлопець?

— А й справді: у нас такого немає.

Слово, друге — на допит хлопця:

— Ти наш чи не наш?

— Ні, я чужий.

— А чого ж ти прийшов сюди?

— А я до вас гулять прийшов.

— Може, тут є в тебе товариш або брат?

— Ні, немає нікого.

Пильно придивляються до його, оглядають лахміття, виразки на ногах. З підозрінням:

— А ти ж не «голодающий» часом?

Хлопець швидко й злякано:

— Ні, ні! У мене є папа й мама. Тут ми недалеко й живемо — на Глибокій.

Не ймуть віри.

— А чого ж це ти босий, коли в тебе є папа й мама?
Ви бідні?

— Ні, чоботи є в мене, тільки мама заховала, щоб я з дому не сходив. То я босий утік. І пальто в мене є, і шапка гарна — все мама поховала.

— А як тебе звуть?

— Мишка.

Привітніше:

— Ну, то що ти, Мишко, казав тут, розкажи, і ми послухаємо.

Мишко заспокоївся, підтяг штани, очі засяяли, аж луна скрізь залящала:

Ой Морозе-Морозеньку,
Ти славний козаче...

З усіх кутків так і гунули всі до гурту:

— І де ти, Мишко, так навчився? Чистий актьор!

— Ану, ще!

Мишко знову: гребінь із кишені, та як утне на йому губами: так і пориває до танку, і очі в усіх засяяли; плечима прихитують, та тільки зирк-зирк один на одного — шукають, хто б почав.

— Ну й Мишко!

Мишко тягне книжку із стола.

— Ти й читать умієш?

Мишко розгорнув книжку та як диякон у церкві:

— Братіє...

Та як почав, як почав...

Регочуть, аж хитаються:

— І де він там вчитав таке?

Хтось через плече зазирнув йому в книжку і знову — в регіт:

— В його й книжка догори дригом.

— То ти не вмієш іще читати, Мишко?

— Цієї зими папа найме мені гебернатку, буде вчить мене. І фартап'яно купить... Я буду музикант.

Усі серйозно презирнулись.

— Он як... — Далі й собі: — А в нас, казала Параска Калістратовна, оцей буде професор, а цей — інженер, а оця і оцей — це будуть артисти.

Мало не всі в будинку, як визначала сама Параска Калістратовна, були майбутні великі люди. Всі, що на

їх вказували, заклавши руки за спину, спокійно хитали головою, вважаючи, очевидячки, все, за їх сказане, за всім відому, непохитну істину.

Потім хвастались:

— Еге! У нас неабиякий будинок — ми й французьку-німецьку мову учимо!

Один витяг із-під шафи обдертий підручник, вибив об коліно пилюгу з його, почав розгортати:

— Ось дивися, Мишко, оце — *дер шуль*, а оце...

...Почали вибивати кописткою у битий чугун — дзвоник мусить бути. Всі зразу кинулись, усе покидали і, як та галич, з вереском, з криком ринули в столову:

— Обідать!

Мишко стояв на порозі.

— Мишко, іди й ти до нас обідать!

Мишко затурбувався:

— Ні, я не хочу! Це я так, подивитись.

— Чому? У нас сьогодні на обід *дер зуп* — без хліба, без солі й без круп, а зате з кістками.

Коло великого щербатого казана стояла підтикана чергова з битим черепком замість ложки. З казана випирали костوماхи, ніби в той «*der Surre*» вперли цілий коров'ячий кістяк. Пара йшла, як із жлукта.

Кличуть:

— Іди, Мишко!

Мишко тихо:

— Я вже обідав.

Хтось цікавий:

— А що ж було у вас на обід?

— Борщ із м'ясом, і каша молошна, і чай з булкою внакладку, і...

Мишко ковтнув слину й замовк.

...Обідали. Здавалося, парив дощ: шуміло, плюскотіло, тріщали кістки, торохтіли миски. Ніяких розмов: лусне десь по лобі ложка, хтось із малих кусне сусіда за ухо — короткий виск, і знову до роботи.

Мишко стояв, схилившись на одвірок, нахмурений. Все одхиляє убік голову, ніби на той обід і дивиться не

хоче. Тільки в горлі у його кавкало, мовби глитав великі камінці.

Надворі звечоріло. Засвистів, заплакав у холодній грубі вітер, загрюкала на будинку бляха. Заторохтіли крупи у биті вікна. Зацокотіла малеча зубами...

— Грїться! — Почали стрибати в довгої лози, в коби-ли. Хлопці спершу, далі й дівчата.

Двоє з хлопців тягнули в кімнату кілька дощок із сусіднього паркана. Тута ж на підлозі пиляють, рубають, кришать на тріски...

Незабаром у панському напівзруйнованому каміні запалали дрова. Збилися до каміна, як циганчата.

Цілий день бігав Мишко з хлопцями, як свій: носив казаном воду од криниці, лагодив двері, підмітав, гомонів, сміявся. Стемніло — зажурився. Стоїть самотній коло вікна, смутно дивиться на темні вікна, мне свою брудну блаженську будьонівку із зіркою.

А вітер: гу-гу-гу! — за вікнами, аж мурашки поза спиною...

За гомоном про його було забули, далі хтось побачив:

— Гляньте, Мишко і досі в нас!

— Мишко? Як же ти додому підеш! Чуєш, що-то надворі? Там десь, певне, твій папа та мама скрізь бігають та шукають тебе.

Мишко низько схилив голову. Один — ближче до його, придивився: котяться дві сльозини в Мишка, як той горох, по лицю.

— Еге-ге! Та він, сукин син, чи не голодаючий!

Мишко затулився драним рукавом і гірко заплакав:

— Я без-при-тульний...

Всі од каміна, обступили, дивляться:

— От тобі й папаша з мамашою!

— От тобі й каша з молоком, і чай внакладку з булкою.

Старші суворо до його:

— Чому ти зразу не казав цього, нащо брехав?

Мишко витер до сухого очі полою, насунув свою будьонівку на голову, важко зітхнув, мовчки пішов до дверей.

Стало жаль:

— Куди ж ти, Мишко, ми ж тебе не виганяємо!
Зажди...

— Що ж його робити?..— Почали щось між собою шепотіти.

Хтось із дівчат голосно запротестував:

— Хто його знає, що воно за хлопець, може, обікраде вночі, як той босяк Володькін, та й утече.

Один спалахнув:

— Та яке ти маєш право так на його казати? Ти докажеш?

Галя спохватилась:

— Та я ж не на його, я так тільки...

— «Так тільки»... «босяк»... А ми хто такі? Хіба ж ми не такі, як і він?

— Та я ж не на його казала, чого ти причепився?

У того вже загорівся якийсь жаль:

— «Босяк»... Та, може, він кращий за нас усіх у мільйон разів! Може, він артист-музикант буде! Розумієш ти, голова? Може, з його якась Моцарта вийде пролетарська? От що!.. Товариші! На раду!

На раду зібралися старші. В спальні, в темному кутку. Малеча — на варті. Радили на диво тихо, діловито й коротко. Вирішили — днів з скілька передержать Мишка потайки в будинку; далі, коли трохи покращає стан, улучити нагідний момент і всією бурсою прохати Параску Калістратовну прийняти хлопця до гурту. Сподівалися, що буде, як і раніш бувало, — покричить, посередиться, а далі заплаче й прийме. Вони вже добре знають її, реву.

— Ну, Мишко, тепер катай під ліжку, бо швидко, мабуть, вернеться наша плаксуха з міста.

Недовго вагаючись, Мишко тільки захурчав, куди показали. Далі вистромив голову, моргає весело, бадьоро:

— Товариші, пошамать би чого-небудь трошки!

— Нема ж, Мишко, нічогісінько, може, чого завідуюча привезе на вечерю, тоді принесемо.

Мишко:

— Мені що-небудь, аби не нудило. От, скажемо, у казані я бачив — дві кіючки лежать.

Дівчата назбирали, принесли пелену кісток, принесли якесь шмаття:

— Ось тобі, Мишко, барахло — замотайся гарненько в його, бо холодно буде. Коли чого буде треба — гукни. Сам не вилазь.

— Товариші, коти з спальні: здається, шумить-гримить наша Параска!..

Висока, огрядна, в мужичих чоботях, голос, як труба, іде, як буря...

Зранку гасала по установах, змагалася, прохала, сварилась, аж скрипла. Приперла на плечах пудів зо два борошна і трохи пшона. Прийшла, мотається сюди-туди, забула, що вже дома, не говорить — кричить: не дурно, видно, досталося те борошно.

— Семенові промивали ногу? Валі міряли температуру? Та чому сміття не винесене? Вікно хто розбив? А книжка чого ото під столом? Староста! Староста! — Влетіла в спальню, світить каганцем.

— О, я так і знала: ліжка не заслані, кімната не провітрена, бруд, сморід... Черговий! — Спинилась посередині, дослухається. Далі люто: — Черговий! Черговий! Скільки разів я казала, щоб не пускали собак у помешкання! Хто черговий?

Вбігає черговий.

— Вижени мені зараз собаку, і щоб було це в останній раз.

— Якого собаку? Тут собак немає у нас.

— Не базікай — роби, що велю! «Тут собак немає», — а ото ж хто кістку під ліжком гризе?

Черговий прикусив язика, почував голову.

Далі певніше:

— Та то вам, мабуть, почулось.

«Собака» якась була розумна — замовкла.

Один по одному — на допомогу черговому збігся гурт:

— То почулось! Почулося! То, може, так що...

— Та то, мабуть, пацюк! — догадався хтось.

Всі в один голос:

— Так і є! Пацюк! Учора Андрій убив одного черевиком. Здорового-здорового!

Дивиться на дітей, віри не діймає, чогось поблискують тривожно очі.

— Хм...— далі рішуче: — А на лиш каганця, посвіти мені.

Нагнулась — до одного ліжка, до другого. Далі повертає суворе лице до дітей:

— Сором! А оце що лежить під ліжком? Візьми щітку, зараз мені вижени!

Змовкли. До чергового:

— Ну, кому я кажу?

Черговий не взяв щітки, нагнувся до ліжка, смутно:

— Вилазь, Мишко, засипались...

З-під ліжка висувалась біляста нестрижена голова, червоне од напруги лице.

Параска Калістратовна плеснула в долоні, одступила:

— Що це?! Це вже нового знайшли!

Зразу, як по команді, оточили її з усіх боків резонери, жалібниці, філософи:

— Параско Калістратовно! Параско Каліст... Це не простий хлопець! Це найкращий за нас усіх! Роботящий, слухняний...— І далі з жаром: — Це буде Моцарта! Моцарта!

Дивиться:

Яка Моцарта?

— Артист, музика... Якби почули, як співає! Як грає!.. Ми його як-небудь... доли...

Затулила уші, кричить:

— І слухать не хочу! Мене під суд! Мене в Чеку за це! Ми тут кубло зарази розведемо! Мене живцем з'їдять за це!

Сіпають за поли, за руки:

— Та ви ж подивіться, який він марний, ось яке на йому шмаття! Гляньте!

Повертали хлопця на всі боки, демонстрували його лахміття.

Заплющила очі, одвернула голову:

— Не чую нічого й не бачу! — Проте пильне її око щось загледіло. Зразу: — Ану, стій! — Мовчки поривчато вхопила, розгорнула на хлопцеві шмаття, що його соромливо й старанно не давав він розгортати.

Під дрантям не було сорочки. Світились реберця.

Схудле, марне тіло було порване, подряпане, скривавлене — живого не було на йому місця.

Крутнулась, як вихор помчала в свою кімнату, грюкнула дверима, аж по всіх вікнах злісно брязнули биті шибки.

Стало тихо...

Десь іздалека мерехтить, догораючи, камін. Коло дверей завідує — гурт. Один щільно припав щокою до дверей, зазирає в щілинку. Всі дух затаїли — ждуть. Швидко одвів од дверей голову, очі блищать, радісний. Стиха:

— Не журися, Мишко, — діло, здається, буде: реве!

Всі нишком:

— Реве?

— Так реве, так реве, аж захлинається! Аж ніс їй почервонів! Витре носа хусточкою та й знову!

Невтримана радість, мов на крилах, підняла всіх, завертіла, тихо, без гуку. Вихором закружило лахміття, довгі рукава, обірвані лацкани, обмотки на ногах. Один водить рукою по руці, як смичком по струнах, другий товче кулаком, як у бубон, у надуту щоку; той — у боки, той — навприсядки. І тихо-тихо, як тіні, тільки хуркає вітер та шугають, як у метелиці, золоті блистинки — очі.

Пострибають, знову заніміють, слухають: чути за дверима ридання, виразне, безсумнівне.

І знову — вихор радощів — ще дужчий, ще бурніший. Хтось подав тривожний знак, і всіх видуло з коридора, як сухе листя.

Вийшла умита, спокійна. Голос твердий, як криця:

— Іди сюди, як тебе...

Мов розв'язався мішок із гамором: крик, зик, пискотня...

— Мишко, сюди! Мишко, кличуть!..

Спирила всіх, зібрала кругом себе:

— Слухайте сюди — завтра має бути у нас ревізія: коли яка гава засиплеться, дивіться...

Показала добрий-таки, м'язистий кулак.

Всі з жаром, з огнем:

— Ніколи в світі!

— Ось нехай тільки бовтне хто!

— У-у!!

Замахали кулачками.

— Подивіться, дівчата, є там у нас у коморі хоч яке-небудь сухе шмаття?

Хлопці показували дівчатам носи, язики й басками співали:

На городі стовпчики,—
Роди, Воже, хлопчики,
А дівчат не роди,
Во то — самі ірди...

Поскулювались, позамотувались, сплять. Усе — майбутні зорі нового життя. З темряви у биті вікна летять білі папірці — сніг.

Деренчать шибки, вітер над сонними ходить, лахміття торкає. Вскочить у трубу, прибере живого голосу, заводить, як по нотах:

Ой буде ж нас, не-не-не...
По го-ра-ах, по-о-о до-ли-нах...

Далі: дверима! Вікнами! Залізом на даху!
«Гу-гу-гу!»

ВІТЕР

Кругом гуде осінній вітер, і в моїй кімнаті, як у млині. У вікно видно: угорі шастають білі хмарки. Мов стара срібна підкова в розкопаній могилі, мутно сяє в хмарках місяць. Під вікнами кружить сухий лист, аж курить, і увижається в імлі, що на вітах сидять, вима-завшись у сажу, поети-пустуни, зривають сухе з дерева листя і грають, як у пищики.

Третій вечір шумить мені вітер — щоразу інше. Спершу він нарядився за приятеля, інтимного й балаку-чого оповідача — отого, що зайде з двору до вікна, одчинить його, схилиться на руку й заведе розмову без краю.

От-от, здається, перестане, вже затихає і одразу зашумить-зашумить, навіть не передихнувши. Слухасш-слухасш, ляжеш спати, заснеш, не дослухавши, і глухої ночі прокинешся, підведеш голову, а він все так же невтомно: «Гу-гу-гу!.. бу-бу-бу!» І вже вчуваються в його шумі лісові розбійницькі легенди.

Сьогодні — він музика, під вікнами гуде гідля стру-

нами, і кругом будинку — гомін — не гомін, стоїть
могуча симфонія — «Сон». До неї химерно вплітаються
бадьорі суботні інтермедії далекого од центру кварталу:
то несподівано запильгучить напідпитку гармошка, і
перед очима пропливе, як веселий привид, обличчя з
підбитим оком, то виразно долетить тихе посвистування
смутного під парканом вуркагана.

Обплутав мене знову, як хмелем. Давно вже збирався
до театру, і давно вже час іти, а я сиджу коло вікна,
одітий, і не можу ворухнутись. Мені видно, як на
балконі лазить кленове листя, як перегортаються зелені
ясеневі пальці, мов малюнки з тінями рентгену, як у
чавунних перилах тихим золотом сяє привіт за
мільярди миль од якоїсь невідомої зірки.

Раптом гомін і сміх. Крешуть каміння зашкарублі
черевики студентів, орішками цокотять покривлені
каблуки студенток. Коло мого вікна одна чогось
зітхнула, стиха кинула початок давньої пісні, мов зро-
нила на брук з повного кошика квітку.

Зронила й забула, щось веселе згадавши, засміялась,
загомонила до гурту. Гурт, як привид, зник. А до мене в
кімнату тихо завітали зронені, як зітхання, слова:

Мала мати одну дочку
Та й ку-па-ла у ме-до-о-чку...

Пісня давня, пригашена, та осінній вітер продув на
їй курявий пил, і засвітилась вона золотим блиском.
Впала вона мені в груди, як іскра в кужіль, запекла,
задиміла, загула, і я мимохить почав тихо наспівувати:

Ма-ла ма-ти одну дочку...

І видніє, і тепліє в моїй кімнаті. Коротенький уривок
пісні бринить мені поемою обточеною, закінченою, пов-
ною жалю і смутку, поемою із маленької низочки
чарівних слів. Пригадується дитинство... Ой, щось мені
пригадується...

Аж ось жужмом, жмутами засяяли в очах червоні
жоржини... Жоржини, жоржини, аж у хаті темніє од їх.
Далі зашумів вітер, земля застугонила, підкотили
вітрові коні гриваті, примчали мені з далекої ночі вінок
молодиць, червоно мальованих, заплаканих. Оце вони,
ті жоржини.

Вирядились коло порога, як щедрувальниці:

Мала ма-ти о-дну дочку...

Геть-геть десь визирнув окраєць місяця за хмарою, мов уночі колись вийшла до тільної корови моя мати з каганцем.

Вікна в хаті позатуляні, на стіні на гаку — каганець. Вінком кругом столу — молодиці. Не вперше вони зійшлися до нас. Мене, школяра, на той час вигонили з хати. Тепер я притаївся на печі, крадькома визираю із-за комина. Бачу — на щоках у молодиць незграбно, сьак-так намальовані огневі маки, червоні жоржини, полумневі рожі. На мить мені спадає на думку: «Чи не отим червоним, що на столі в графині, малювали вони одна одній щоки?» Так: брали колоски з соломи, умочали в червоне й возили по щоках.

Спершу співали, далі полька Домця, Кошелева невістка, що син його привіз із Варшави, де служив у москалях, почала ридати, припадаючи до столу. Билась, ридаючи, об стіл головою. Далі спустила з плеча сорочку. Заголїла спина... Мені чогось стало страшно: розмальована в молодиці спина цятками синіми, як квітками, як червоними биндами. Всі, як одна, пригнулися молодиці: «Кат!», «Нелюд!»

А Домця, ридаючи, причитувала: «Краще б ти мене, моя мати, не кохала, як рожу. Останню на мене не тратила копійку... Ніж мала мене за багатого давати, краще б ти мене маленькою в криниці притопила...»

Я тоді не зміг удержати сліз на печі і почав чмихати й пирскати. Подумали, що це кіт. Потім викрили. Мати сердито випихала мене з хати в плечі, молодиці гуртом страмили мене, а я, засоромлений, не бачив дверей, на порозі спотикався, безсилий приховати крадені сльози.

Не пригадую, коли встав з місця, коли почав ходити од стіни до стіни, коли на всю кімнату почав виспівувати:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Мої гості, рожеві молодиці, прихитували головами, рукавами витирали сльози.

І співали, і плакали, і пригадували — вистачило б до ранку, — вирядив силоміць. Витерли вони сльози рука-

вами, сіли в зелені вітрові тачанки, пошуміли кудись у ночі глибинь...

Час іти. Проте чогось сиджу на місці як прикований. Тихо наспівую тієї ж. Як отрута, знову увійшла вона в серце, в голову, в кров... Не можу одірватися од слів, як од того каменю-самоцвіту, що, чим довше дивишся на його, тим дужче хвилює, п'янить...

Мала мати одну...

І знову: мов із вітру впали дві голубі фіалки у чорній хустині. Потім повно зацвіло їх: фіалки, фіалки... поки не загув вітер, аж рамою затряс...

Висадив мені новий десант — два темні силуети, дві черниці, що ночували у нас колись у дворі на сні, мандруючи з Ніжина до Ржавця. Одна старіша, друга — років шістнадцять, дитина, кохана і пещена. Мовчазна як могила, біла як муровина, під очима випалено, а очі — фіалки. Сумні вони, нерадісні, а все ж віє од них тепле, молоде, як вітер весняний. Мене тоді, юнака першого гуляння, обпоїв той вітер, як дурзіллям.

Мала мати одну дочку...

І знову встають згадки: наш двір уночі, стіжок сіна під старою розлогою яблунею, і над ними тремтить угорі сузір'я — от-от випадуть із нього зорі, як дорогі камінчики з голубої брошки. Я в клуні — вони в дворі коло стіжка. Крізь лісу мені все видно. Пізно. Там сплять давно. Мені дрімається. Раптом — схопилась, як буря, — крик, молодий, жагучий: «Нащо мені наряди, нащо багатство — я жить, жить хочу! Вася! Вася!» Стара хапає за сорочку:

— Аннушко!

Аннушка з розгону впала на постіль, заридала. Стара черниця буркотала: «Поклади на себе хрест! Сотвори молитву, отгоні іскушеніє!»

Ридання глухо затихало, і здавалось збоку, що то темної ночі дотушують повну огню й життя молодість...

Другого дня стара черниця розповідала про Аннушку моїй матері. Звичайна купецька історія: дочка-одиниця... Наймит Вася... Батько-самодур... Фінал — монастирські стіни...

Хто це співає в хаті, що аж луна ходить:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Я одчуваю, що спогади знову обплутують мене, ще трохи — і я не вирвусь од них. «Мені треба! Хай ще назавтра!» — одмахуюсь руками, як од бджіл, — виноградом застеляють двері. Де не стану — ноги ув'язнуть, як у глину, куди гляну — очі до стіни, як до смоли...

Виплутаюсь, мов із гарбузиння, одриваю дві фіалки, як реп'яхи. Вітер одвіяв у степ їх, як два голубі цвіточки, як дві жарини. «Тепер іду!..» Беру шапку. Аж раптом — «Ану, зажди...» Чую — вітер шумить щось нове, таке щось палке, таке щире, таке рідне, що кидає в жар. Краї виводить:

...Та й купала у медочку...

І забіліли весняні сади, як у снігу, горами — білий цвіт, білий цвіт, а над ним тремтять блиски, як тихого вечора зірниць, а той тихий блиск хвилює і б'є мене в груди, як молотком: «Знаю вже, знаю, про що це!..»

Скупчую волю, як віжки в руках, беру шапку, гашу огонь, рішуче беруся за ручку од дверей: «Годі! Цьому краю не буде».

«Отже, не годі!» — уперто й загрозово залізними листами загуркотів вітер на даху. Ударили вітрові гармати.

«Гвалт! Рятуйте!»

Шугнув вітер завісу вгору, і на дверях — картина аж очі сліпить: сяють на сонці, як у снігу, вишневі сади у цвіту... Травою зеленіє майдан. До вишень прив'язані сідлані коні, і цвітом обсипані їхні розпатлані гриви... Убога хатина, коза коло хати... Суру із сіней витягли за косу... Вирвалась, тікає, куди втрапить... Тільки не втекти їй! Кругом — драгуни.

Сусіди — коло своїх дворів, як глина, білі. Уста стулені, як німі. Розмова очима. Заблискали шаблі, як зірниць, і од того блиску болісно кривились обличчя в еусідів, ніби бив він їх у груди ціпом. Посвистіли шаблями, сіли на коней. Лежить на майдані, як зрізана квітка.

«Моя Сура в школі перша, моя Сура — красуня, моя Сура — талант... Хай учиться... Сама хліб сухий їстиму, їй — усе...»

Хитають сусіди головою, а в очах аж курить чи то пісня, чи жаль. Причувається:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Я випустив із рук од дверей клямку: «Куди я, власне, рвуся? Чи то справді так уже треба мені сьогодні з дому?»

Як погасив огонь, так і сиджу в темряві з шапкою на колінах, у вікно дивлюся: місяць палить хмарки, присвічує. Дерево хмуриться й сердиться, що світять на його, голого, смиканого та тріпаного. І промайне тоді на мить у тихій імлі: між гіллям сидять поети-пустуни, в усі вікна гудуть. Шумлять вони одну за другою свої пісні-поєми, все — варіанти на ту ж тему, один за другим кращий, один за другим палкіший, і тільки раз по раз причуваються все ті ж, повні жалю й чару, тихі, як зітхання, їхні кінці:

Та й купала у медочку...
Та й купала у медочку...

ЧАЙКА

...Не вперше ти мене питаєш: чи давно я дома бував або чи не мав із нашого села од матері хоч якої звістки... Сестро моя, зелена рудо... Уже ж я цілими роками дома не буваю, і дома не буваю, та й вісті не маю. Тільки тії й вісті, що учора увечері із нашого краю вітри-поштарі пролітали, коло моїх вікон зупинялись, у вікна гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...

(3 листа)

По садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осіннє. Маленьку хату оступили кругом високі ясени. З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, падає додолу на зів'ялі півники, сережками чіпляється в бур'янах. Крізь бур'яни блимає низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селяк у шапці. Чорнобривцями завітчаний, у рушник прибраний, а сам думний та сумний...

Очима до його сидить на полу мати — праву руку на

груди поклала, а на ліву — голову схилила. У тій лівій закам'янів звернутий аркуш поштового паперу. Ходила прохати сусідського хлопця, щоб листа написав синові, — грамотія дома не застала. Сіла, думає, щоб чого не забути.

Так-то не думавши, не гадавши, довелося з отим селюком засмученим у старій хаті невеселого доживати віку...

Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дримається. Дримається та й вчувається, що то, пустуючи, по гіллях гойдаються діти.

Го-ой-да! Го-ой-да-ша!..

Було у матері їх, синів, троє. Максим — найстарший, Петро — середульший, третій — той Андрійко безталанний. Четверта дочка — Маруся.

Максим у книжках кохався, Петро любив майструвати, а той Андрійко безталанний усе малював хату з ясенами. Дочка була, як рута, — швидко взяли на сторону багаті люди. Стали сини зростати. Як були маленькі — голова в матері боліла: в того чобіт немає, в другого — свитини, третьому — на книжку немає де взяти... Попідростали — заболіло серце: треба їм раду давати, а яку? Ні в хаті, ні коло хати... Хотіли далі вчитись, так за що? «Летіть, діти, в світ долі своєї шукати».

Порозлітались.

Всі троє по наймах. Шлють додому листи нерадісні. Обкладеться мати в сирітній хаті тими листами, дивиться на їх темними очима, сусіді жаліється: «Оцей пише: «гірко», а цей пише: «важко». А що вже цьому Андрійкові безталанному, то й за всіх краще: і вихорів, і виболів. Було його і в Таврії, і в Одесі, і по шахтах, і по Кримах, і по Римах...»

Сумує: «Чи всім у світі така доля вдовиченкам, як моїм трьом?»

Аж ось мов буря:

Воля!..

З'їхались всі три до матері, обшарпані, марні, проте веселі. Раз у раз повна хата гомону — сперечаються, співають, та все з тієї книжки вчитують, що привезли з собою.

— Хоч би ж ви й мені сказали, про що ви в тій книжці читаєте?

А той Андрійко безталанний — він змалку на серце чуткий — розгорнув він тую книжку, кличе матір:

— Ось сядьте отут коло мене...

Та як вчитає-вчитає з неї, як у золоту сурму засурмив:

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?..

Так і облили матір сльози:

— Бачу я, діти, що знову буде хата моя сиротою.

Куди ж помандруєте?

— Поїдемо, мамо, учитись.

— І Андрійка береге?

А він скривився, сірома, та ніби в докір:

— А хіба уже як мені, то й вік ходити з темними очима?

— Та як на мене, то хоч би і всі учились, тільки за що, діти?

Обізвався старший:

— Не журіться, мамо,— іде правда на землю. Всі бідні будуть учитися, хто хоче, без плати.

Зітхнула:

— Не-е буде сього, діти, мабуть, поки й вашого віку!

— Буде! — аж очі заблищали.

Повинно быть, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить!..

Дівер був у вдови — брат покійного чоловіка, багатий. Худобу мав, поле. Високий такий, завидючий, сухий дід. Сам сивий, а очі чорні, як у цигана,— ненажерні, мстиві. Почув, що всі вдовині сини їдуть до науки, затурбувався: боявся, щоб справді братові злидні не вийшли в люди.

Раніш у хату було не нагляне — тепер прийшов; постеріг, коли не було синів у хаті, заходить:

— Що це ти надумала, братово! Чи з твоїми ж злиднями дітей учити? Нащо воно тобі? Давай в найми — хай учаться робити.

— Знають, брате, вони тих наймів. Добре вони сидять їм у печінках.

— А ти на легкий хліб хочеш їх вивести? Ой, дивись, не вгадаєш! — І почав: — Знаєш, які тепер

часи? Ця воля недовга буде! Гляди, щоб замість легкого хліба з великого розуму в острог на казенну пайку не попали!

Аж розсердилася мати:

— Чи попадуть там, чи ні, а ти вже кричеш над дітьми, як чорний ворон.

Почервонів, розсердився:

— Я до тебе по-доброму, а ти так до мене? Як ти така, покладу гнів на тебе до самої смерті і на поріг до тебе не ступлю. Не ходи й ти до мене!

— Не бійся, брате, не оббивала я до цього тобі по-рогів, не буду й тепер.

Пішов.

Пороз'їздилися, як і не було.

А як од'їжджали, оставили з того сумного селяка, що в книжці, на стіні малювання.

— Оце вам, мамо, щоб не самі були в хаті. Змалку рідного ми не знали, то буде оцей нам за батька. Він нас розуму навчас і на стежку ставить.

Осміхнулася мати, розглядає:

— Бач, якого знайшли собі!..

Та й завітчала, і в рушник прибрала.

Зима морозна, люта. В хаті холодно, вікна понакипали.

Лежить мати на холодній печі, стогне. Недужа.

Не дотримав дівер слова — зайшов.

Не розважати чи допомогти — суму та жалю на-гнати.

— Що, невісточко, пануєш? Маєш три сини, як соколи, а сама в холодній хаті кригнеш? Ге! Думала — гроші будуть слати, аж і вісті од їх немає. Може, де сидять уже? Тепер недовго.

Ходить по хаті та все бистрим нелюбим оком на стіну, де той портрет висить, позирає. Наостанку не витерпів:

— А це нащо повісила? Бач, ще й у квітки прибрала! Було кого прибирати. Та це ж той острожник, що по тюрмах все життя волочився. Це ж ледащо всесвітне. Не хотів робити — тільки людей бунтував. Спали! Або давай я спалю.

Стогнути, обізвалася:

— Хай висить. Не руш!
— Ой, дивись, щоб і тобі чого не було за його! Думаєш, подивляться, що стара?
— Дарма! Мені буде, не тобі!
Розсердився:
— Тьху на твій розум! Ну, лежи ж!
Пішов.
Поки був у хаті, держалась. Пішов — заплакала:
— Сини мої, сини Коваленки, нащо ж ви мене покинули, стару!

Не чуть, та й не чуть...

Минула зима, прийшла весна, літо приходить. Аж так пішли чутки: почали людей у тюрми брати.

Болить материне серце — віщує щось. До ворожок — а ворожки, старі відьми, теж щось чують — всі в один голос: «Недобре, сестро, випадає твоїм синам, та й не одному, а всім».

А дівер ходить поміж людьми, серце матері крає:

— Не іначе, як сидять. Усіх таких беруть — і їх позабирали. Ге! Вони думали, що це так уже і буде їхне зверху. Не так виходить!

Накрякав старий ворон. Рано восени, ще не впало з дерева листя, як грім, прилетіла в село до матері звістка: «Рятуйте дітей, стара чайко, бо гинуть!..»

Один село проти пана поставив — сидить у Києві, другий не пішов цареві служити — посадили в Катеринославі, а третій, той Андрійко безталанний, все дошукувався правди, поки дали йому правди такої, що тепер лежить у Лубнах у лікарні, помирає.

А пишуть про цеє не самі вони, пише дочка Маруся та, пишучи, разом і свою долю проклинає: «Краще втопитись, чим піти бідній за багатого». Просить-благає — провідайте!

Стрепенулась мати, продає одежину, продає полотно. Полетіла, як чайка.

Вік прожила, по світах не бувала, на старість довелось...

Їхала до Катеринослава — завершила дочку провідати.

Якраз у час попала: сидить дочка коло столу заплакана, марна... Побачила матір, на плече впала, ридає:

— Матінко, рідная, пропав мій вік!

— А що, може, б'є?

— Нівечить і б'є мало не щодня!

Розповідає: раніш іще не так, а це як забрали братів, жити не дає: «Брати твої вороги мені, і ти мені ворог». А це був мені од Максима лист, хотіла якого рубля послати. Побачив — бив. «Не смій, сяка-така, тим босякам грошей слати!»

Грюкнуло в сніях — затремтіла.

— Чого це ти, дочко?

— Він! — Благає: — Мамо, голубко, може, буде бити, не кидайтесь боронить!..

— Не буде того, щоб при мені мою кров тут нівечив,— краще з хати піду.

Увійшов п'яний, червоний, світить очима, як скалками:

— З ким ти тут шепочеш?

Побачив — не поздоровкався.

— Ага! Матір виписала. Думаєш — злякаюсь. Може, і ця приїхала по гроші? Старці чортові!

— Не по твої гроші я приїхала — свою нещасну горювальницю провідати.

За сакви, за костур:

— Прощай, дочко, виходь за ворота.

Він:

— Ще й двері одчиню!..— Одчинив.

Пішла з двору не оглядаючись.

Геть-геть вийшла за село в степ — аж чує — за нею стугонить: летить, кричить, плаче:

— Мамо!

Простоволоса, з свіжими синяками.

— Я ж вас, мамо, стільки років сподівалась, як свята. Верніться, хоч ніч переночуєте!

— Не подоба мені, дочко, і одну ніч ночувати в твого ката.

Посідали в степу. І наговорились, і наплакались. Наостанку радить мати:

— Кидай його, дочко, хай він горить із своїм добром.

Кидай, бо пустить твій вік намарне.

Задумалась дочка. Далі заплакала:

— Я вже про це, мамо, не раз думала: дітей жаль. Вони ж загинуть за таким батьком.

— На те не вважай — бери дітей з собою. Якось будемо жити. Оце моя тобі остання, дочко, рада.

Прощаючись, дочка виймає вузлик, за слізьми його не бачить. Вив'язала з узлика три срібні карбованці, дає матері:

— Будете бачить, передайте братам кожному по карбованцю.

— Не буду я, дочко, брати в тебе цих грошей, не буду й передавати: обійдуться мої сини і без його грошей.

— О, мамо! Та це ж мої гроші! Та невже я не заробила в його, щоб... — Не доказала. Заридала гірко-гірко: — Я ж і так, мамо, нещасна, нащо ж ще й ви завдасте жалю та сліз!

Шкода стало: взяла.

Іде — печуть її ті карбованці огнем.

Дійшла до міста, знайшла убоге дворище та й повкидала ті карбованці. Нехай знайдуть, може, чийсь діти...

Гуркотить машина.

У вагоні повно всякого люду. Коло вікна збився гурток, посередині стара жінка з латаними саквами. Плаче, побивається, чужим людям, як рідним, своє горе розповідає: про синів, про дочку, про зятя. І знову про синів: про Петра, і про Максима, і про того Андрійка безталанного. Плутає імення — голова забита. Розкаже раз, другий — знову починає про те ж.

— Приїхала в Катеринослав до Петра, там сказали, що його надіслано вже в Харків. Поки поїхала в Харків, а вже його і там немає. Кажуть, треба було, бабо, раніш приїздити, бо вже твого сина послали аж у той Нарим...

— То так і не бачили?

— Постояла коло воріт, подивилась на ті страшні стіни муровані, виплакалась та оце їду до Андрійка... До цього їду, а третій, Максимко, з думки не йде, бо й до його ж треба, бо й тому горе...

— А де ж, бабо, цей уже твій Максимко?

— А Максимка посадили в Києві.

— Теж у тюрму?

— В тюрму ж — не куди.

Збоку сидить панок, перснями грається. Чмихає

носом, вертиться на місці, не всидить... Далі не втерпів:
— Добре ж учила, бабо, синів, що одного й другого в тюрму посадили. Може, й третій туди б попав, коли б не хворий? Га?

Дивиться на свого сусіду, осміхається. Примовкла жінка, тільки зігнулась, скривилась-скривилась, так ніби він тими словами колючку загородив їй у груди...

Добре і тут нагодилась: із станції прямо на кладовище...

Скільки золота, золота, того сумного, осіннього... Скрізь — поміж хрестами, поміж могилами, по лавочках, навіть на пам'ятниках і хрестах... На кладовищі од його аж сяє... Коли вперше глянеш на це море жовтого листу, зразу аж серце стелеться: на мить помріється обмареним очам, що то повно скрізь весняного сонця, його золотого, гарячого проміння. А глянеш удруге — і серце занис: нема сонця — то золота печаль. Сум...

Над свіжою могилою — молодь, шумить, як зелений сад. Стоїть тихим чаром подих юності. Блиск молодих очей, запальні промови, гомін...

Жінка... сакви на плечах. Марна...

Плаче.

Оступили:

— Що таке? Хто ви, бабусю?

— Ох, діточки мої, та це ж мого Андрійка ви тут поховали!

Зашуміли:

— Мати! Мати!

Дали виплакаться. Розпитували, далі почали про сина розповідати: один поспішає розповісти перед другим.

— А чи знаєте, бабусю, що у вашого Андрійка був талант?

Зводить на їх заплакані зацікавлені очі:

— Як се, діти, талант?

Пояснили:

— Маляр був би з його людям на диво та на радість. Розмовляли, розважали, поки й сонце зайшло.

— Ходімо, бабусю, з нами, ми вас переночуємо.

Затурбувалась:

— Ні, ні. Оставьте мене, діти, тут.

Не домагались... Тихо-тихо розійшлись, залишивши стару у сина в гостях одну.

Так і просиділа над свіжою могилою всю ніч, при зорях розмовляючи з сином. Припадала головою до могили, питала:

— Чи ти оце чуєш, сину, що я говорю до тебе?

А як почало видніти, умилаь росою, пішла до базиру, питається:

— Де б я тут найнялась хати мазать або води носити?

Київ... По бульвару плентає, як нічна тінь серед білої днини, стара жінка. Коло личаків — курява, як димок,— всилу ноги пересуває. Чи невидюща, чи на ноги недужа. На плечах — сакви, в руках — костур. Спинилася коло лавочки, де веселою юрмою сиділа молодь. Дивиться на юнаків, хоче щось спитати — очі засвітять щирістю та й знову погаснуть — боїться.

Помітили. Привітно:

— А що вам, бабусю?

Губи ворущаться — щось каже — не чути.

— Голосніше, бабусю, не чуємо!

Підійшла ближче:

— Скажіть, будьте ласкаві, де у вас тюрма пересильна?

— Далі. Отам-отам! Бачите оті тополі, так за ними. Одвідувать когось ідете?

— Максима, сина... Іду та й не знаю, як мені туди доступити. Кажуть, що, може, й не пустять.

— Під слідством?

— Еге ж, еге,— під слідством.

— То, мабуть, таки й не пустять.

— Радили прохати начальників, може, зглянуться, що я стара та дуже здалека.

— А звідкіля ж ви, бабусю?

— Ох, сяду я, діти, коло вас та трохи спочину.

Сіла на лавочку.

— Здалека я, діти, дуже здалека: може, чули є там село...

А незабаром вже розповідала і про дочку, і про Петра, і про Максима. А надто про того Андрійка. Все

пригадала. Згадала і те, як лежав недужий колись, вернувшись з Криму, кавуна забажав.

— Дуже любив їх він змалку. Скривився: «Так оце б я, мамо, кавунця з'їв, так з'їв...»

А в неї лежав у скрині срібний карбованець — збиралася восени хату крити, — пожаліла — не купила.

Зітхнула, похитала гірко головою:

— Кажуть: талант... Гіркий, сину, був твій талант.

Витирає очі полою.

— Сину мій безталанний, та коли б же я була знала, що ти ще й людям будеш до чогось гідний, то я б тії й останньої ночі недосипала та тії людям мітки прjala.

Оточили, слухають, як води в рот понабирали. Очі дедалі смутніють, обличчя темніють, ніби в хмару зайшли.

Хтось зітхає з глибини:

— Погостювала бабуся в дітей.

— Отож такі гості: з дочкою в чужому наговорилася степу, а в сина насиділась на могилі. Не знаю, як пощастить тут... Ох!..

Задумалась.

Кинулась — бере сакви на плечі.

— Піду я вже. Коли не пустять, то хоч подачу, може, приймуть. Купила груш, сливок трохи, булочку... Треба б чогось кращого, так грошей обмаль. І то мусіла заробляти, найнялася хату мазати... У місті, у євреїв...

На хвилину спинилась, і в очах пролинула якась хмарка. Зітхнула, похитала головою:

— Отам іще життя! Тії бідні діти, як бур'ян, ростуть. Та в чиряках, та в болячках, та нестрижені, та замурзані. Я вже сама їх і помила, і постригла, і ліків їм дістала. «Дивись, — кажу, — Хайко, — це до матері, — щоб ти мені отак і отак робила!» А то народить — народила, та й покидала, як щенята...

Прощайте, діти... Спасибі за раду.

Ґрати...

Повно їх нагнали, повно — сісти немає де. Всі молоді, як зелений ліс. Гомін, співи — ніби на свято зібрались. Стелять собі шлях далекий:

Куди вони йдуть,
Там бори гудуть...

А один молоденький, безусий — зовсім дитина, з «Кобзарем» у руці, як із молитовником, все коло вікна отирається. З ранку до вечора. Все йому цікаво, що там на вільному діється світі: дядько на возі і чиясь коза...

Кличе:

— Товариші, а подивіться, що воно за жінка сидить проти наших вікон. І вчора цілий день сиділа, і сьогодні сидить. Сидить та все на вікна позирає.

Один по одному — стовпились коло вікна, крадькома виглядають за ґрати, гомонять:

— Бідна бабуся — певно, десь до сина примандрувала!

— Та, видко, й не зблизька — одіж якась незнакома.

Почали вгадувати: один каже — так ходять на Волині, другий — понад Десною.

— Буханчика з калиною привезла, сердешна, синові, — жаліє жвавий хлопчик.

Максим лежав на нарах. Снілась йому сю ніч хата під ясенами, і півники в городчику, і брат Андрій — вже не хворий, веселий-веселий, радісний, як тільки малим бував... Цілий день, як обмарений, ходив, думав про долю, що розігнала їх по чужинах...

Почув розмову, устав, підійшов до гурту. Визирнув і собі через плечі у ґрати... Думає: такі свитки носять і в нашому селі. Нагнувся, придивляється. Далі одразу — одного в один бік, другого в другий, мовчки порозпихав товаришів, прожогом рвонувся до вікна. Очі заблищали, сам загорівся, серце билосся, аж збоку було чути. Продерся до ґрат, тикається лицем то в одну дірку, то в другу, далі лицем до холодного ґратища як прикипів.

Крикнув на всі груди:

— Мамо!..

Всі аж кинулись од його.

— Мамо Ковалихо!

Жінка на шляху здригнула, підвела голову, повела очима по вікнах. Побачила, схопилась, біжить до стіни. Плутається з саквами, руки вгору підймає, як крила, мов до ґрат летить зривається. Щось говорить — не чути.

Мов із гнізда чорний крук стрибнув їй назустріч.
Наперейми руки розставляє. Стала, благає, кла-
няється, руку до серця кладе.

Наставляє проти грудей багнета.

— Мамо! Тікайте од його, то скажена собака!

Не чує: нагинається, ловить його руку цілувати.

Люто шарпонує її за плече, повернувшись до себе спиною,
турнув межі плечі кулачищем.

Упала лицем на шлях, аж сорочка блиснула. Поко-
тились сакви, посипались із саків: хлібець, полотняна
сорочка, кілька грушок...

Із-за ґрат, як грім:

— Шкура! Гадюка! Буде правда на вас, на катів, буде
суд!

Тремтять ґрати.

Знову хатина між ясеними. Коло хати — пустиня,
все позаростало бур'яном. Обійшла город, подвір'я —
вертається знову до хати.

В хаті вже дівер. Стоїть коло стіни, з гвіздком у руці.
Очі горять, як у вовка, сам аж тремтить... гвіздком на
портрет націлюється...

Скрикнула:

— Що ти хочеш робити? — вхопила за руку.

— Пустити! Я йому, острожникові, очі повиколію! Це
ж він дітей твоїх заапастив, це ж вони пішли його
слідами до своєї погібелі.

Рветься до стіни. Одіпхнула, стала між ним і стіною.

— Се, брате, дурне! Порядкуй у своїй хаті, а не в
мене.

Аж задихалась.

Співали півні.

Одні й другі — сидить мати, як сиділа.

А вітри гудуть...

Вітри гудуть, а ясени риплять, а матері дрімається...

Затріщав каганець — гасне.

Глибоко-глибоко зітхнула, підвелась, налагодила
гніт.

Стала посеред хати, на того селяка, що на стіні, очі
зводить.

Не любить його дівер. Боїться. Все збирається колись

порізати або спалити, а стара звикла до його, як до живої душі в хаті, мовби поріднилася з ним.

Підійшла до малюнка, обсмикала рушник, краще квіти порівняла, починає говорити до його стиха:

— Скажи, сумний, скажи, невеселий, ще й не-
радісний: куди мої діти позаводив? Де мені їх шукати?
Куди листи слати?

Витерла сльози, зітхнула.

— Як-то в тій пісні співається:

Писала листи ніченьками.

А печатувала слізоньками,

А пересилала тими буйними вітроньками.

Чи так, сумний?

Мовчить, невеселий, мов із заліза кований, не гляне,
бровою не поведе — твердий як криця. Тільки з думного
чола як огнем пашить, та ще причувається: ніби по-
таємки гуде в старій хатині бунтар — золотий дзвін.

І буде правда на землі!..

Повинна бути, бо сонце стане

І осквернену землю спалить...

В бур'янах

Та поклонися тим нашим бур'янам...

З Шевченкового листа

I

Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про нього, можна було б сказати, що це легенда, коли б усе те діялось не перед нашими очима. Мені хотілось і почати повість про поета, як починаються казки.

За широкими морями, за лісами дрімучими ще й за горами кам'яними в не нашій, далекій стороні був колись веселий край, розкішний і багатий, заворожений злими людьми, заневолений двома неволями. Одна неволя панська, а друга — царська. І жили там рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ їм було зав'язано, говорити — заказано, ходили німі...

* * *

Україна... В одному вже тільки цьому слові і для нашого уха і навіть для уха чужинців бринить ціла музика смутку і жалю... Україна — країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її, країна гарячої любові до народу і чорної йому зради, довгої, вікової героїчної боротьби за волю, в результаті якої — велетенське кладовище: високі в степу могили, руїна та прекрасна на весь світ, безіменна, невідомо коли і ким складена пісня... Тяжкий сон, подвійна неволя і темна ніч, як ворон. Тільки Дніпро з очеретами, тільки вітер з степовими могилами шепотіли ночами гай-гай... умер прекрасний край...

Україна — це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочні ріки... Україна — це марні, обшарпані, голодні люди... Ідуть на панщину, чорні і німі. Ідуть, дітей ведуть... Ук-

раїна — це царське та панське безмежне свавілля...
Праця до сьомого поту...

Світяться злидні.

Україна — розкішний вінок із рути і барвінку, що
над ним світять заплакані золоті зорі...

Поема жалю і смутку... краси і недолі...

Отже, одна з найсмутніших сторінок у цій поемі
належить невиданому у всі часи по всьому світі її огнен-
ному поетові.

Легендарному поетові казкового краю...

Великому борцеві за волю свого краю, свого люду, за
безмежно широку волю на всьому світі поневолених
народів.

За всіх поневолених, близьких і далеких...

* * *

Року 1814, з 26 на 27 лютого старого стилю, темної
ночі, перед святом в селі Моринцях на Звенигородщині,
в хаті Григорія Шевченка, кріпака пана Енгельгардта,
блиснув у вікні єдиний на все село огник: народилася
нова панові кріпацька душа, а Україні — її великий
співець — Т а р а с Ш е в ч е н к о .

Про ці родини сестра поетова Катерина, що була тоді
маленькою дівчинкою, виросши, розповідала, кажуть,
так. Прокинулась вона серед ночі на полу і побачила в
хаті таємничу картину. Над піччю, на комині, горів
каганець. На печі стогнала мати. Щось квилито сердито
і нетерпляче. Якась стара жінка стояла на припічку і
полоскалась з чимось у ночовках, що стояли на печі.
Батько сидів на прилавку і гомонів з бабою. І було
чудно те, що, незважаючи на стогін матері і на той
невідомий пронизливий деручий крик, розмова у бать-
ка з бабою була спокійна, навіть радісна.

Катерина схопилась і сіла.

— Що воно таке

— Прокинулась? — одказала баба. — Буде тобі за-
бавка — будеш мати кого глядіти... — Пояснює: —
Знайшли тобі в коноплях братика.

Обізвався батько:

— Вже кому-кому, а Катрі буде з ним роботи. Хоче
не хоче — буде за няньку.

«Еге! — догадалась Катря.— Це ж у нас дитина знайшлася».

Батько був веселий, подавав бабі то те, то друге, жартував, допитувався, щоб долю народженому вгадала. Баба завжди до цього — з охотою. Тепер чогось одмовчується... Яка вже буде — така й буде, ми не обмінємо. Аж ось заляскало щось палицею у двері, аж мати кинулась і застогнала: «Кожний день стукає, а ніяк не звикну». Калатає, аж в ушах лящить, кричить:

— Григор — на тік молотить, Катря — до пані прости (мати — теж Катря). Зараз, бо світає!

Панський десятник.

— Сьогодні у мене свято — сина Бог послав, не можу кинути породіллю з малими дітьми в хаті,— одгукується з хати Григор.

— Не моє діло, панові будеш казати. Ну, швидко, а то прогул писатиму.

Мати напружилась, перестала стогнати. Слабим голосом:

— Иди, Григоре, а то все одно не подарує; та ще й знову припише. Иди — я вже сама якось до вечора перебуду.

— Хоч би ж було поснідати чим.— Знову заляскало в двері.— Зараз! — Кусок хліба з столу — в кишеню, шапку на голову, з хати.

А той стукає, а той стукає...

Мати: «Кат би тебе попостукав».

Мати почала якось болісно стогнати. Крізь стогін, помовчавши, проказала гірко:

— Бодай уже ті діти не плодились, що мають рости у неволі.

Баба розважала:

— Не можна так казати, дочко,— гріх! Може, доля якраз талан твоїй дитині готує... — додала таємниче.

— Нам усім — один талан: і дідові, і батькові, і дитині — довічне панське ярмо.— Закашляла.

— А ти не клич на дитину недолу та ось послухай, що я тобі буду казати,— промовила баба таємниче. Далі почала розказувати: — У нас, у бабів, є така приміта, що коли перше ніж зайти до породильниці в хату та заглянеш знадвору у вікно, то в хаті побачиш долю народженого. Коли я заглянула у ваше вікно, то аж

обімліла. Скільки я бабюю — не доводилось бачити такого. Не знаю, чи й казати.

Баба позирнула на дівчинку й замовкла.

Мати до малої:

— А ти не дослухайся, Катре,— спи! — Далі мати й стогнать перестала: — І що ж ви, бабусю, побачили?

Баба стишила голос:

— А побачила я — сидить за столом повно всякого панства, а поміж панством — мужик, стоїть, вичитує щось із паперів. А вони на нього кулаками махають, а підійти бояться. Коли це, де не візьмись, щось таке, як цар у короні, та як не схопляться з тим мужиком за барки: той за груди, а той за шию... Я, кажу, так і обімліла, і дивитись далі побоялась... Так бач, що виходить, виросте твій син неабияка людина — буде змагатись з панами та з царями... А за що — сама догадайся. Кажуть же, що народиться такий, що волю в панів одніме... Хто знає — може, це й він.

— Волю? Мій синочку! Рости ж та набирайся сили.

— Оце я тобі кажу, Катре, а ти щоб про це нікому ні слова, бо довідаються, борони Боже, пани — і вирости не дадуть — із світа зживуть.— Далі до дівчинки: — Чи ти чула, Катре, що я казала?

Мала Катря прикинулась, що спить.

II

Минає рік. Батько й мати на панщині, Катерина сама ще недоросла, зв'язана з малим Тарасом, як ланцюгами; сповивала, колихала, пісень співала, запихала дитячий плач куклою, по кутку носилася з ним, як із подячкою. Проте сама нянька ще дитина — хочеться з подругами в баштана на шляху погуляти, побігати у ворона, в квача. Посадить малого на вигоні, в ромашках, у ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки, накаже, посварившись пучкою: «Сиди ж мені і не вилазь, поки не прийду». Вітром майнула до гурту, де аж куріла гульня, — про хлопця забула зразу. І сидить воно саме-самісіньке, як одірваний од гілля листочок, спозирає сине небо, зграї на ньому галок... Сонце гріє, ромашки пахнуть, аж чхається,— хороше, як у купелі. І маленьке замахає до сонця ручками, засміється, загу-

цає, мов до сонця летіти хоче на руці або само сонце його витягає з пахучих бур'янів. А тим часом тут ж поблизу блукає в бур'яні і дитяче лихо, хрюкає, хрумає спориш. Висунулась, зарохкала, бочком наближається до хлопця. Дивиться хижими, червоними брудними очима. Хто зміряє горе маленького серця: у плач, у крик! Ніхто не бачить і не чує, мов опинився у лісових нетрях із брудним диким звіром один на один. Не чекай допомоги. І малий одразу замовкає, брівки нахмурились, в очицях мов сонячні іскри загнали, засвітився гордий блиск людини, ромашкою б'є тварину по писківі: «Чу-чу, свиня!» Лукава тварина не виносить блиску розумних очей, злякано обходить, починає щипати моріжок, мов і не вона. Минає час, знову западає зневір'я в дитяче серце — починає плакати, знову набирається сміливості свиня, чапає до хлопця. Знову змовкає плач: «Чу-чу, свиня!» Довго тягнеться ся дитяча мука, і ніхто того не бачить і не чує. Катря, щира його нянька, теж за щирою гульнею на шляху згадала про малого тільки тоді, як з поля показала череду. Окрила широко очі, ляснула в долоні: «А де ж моя дитина?» Насилу пригадала. Вітром полетіла в ромашки до дуки: сидить. Уже й сліз йому немає — мовчить. Тільки очиці набрякли від сліз і все личко вивожене в сльози. Тільки побачило над бур'янами голову Катрі — де ті й сльози взялись, — як ручаї. Зраділо! З плачем, з докором, із жалем викидає рученята до неї. Мов крилами перелетіло з осоружної дуки Катрі на руці.

— Моє маленьке! Скучив? — Катря жагуче, з пристрастю тулить його до себе, картаючи себе докорами і зарікаючись, що вона більш ніколи-ніколи не буде кидати саму дитину на улиці. Не в перший раз. — Їстоньки хочеш? — Знаходить житнього хліба жовану куклу, нашвидку піджовує її, пхає дитині в рот.

Дитина із звір'ячою жадобою починає ту осоружну куклу жувати, ссати, тіпати, щось мимрячи невиразне і погрожуючи комусь головою, Катря пильно, допитливо дивиться дитині в вічі — вона одна розуміє її мову.

— Що? Що, мій цвіточок? Паця лякала? Ось ми їй покажемо. Ну-ну-ну, погана паця. Ти нащо лякала нашого Тарасика? Іди собі геть, погана паця. А ми з Тарасиком підемо виглядати маму з поля. — Пішла з

дитиною за село, сіла коло хамазеї на рундук, виглядають. Видно ставок, як кусок полотна прослатий. Над ставком — верби аж до води попускали віти, а за вербами ховається сонце, велике, червоне, сміється із-за гілля. Катря гомонить до малого безперестанку: — Ось сонечко зайде, пан пустить маму додому кулешику варити, Тарасика годувати. Ну, співай за мною, Тарасику, — починає сама наспівувати:

А вже сонечко за вербами,
Пусти нас, пане, хоч із ребрами.

А сонечко теж каже йому про маму, жартує з малим, захиляючись за верби. Грається з ним чисто так, як, буває, мама — одкриє очі: ку-ку! Знову закриє — нема...

Таке ж радісне, тепле, червоне.

От тільки біда, що на світі є ще паця... Ну, та ми їй!..
І дитина свариться переможно ручицею: ну-ну-ну!..

III

Минає рік, і два, і п'ять років... Росте Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки — на панщині, брат десь пастишить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш — скрізь тобі шляхи одкриті: на леваду, до ставу, за село до млина, у той сад густий та темний, за сад на могилу... А бур'яни несходимі! Залізе — до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається. Вийде із бур'янів на поле, як Кармелюк із лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенька хмарка з золотими крайками закриває його своїми червоними полами. І здається малому, що там — край світу. Там сонце спати лягає. Як мати вечорами у свято скидає з шиї дороге намисто, у скриню ховає червону хустку, плахту...

А надворі й темніє...

— Світ не родив такого волоцюги! — скаржиться мати. — Ото небо йому, як рідна хата, а сонце, як мати. Коли б не їсти, то до хати так і не заглянув би цілий день. А вскочить у хату, за кусок хліба — і знову надвір. Вхопиш за плечі, щоб придержати, так де там: випорсне з рук та на сонце, як ленок у воду.

Раз було так.

Невесела у Шевченка зимою та восени хата — стоїть край села, як примара, найгірша, мабуть, в усьому селі: кривобока, стара, стіни повигинались, солома на покрівлі потемніла, потрухла, мохом узялася, почорнів од диму вивід, од вітру порозлазилась, дірки світять голими латами. А прийде весна, зацвіте садок за хатою, рясна яблуня коло хати, промете Катря під вікнами півники та барвінок, і хата як хата — суму мов не було того... Сад темний, густий, бур'янами зарослий. За садом ховалось сонце. Після першого жаркого квітневого дня плинув теплий, тихий вечір. Над хатою зійшла вечірня зоря, заграла золотом в яблуневому цвіті, тихим, рожевим, у білій на стіні глині. Вперше по весні білоголова Шевченкова родина розташувалась вечеряти під яблунею надворі. Чуби в усіх, як обілений льон, очі, як квітки льону, — сині. Тільки мати чорнява, з карими очима. Невесела вечеря — морений батько свариться, мати заклопотана, зажурена, марна, їсть, як не їсть. Дочка Катерина стоїть, спиною спершися на яблуню, задумана, заплакана, ложки в руки не брала. Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується:

— Це тільки вечеряєте? Що так пізно?

— Та нам це такий оце клопіт, що й вечеря не в вечерю; хлопець десь дівся, — мати. Розповідає: — Зранку, як пішло, то оце і досі немає: бігали і до ставка, і до греблі, всі бур'яни обшукали — як упав у воду.

— Догляділи! — сердито буркнув батько.

Катерина враз опустила униз сині винуваті очі.

— Нічого, знайдеться, — розважив сусід, — може, за-снув десь у бур'яні. Проспитесь — прийде. — І починає звичайні свої балачки: про панські звичаї, про золоту грамоту. Слухають в'яло, без охоти, тільки поблизу що шелесне, всі так і кинуться: чи не хлопець? Пройшли останні за плугами плугатарі, гурти дівчат із сапами. Осів тихий зоряний вечір.

— Ну й де б їй дітись, вражій дитині, — не слухаючи сусідових балачок, тихо з нудьгою казала мати. — Вечеряй, Катре, та підемо шукати знову.

Зарипіли десь вози, як у релі. Багато, мов з ярмарку.

— Що воно?

Раптом коло самого села луною вдарила в усі кутки багатоголоса, урочиста, хвилююча пісня:

А вози риплять, а ярма бряжчать,
А воли ремигають.
А попереду отаман
У сопілочку грає.

Всі забули на часину про хлопця, заворушились.

— Чумаки!

В селі бігли з дворів назустріч чумакам дівчата, діти, поважні діди з палицями. Тільки й чуть було:

— Чумаки! Чумаки!

Сусіди почали угадувати — звідки, аж поки чумаки замовкли.

Аж ось Катря підняла вгору голову і крикнула радісно і сердито:

— А ось і наш волоцюга! — Всі повернулись в один бік.

За перелазом біліла сорочка і блищали сині Тарасові очі. Без шапки, босий. Лице взялось смагою — темне, як головешка, а на тій головешці білий чуб, як льон.

Стоїть, не наважується йти до гурту.

Хмарні обличчя в усіх одразу просіяли:

— Де це ти був?

— Де тебе носило і досі?

— Де ти волочився?

Стоїть, мовчить. Оглядає свою хату — не впізнає, ніби після довгої кругосвітньої мандрівки.

— Де ж ти був оце — питаю? Чому не кажеш? — почав суворо батько.

Хлопець промовив стиха:

— Був у полі та заблудив.

— Бачили таке?

— Хто ж тебе привів додому?

— Чумаки!

— Хто? — Всі стовпились коло хлопця.

Хлопець розповів:

— Стрінувся з чумаками, питають: «Куди ідеш? Мандруєш?» А я кажу: в Керелівку! А вони й кажуть: «Це ти ідеш у Моринці, а в Керелівку треба назад. Сідай, — кажуть, — з нами, ми довеземо». Та й посадив мене на віз. І дав мені батіг волів поганяти...

— Бачили такого! Чумакувати надумав уже!

— І як воно згадало, що з Керелівки?

— Я ж казав, що знайдеться,— обізвався і сусід.—
Такий лобатий не пропаде.

— Ну, почумакував, тепер бери ложку та сідай вечеряти,— сказав батько.

Хлопець тільки того й дожидав.

— Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? — допитувалась мати. Мовчить та сьорбає з ложки, аж луна йде. Мати кивнула на нього батькові: — Як мотає? Наче три дні не їв.— Розмова між дорослими пожвавішала. По вечері мати послала дітям на горбку коло сіней. Полягали. Тарас всередину, з одного боку Катря, з другого — Микита. Мати сіла коло їх. Сусіди посідали на призьбі, запалили люльки, вернулись до своєї розмови. Тарас тим часом почав розповідати тихим таємничим голосом. Брат і сестра аж голови попідіймали. Крадькома прислухається мати. Далі, сміючись, до чоловіків: — Ви послухайте, що цей волоцюга вигадуге: старий того не придумає збрехати, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповідає, ніби справді сам теє бачив. Ой Тарасе, що з тебе буде?

— Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добраще вийде,— промовив сусід.

— Що вийде,— жартом обізвався батько,— розбіяка великий вийде — ось що! Ото чули про Кармелюка, а це другий буде такий.

— Це той, що в панів однімає та наділяє бідних?..

Починалася знову розмова про славетного розбійника, що саме гримів у той час на Поділлі. В селі затихало. Чути було інколи дівочий сміх на улиці. Коло хати і над хатою гули хрущі. Діти спали.

Як той артист, що дожидав, поки все кругом нього стихне. на все село защебетав десь поблизу соловей.

IV

І знову минає рік...

Не любив хлопець сидіти в темній хаті, не любив сумних розмов про злидні, про горе. Все було тікає з хати до сонця, на просторе. Одначе минути того не можна. Зберуться часом куткові молодиці та баби, посідають на призьбі, почнуть гомоніти. Сяде тута ж,

коло матері, бігаючи натомившись, хлопчик; притулиться, слухає. Чого-чого тільки він не наслухається — все про тих же панів та їх економів: і як людей били — кого різками, кого канчуками, і як продавали людей, за собак міняли, засилали в Сибір, в москалі голили. А як почнуть про тяжку роботу, про неволю, про злидні... Ясний надворі день. Ясно сонце світить, небо безкрайне та синє, кує зозуля в лузі, а як усього того наслухається, — то й день йому стемніє, отьмариться сонце, і дерево зажуриться — осмутніє... Аж раптом заграє в ньому якась радісна сила, буйна й непокірна. Зірве хлопця із призьби, і помчить він круг майдану жеребчиком, іржучи й хвицаючись... І весь сум з хлопця як вода змила. Оксано! Далі біжить до сусіднього двору, од воріт якого летить йому назустріч, радісно розставивши руки, вірний і постійний товариш хлопців, кучерявенька кароока Оксанка. Летить назустріч, радіє, хватає.

— Ба, глянь, Тарасе, що в мене є? — показує крану безносу куклу, що тітка принесла їй з панського двору. — Це моя дитина, а ти будеш кум.

* * *

А на другий день в бур'яні Шевченко будує з булиги та коров'яків курінь. Збудував курінь, заплів його ромашками та глухою м'ятою, обполов кругом садок, поробив у ньому стежечки, посипав жовтим пісочком. Далі порозставляв у курені черепочки, скляночки з пасльоном та калачами, сів, дожидає гостей. А гість не за горами — за бур'яном на колодці сидить Оксана в довгій материній корсетці, з безносою «дитиною» на руках. Діждалась, коли її гукнув господар, запишалась, хусткою накрила сонне личко «дитини», пішла до куреня. Незабаром гості починають гостювати. «А випийте ще, кумо!» — «Не можу! Не можу, хіба трішечки! Ой, яка пекуча!» — «Закусіть, кумо, чим Бог послав». Беруть із порожніх черепків, як із мисок, махають руками, плямкають губами, ніби п'ють і їдять. Планово, церемонно. Далі заводять злободенну розмову:

— Як у вас в полі і в городі, кумасю? Чи обсіялись, чи обсадились?

— Де ви бачили, кумо! Ще й не починали. За тією

клятою панською роботою світу не видно, вгору нема коли глянути. Чи скоро вже тая воля буде? Ви не чули, куме? — Стиха: — Ви не чули — кажуть, у Шандри яконома вбили?

Тут із бур'янів виглянуло зо три червоних од хвилювання й цікавості дитячі завожені личка, уважні, таємничі. Радісний вигук:

— Ось де вони! — І раптом гуртовий, добре zorganizований спів чи декламація:

Молодий — молода,
Як собака руда!

У дбайливого господаря є запас і про цих гостей: вхопив у кутку куреня в обидві жмені печиння, нагнав непроханих геть за бур'яни.

А матерям під хатою все видно і все чути.

— От здружили — і водою не розіллеш.

— Де ви бачили — там без Тараса і дихнути не може. Тільки прокинеться, не їсть, не п'є, зразу біжить на улицю. З язика в неї не зіходить Тарас.

— Мо', колись справді сватами будемо.

— Рано загадувати. Хай ростуть здорові.

Лукає:

— Оксано! Оксано! А йди, дочко, вечеряти.

Оксана:

— Дожидай, Тарасе, я зараз прийду.

Хлопець у бур'яні сам. Вже вечір, а йти небезпечно: розвальять «вороги» хатину.

Дожидає. Видно ставок. Із-за верб стиха вліз в воду місяць, почав полоскатись. Як запізнений косар з пильного поля...

Було стемніло, знову видніє. Із-за чиеїсь клуні визирає повний місяць. Вибравсь вище, мов підпалив бур'яни, — засяяли. Світиться, як гадючі очі, люта кропива, синім полум'ям палає гіркий полин, зелено висвічує запінена, скажена блекота. Високі будяки, як злодії з кіллям... Страшно й цікаво... А що тут діється пізньої ночі? От би заночувати тут, коли б не гримали дома. Кулак під голову, ліг: «Я трошки». — «Тарасе! Тарасе!» — і чує й не чує... Може, причувається? Може, за годину, може, за мить — над головою шелест: Оксана?

Сердито й лагідно:

— Ось де він, заволока! Ану, вставай та зараз до хати! — Катря.

V

А святами — до діда. А тоді — до Оксани.

У старого Івана Шевченка, Тарасового діда, святами завжди повно людей у хаті: дід Іван грамотний, і в нього є велика книжка про святих мучеників. Дід Іван надіває олив'яні окуляри і починає повагом вичитувати про великі муки святої Варвари. Хтось із бабів слухає, хто куняє, чоловіки дмуть люльки. Хтось дуже томлений за тиждень раз по раз хропе й кидається. Винувато озирається: «Ото, Господи». Вікна й двері поодчинені, і знадвору чути веселий гомін на улиці. Тяжка й гірка була та панська неволя, та не тільки ж те й робити людям, що плакати та журитись. Часом і співають, і жартують, і потанцюють, а надто молодь. Бо то треба було б умерти, щоб усе тужити, а народу — сила, не вмирати ж усім. Чути у вікно — на улиці регіт, раз за разом поривами. Дедалі дужче.

— Це, мабуть, притисся Перебендя¹ з кобзою, піти послухати, що там вигадує старий дурень.

Кадає набік «Мінею»², виходить із хати, за ним, як курчата за маткою, чередом гості. Посеред майдану — гурт людей, старі, діти, молодь, обступили кругом старця — то німа тиша, то шалений регіт. Ближче — чути: тихий, глухий старечий голос сипав якісь німічні жарти. Ще ближче — чути тихий веселий шум струн на кобзі, як живий вітер. Додає словами, аж гуцається:

Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться.
А козак, як орел,
Як побачив, так і вмер.

Кінчив, витирає піт полою.

— Бач, старе луб'я, якої затинає! А вмирати! — хтось із старших в жарт докоряє старого.

Винувато старий осміхнувся, пригнув ухо до поводи-ря, щось питає сліпий. Певно, які зібралися люди. Одкашлявся старий. Поважно нахмурив брови, по-ново-

му зашуміли струни... Залунав зміцнілий голос. Урочи-
сто, як святе письмо:

Ой тисяча сімсот дев'яносто першого року
Прийшов указ од цариці Катерини
З Петербурга-города...

Всі старі обличчя розцвіли, очі засяяли. Презира-
лись, смутно хитали головами — багато з старшого віку
людей добре ще пам'ятали, як руйнувала Катерина тут
волю козачу, Запорозькую преславну Січ³.

Мимохіть піднімались шапки на головах вгору і по-
вовчому загорались очі. Зразу одчувалось, що тут під
кріпацькими ланцюгами буяє сила — велика, могуча,
що її не задушиш, що тільки стряхнеться вона, то
розірве ті ланцюги, як нитку, а те горде панство розне-
се, розвіє, як порох. Це ж люду, це ж миру, як моря, а
панів тих — жменя. Як встане, як вигне спину... Та що
й казати... Тільки зараз — цить...

Між старими тут ж вертається діти, намагаючись
угадати, чого це старі так затурбовані. Мало що розумів
і малий Тарас Шевченко з того, що співав кобзар, проте
і в нього ворушилось у грудях щось гаряче і завмирало
чогось маленьке серце.

Вирядили кобзаря, погомоніли, почали розіхо-
дитися. Вертається до своєї хати і дід Іван з своїми
гостями. Сідає, зітхнувши, за стіл дочитувати пекельні
муки святої Варвари, Євстафія Плакиди. Цікаве життя,
аж дух захоплювало. Тільки не ті вже думки в слу-
хачів — видно по гарячих очах. Ще цікавіше. Сидять,
як у якомусь сні. Хтось мимохіть перебиває читання:

— Що правда, то правда — мучили й тоді добре,
тільки усе ж, мабуть, на палі не садовили.

— Не додумались,— одкашлянувшись, додав, мов
прокидаючись од сну, хтось другий і засміявся.

— Або, кажуть, пекло! — раптом, одсунувши убік
книжку, міняє тон сам читач. Святобливий вираз — як
вітром здуло з його обличчя. Мов і не він.— Не на тім
світі, на цім розвели його пани над нашими душами.
Пан — гірше чорта, той не видумає на людину такої
муки, як пан. Ну, вже як і їх попадуть у руки — не
помилують. Народ терпить, а як терпець увірветься —
хай тоді не просять — не помилують.

Раптом слухачі мов ожили, очі в усіх заграли. Один за другим:

— Діду Іване, а розкажіть про Коліївщину⁴.

— Еге, про Залізняка⁵ та Гонту!⁶

— Про гайдамаків, ви ж, кажуть, теж були в гайдамаках.

Дід замріяно:

— Еге ж! Гайдамаки! То були люди! — одсунувся далі од книжки, тряхнув чубом.

Каже:

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи,—
Будем драти, пани-брати,
З китайки онучі.

І святе письмо лежить забуте, дід починає розповідати про ті часи, коли гайдамаки панів різали та палили, як ножі святили, як вирізували Умань. Слухали сусіди, німіли од жаху, чуб здіймався вгору.

А то чії оченята горять у кутку на припічку, як іскри? І не дише.

— Тарасику, і ти тут? Іди, сину, надвір гуляти, чого ти між старих затесався? Тобі ще рано таке слухати.

Тарас крутить головою: «Не хочу!»

Дід:

— Хай слухає, виросте — своїм розкаже дітям та онукам.

І не виходить до самого вечора.

А вночі не спить, ворочається.

Мати:

— Чого не спиш, Тарасе?

— Мамо, гляньте: ніби щось горить у панських будинках?

Мати злякано до вікна:

— Де? Вигадуєш, нічого там не горить. То місяць... що це тобі в голову зайшло? Спи!

Перегода знову:

— Мамо, а де тепер живуть гайдамаки?

— Які там гайдамаки? Наслухався, що старі говорять, а тоді щось йому увижається, не спить! Це, мабуть, ходив сьогодні до діда? Еге ж — ходив?

— До діда...

— Я ж так і знала. То ж дід теє розказує, що давно

колись було, не тепер. Тепер гайдамаків уже немає. Половили та повбивали. Спи.

А на ранок в хлопця з насоняшничини рушниця за плечима, в руках загнута з лозини шабля. Ходить у бур'яні, рубає панам мечем голови з плечей. Підійде до коров'яка: «Ти пан Дашкевич?» — «Я! Прости! Не буду!» Летить голова з пліч. До другого: «Ти пан Висоцький?..» — летить голова. Стоїть будяк, чорний, аж світ отьмарює. «А це буде їх цар». До нього: «Проси! Не хочеш?» — і царева злетіла з плеч голова, як галка. Біжить Оксана, умита, чепурненька:

— Тарасе, що ти робиш?

— Який я Тарас? Я — гайдамака!

— Що ж ти тут робиш?

— Не заважай! Бач — панам голови рубаю.

— І я! І я!

— Ну, добре, хай і ти будеш гайдамачка. На рушницю, стріляй. — Бере, цілиться в будяк.

— Бу-бух!

— Трах! бах! рубай! бий!

В бур'яні закипіла війна — тихий відгук далекої гайдамаччини.

— Оксаночко, я розкажу тоді казку.

* * *

Звенигородщина — співучий куток України, в ньому Кирилівка не останнє в цьому село. Тарас Шевченко ще змалку купався у тих віршах невідомих поетів, що звуть їх народними піснями. Батько сам чумакував, часто про того чумака, що занедужав у дорозі, [співав], тітка — про сербина, що намовив дурну дівку отруїти брата. Обіщався сватать, а як отруїла, заспівав їй іншої:

Як же тепер тебе сватать,
Що ти тепер гірше ката,
Що ти тепер гірше ката,—
Отруїла свого брата...

Сестра Катря — на городі од початку до краю виспіває легенду про брата та сестру, що звінчалися, не впізнавши один одного, потім вирости цвітами:

Підем, сестро, горами,
Розвіємось цвітами.
Ой ти зійдеш — синій цвіт,
А я зйду — жовтий цвіт...
Будуть люди цвіти рвать,
Будуть з нас гріхи знімать.

Прийде вечір — всі ulиці в селі аж гудуть піснями: на одній — про ту Марусю, що з-за моря зілля бажала, на другій — про те, як підмовляють козаки з собою дівку; десь ще на одній — не то співають, не то вичитують тягучим голосом — сім загадок. Ранком вийдеш за село. Там, вибираючи коноплі, бабуса шамкає беззубим ротом баладу про лиху свекруху, що закліяла невістку, і та стала тополею:

Не вибрала льону, не пішла додому,
У чистому полі заночувала.
До білого світу тополею стала...

Там чабан на горі про своє бурлацьке життя вигукує на весь степ:

Та нема гірш нікому,
Як бурлаці молодому.

А почнуть грати в селі весілля — ціле море пісень. Сумних і веселих, до танку — всяких... Ще до ладу говорити не навчившись, Тарас уже підспівував старшим, а було йому років вісім-дев'ять — з дівчатами на колодках витягував, якої не почнуть.

А часом коло воріт заведуть з Катрею, — обоє голосні, — луна на все село іде:

Ще сонце не заходило,
Наступила темнота...

Ішов якось дяк од титаря, косоокій, величнний, старі люди казали — на запорожця скидається, спинився, слухає.

— Що воно ото за підголоска виводить, не розбереш — хлопець чи дівчина? — питає людей, що сидять на призьбі.

— То так виводить мій Тарас, — обізвався Григор Шевченко, що сидів у гурті. — Малий, ще оченашу не знає, а до пісень, як старий.

— Добрий співака вийшов би. Хоч би й до архирейського хору, — гомонить до людей дяк. — Треба вже, щоб до школи посилали хлопця, а не на ulицю.

— Та це ж думка на цю зиму прохати вас, пане дяче... Він уже охотиться до книжки і до школи. Другі діти не хочуть, плачуть, а він уже набрид мені, щоб одів у школу.

— А скільки йому на роки?

— Уже дев'ятий.

— Ого! Пора. Вже давно слід було посилати.

* * *

А восени сидить Тарас за граматиною між школярами в дяковій хаті, ляскає указкою то одного, то другого, коли одвернеться дяк. Лобатий, чуб білий, як пшениця кучмою, лице смагляве, вилискує, як чобіт, а очі ясні та сині, як на росі льон. В школі тільки його й чути. Стрінувся якось на хрестинах із дяком Тарасів батько:

— А як там, пане дяче, мій Тарас?

— І не приведи Господи, що за гайдамака росте. Часинки не посидить тихо. Уже йому й достається од мене — не помагає. Нащо краще: кладу під різки, а він просить звелить придержати мене, а то, їй-Богу, не влежу.

— Та він у нас і не такий уже розбіяка, як його уславили: як до нього добре — він удвічі добрий. Тонкослізий — що жалісне почує, зараз плакати. Ну й упертий, нема чого ховати, як стане коли не своєму, як тур. Ну, а як йому грамота, пане дяче?

— Грамота йому — в руку. Пам'ять добра. Коли б смирніший — кращого б і не треба.

— Та й я так гадаю, що грамоту він поборе: грамота ведеться в нашому роду. Що з нього буде, пане дяче?

— А що ж із нього буде: попа не вийде, а паламар вийде добрий. Щось вийде, а що — буде видно колись. Побачимо, який він буде в письмі.

* * *

Нудна була наука в тодішніх школах, нудна і тяжка, учили з-під різок, по церковних книжках, старим, довгим способом: буки-аз-ба. Проте малий Шевченко брався і до цієї науки охоче. Він одчував інстинктом, що за цією дяківською безтолковою школою десь далі

ховається справжня наука — ясна, радісна... і цей чарівний світ, мов магнетом, тягнув до себе крізь убогі ґрати дяківської школи. Цікавіша для учнів ставала наука, коли після часословця⁷ і псалтиря⁸ в школі починали учити «скоропису» — писанню. «У сусіда хата біла», — напише дяк на таблиці, — переписуй! Було чисте свято. Для школяра Шевченка після довгої і нудної церковщини це була справжня утіха. Папір був тоді дорогий, а кріпаки бідні, отже, грамотіям залишались для науки стіни, ворота, двері для шкільного писання.

Одного разу, прибираючи дякову «світлицю», Тарас набачив у дяка грубий зшиток синього паперу. Ще раніш хлопець помітив, як дяк щось у нього вписував. Школяр почав розглядати написані рукою дяка псалми, щедрівки, пісні, вірші... Сидів над ними хлопець, мов прикипів, поки почув, як грюкав дверима дяк. З нього школяру здаля одкривалась тасмниця, як творяться на світі книжки. До жаги забажалось школяреві зробити самому таку книжечку, обмалювати візерунками і вписувати в неї ті пісні та вірші, що йому припали до вподоби. Це був перший прихований потяг до словесної творчості, що в першій своїй стадії заміняється копіюванням і вибором чужих творів. Потяг непереможний, жагучий... Хлопцеві мріялась, навіть снилась мальована, позолочена книжка, у яку він по своїй вподобі уписував вірші. Коли ж мрію захотів реалізувати, довелось дечим поступитися. Ось чим. Справді, де того взяти золоченого паперу? Була б добра книжечка і з абиякого, та й того де візьмеш? Прохав дома — не дають, мати захворіла, лежить, кажуть, зажди, коли намолотимо хліба, то повеземо до Буслав'я, продамо. Дожидай, коли то буде, а тут — нетерплячка жити не дає. Аж помарнів. Ходить з поту-маненими очима, і одна в нього думка — де б узяти тих кілька копійок, хоч не набагато, хоч на один аркуш... Згорнув би його вшістнадцятеро, і була б хоч невелика, а все ж книжечка. І раптово йому пригадалися в суднику за мискою дякові мідяки. Аж жарко стало: «Красти?! Ніколи в світлі! Що це я?» А йому ніби хто нашіптував: «Ну то що, як красти, — зате буде книжечка, бо інакше де ж дістанеш?» — «Ні, ні, я не хочу!» — крутив голо-

вою і махав руками хлопець. Але якась груба сила вхопила хлопця і, як руками, турляла на крадіжку, і не було сили в малого змагатися.

І ноги тремтіли, і серце билосся, як не вискочило, як ліз малий Шевченко до дяка у вікно, як той пішов до вечерні. Лице горіло од сорому. Ніби хто кресав його по щоках, по плечах, по руках. «Злодій! Злодій! — докоряв він себе. — Ось зараз упіймають, поведуть до розправи». І все навкруги, здавалось, гукало: «Злодій! Злодій! Схаменися, що це ти робиш!» Проте неблаганна, деспотична сила одчинила сміливо вікно і швидко й рішуче пхала його в хату. «Дарма! Хай і злодій, а книжечка буде-таки!» Мов у сні все те діялось... Добре опам'ятався тільки тоді, як, щасливий і радісний, сидів з маленькою книжечкою в бур'яні, виспівуючи і вписуючи в неї слова колядки:

Шедше триє царі
Ко Христу со дари,—
Ірод їх пригласі,
Куди ідуть, іспросі...

Про свою крадіжку навіть забув... Одмучився — є за що!

Згадав він про неї через довгі роки, пробуваючи в неволі. Згадав і зворушливо каювся перед всім світом, смутним жартом запевняючи, що це все життя карає його лихо за того п'ятака, що вкрав він на мережану книжечку у дяка...

* * *

Скоро мова мовиться, та не скоро діло робиться.

Який не був радісний світ хлопцеві, як не тікав він од тих злиднів, що завжди сиділи в рідній хаті, як він не одмахувався рукою од того суму, що лежав над людьми, одначе дедалі і йому часом тьмарився світ.

Перше горе, що отруїло хлопцеве серце, — злидні та праця матір поклали в домовину. Хлопця взяли од школи дивитись за меншими в хаті. Батько женився вдруге, взявши вдову теж із дітьми. В хаті почалися сварки, бійки, докори, плач — пекло, що завжди буває в хаті, де повно зведенят. Мачуха пильнує своїх, батько часом оступиться за своїх — сварка готова. Так-сяк жилось, поки живий був батько. Але ось застудився він

у дорозі, помер слідом за матір'ю — сиротам не стало життя в своїй хаті. Найбільше перепадало Тарасові, як найстаршому, до того упертому, правдивому і гарячому, перепадало найбільше. У хаті якось трапилась крадіжка — в перехожого москаля вкрадено було 45 копійок грошей. Мачуха напалася на Тараса. Сама вона не могла справитися з хлопцем — попрохала одного з діверів. Довідавшись про це, Тарас утік з дому. Днів зо три ховався він, ночуючи по тих же густих бур'янах під зорями, читав вірші в своїй книжечці, малював у ній квіти й дерева, поки його одного разу не накрили там мачуха з дядьком.

Пригрівало вранішнє сонце, обіщаючи рівний, гарячий травневий день. Майдани пахли розпареними бур'янами, городи буяли зеленою городиною, як море! На городі підгортала картоплю з небогою тітка. Раптом ясний ранок пронизав дитячий розпачливий, обурений лемент.

— Тітко, що воно за крик? — турботно прислухалась Оксана, кинувши сапувати.

Тітка-молодиця сперлася на сапу, слухає.

— Комуś дають порки!

— Чуєте? — обізвалась за тином на улиці сусідка.— Це знову катують того безталанного Тараса. Впіймали сонного.

— Хто? За що? — захвилювалась Оксана.

— Та все ж за ті гроші, що вкрадено було у москаля. Уже йому і гроші ті вернули — продала мачуха хустку покійниці Катерини, і москаля того немає, а вона, відьма, і досі мучить того нещасного хлопця. Сама вже не подужа, так вона гукнула свого дівера Павла. Там, кажуть, катюга, що його і світ такого не бачив. То катував своїх дітей, а тепер за братових сиріт узявся. Впіймали хлопця, втягли в сіни та й чинять той глум. Та ще, може, й не він брав.

— Брехня,— гаряче обізвалась Оксана.— Казали ж, що то не він і гроші ті вкрав. Діти бачили на улиці у мачушиного Степана.

— Якби то мати або батько, то, може б, знайшли правду, а то сирота. Хоч і не він, то кажуть — він!..

Лемент то затихав, то лунав дужче. Долітали якісь нерозбірливі слова. Всі одразу почули, вірніше, вгадали

крик: «Рятуйте, вони мене закатують!» Крик гострий, вимогливий. Раптом у Оксани лице стало як піон, очі заіскрилися. Крикнула:

— Тітко, біжіть обороніть.

Молодиці перезирнулися:

— А й справді! Як сирота, то вже його і замучити можна? Ходімо, Химо!

Незабаром на увесь куток задзвеніло два дружні голоси, сиплячи словами, як каміннями:

— Хто ви йому такі, що взялися мордувати хлопця,— батьки чи судді? Раді, що нікому заступитись за сироту, то таке — хоч і каліч дитину! На громаді треба сказати про це.

Лемент у сінях сирітської хати замовк, на улицю вискочив хлопець — Тарас Шевченко: лице в патьоках і в болоті, червоне як жар, гнівне, залиті сльозами очі мигтять блискавицями, чуб скуйовджений. Кричить, без міри обурений, ридаючи, давлячись сльозами, охриплим голосом:

— Це такий дядько? Це — рідний! Спалить такого дядька, щоб з душею згорів!..

З сіней загомонів щось наставничий, богобоязний голос, у відповідь на який ще гостріше залунав Тарасів голос:

— І спалю! Хату й клуню — все спалю! А за що, по якому праву ви мордуєте мене?.. Не дядько ви мені, а кат!.. Не лякайте, не боюся...

Одійшов, сів, схлипуючи, на колоді, що лежала під лісою в бур'яні.

Сонце мовчки почало гріти його, розправляти нахмурені брови, сльози в очах сушити... Ласкаво, без слів.

Гнів минав, на велике чоло спливала глибока задума...

І після цього Тарас кинув рідну хату. За ним розбіглися, як руді мишенята, його менші брати і сестри, всі — хто куди, у найми.

Тараса непереможно тягнула до себе все тая ж обшарпана каліка школа, яка мала над ним якусь магічну силу, отож узяв він свій каламар, та липову таблицю, та крейду — пішов до школи прохатися разом і за школяра, і за діда-сторожа, який мав слугувати і школярам, і їх учителям — дякові. Дяка-запорожця вже в

школі не було, прислано з города другого, Бугорського, молодого, більш ученого, але лютого, гірше звіра, і п'яницю такого, якого, казали, світ не бачив. Він був одинокий, і служника йому треба було дуже, тому на Шевченкове прохання він погодився охоче. Далі казка стає ще сумніша. Почалося не життя Тарасові, а мука. Завжди голодний, у немитій сорочці, в драній довгій батьковій свиті, що одна залишилась йому після батька в спадщину. Казали, що, вмираючи, батько казав, що з Тараса буде велика людина або велике ледащо, — тому спадщина йому не допоможе... Босий і простоволосий зимою і літом... Дяк не дуже піклувався за свого учня-наймита, та й сам він, правду кажучи, жив мало чим краще од свого наймита... Тільки й того, що нап'ється за свій дохід, а проспиться, не то похмелитися — побідать нема чого. Тоді він ганяв свого учня попідвіконню з мішком жebraчити, часом і сам із ним ходив, виспівуючи попідвіконню божественні вірші... А то посилав красти огірки в городах, яблука в садах, а то й курку десь у глухому кутку. А за невдачу серце зривав завжди на наймиті. Дня того не було, щоб не давав чубровки або ляща. Терпів усе хлопець, зціплюючи зуби: «Дарма, він учитель, я школяр — так давно повелось і тепер ведеться... А все ж таки я в школі...» По селу пройшла про хлопця недобра слава: «Ледащо...» Здушить у собі сльози: «Нехай... А школи я не кину. Хоч дякову якусь книжку почитаю, хоч послухаю п'яних дяків розмову, що між п'яним базіканням часом почувеш і щось цікаве од них. Ні, буду терпіти, поки терпиться...» Таке було життя Тарасове. Так усі й казали: собаче...

Тільки що ж то, бувало, сяє, як золото, у цього жebraка-хлопця, як іноді загадається він, коли в темному кутку без світла? Може, як той казковий дурник, він виймає погратися і розгортає з ганчірочки чарівний золотий з діамантами перстень? Ні, то так сяють замріяні очі у хлопця після того, як часом зустрінеться у селі з тією кучерявою Оксаною, що колись приходила до нього гуляти в бур'яни. Оксана росла дівчина, карока, віста, струнка, як очеретина. То весела, сміхотлива, а то осмутніє... То було, підростаючи, почала його соромитись, одвертатися, зустрічаючись, а тепер знову

дивиться смутними й пильними очима. Часом обізветься словом: «А ти, Тарасе, все учишся в школі?» — «Учуся, бодай я вже так не діждав учитись! Учусь і буду вчитись». — «Учись, кажуть, з тебе будуть люди». Гляне на босі ноги у виразках, зітхне: «Коли вже тобі твій дяк чоботи пошіє, бодай уже йому те да се!» Пригріє тими карими очима, осяє осмішкою, піде. І сирота Шевченко кілька днів носить у чорній сорочці під нестриженим білим чубом — нестриженим і нечасаним — два блискучих діаманти.

Отож вони так і сяють у темному кутку.

* * *

Була панська неволя, проте не тільки те й робили люди, що плакали та журились. Було чути і пісні, і жарт, і веселий гомін — людей сила-силенна, не вмирати ж усім. А як почнуть говорити про панів, про бунти, або хто старіший почне згадувати про Гонту та Залізняка та про гайдамаків, зразу відчувається, що тут у панських ланцюгах закована сила, величезна, могутня, що її не задушиш, що хай трохи напнеться, то й ланцюги ті розірве, і панство те розвіє, рознесе, як порох. Не журиться, не плакати їм треба, а тільки зрозуміти й потягнути в один гуж. Панів тих жменя, а того люду, як моря. Як встане, як вигне спину... Та що й казати. Тільки поки що — цить... А тим часом топили свою неволю хто в тяжкій праці, хто в горілці.

Посеред села на горі майдан, на майдані дерев'яна церковиця, обнесена зелено мальованим штахетом. Мимо церкви — великий курний шлях, з другого боку шляху «пустиня», поросла бур'янами, на краю бур'янів необгороджена хата. Полупана, хтозна-коли мазана, вікна побиті, коло вікон напівзасохла, калікувата, одним одна вишня, шляховим припала пилом. Над похиленими дверима дерев'яна напівзмита дощами й негодами табличка: «Кирилівська церковна школа». Проте, незважаючи на сумний вигляд, школа другий день гуде на все село гульбищем: співи, гуслі, танки, аж земля од них стогне і бряжчать вікна. Люди тільки посміхаються в селі та кивають бровою на школу: дяки п'янтвують...

Одразу двері на улицю одчинилися, і з сіней вийшов

білоголовий хлопець — лице засмажене, темне, як мусянжеве, а очі голубі та ясні, мов аж сміються... Мов шматочки ранішнього неба. Хлопець без шапки і босий. Під пахвою зелена гранена сулія, на долоні — мідні гроші, які він уважно рахував другою рукою. Полічивши гроші, хлопець калоші закачав і вистрибом подався з гори в яр, де попід вербами була вбита стежка, що вела на другу гору. На тій горі ще здалека було видно корчму з веселими, як у п'яної жінки очі, вікнами].

Шинкарка Параска, висока, гарна молодиця, одіта в святкове серед будня, наміряла хлопцеві горілки і почала розпитувати, нащо горілка. Хоче дяк ік менинам настояти на полині. П'ятнадцятого менини.

— Хто буде на менинах?

Хлопець почав розповідати, хто, на його думку, буде в дяка в гостях.

— Коли вже тобі твій дяк чоботи пошіє? — промовила шинкарка, глянувши на босі, збиті ноги у хлопця.

Той усміхнувся:

— Тоді, тьотю, як у спасівку⁹ соловейко заспіває.— Далі розповідає: — Збираюсь я на ті чоботи, як убогий на кисіль. Халяви маю од старих чобіт, переда дядько Микита Маломуж подарував, як я читав псалтиря, на останнє збираю гроші, що перепадає мені за те, що читаю псалтир над мертвими.

— А багато перепадає?

— Де там — десята копійка, а останнє забирає дяк, бо це його дохід...

— Гірке, Тарасе, твоє панування, краще б до людей ішов у найми.

Хлопець зітхнув, хотів щось сказати, далі махнув тільки рукою і пішов. Вийшовши з шинку, став, загадався, чи зайти, чи ні? Може, краще до когось другого? Блиснули привітні очі: «Зайду!» І повернув од шинку туди, де стояла нова хата з гарним садком.

— А-а! Тарасе Григоровичу! — обізвався до нього ще молодий господар хати.— Ну, що будеш казати, пане піддячий?

Озираючи всі кутки кімнати, хлопець в той час казав:

— Прохав пан дяк, щоб або продали, або так дали сала та огірків.

— За гроші чи в борг?

— В борг!

— То скажи ж своєму дякові, нехай спершу сплатить за ковбасу, що брав на тому тижні.

Тарас осміхнувся: видно, він сам не йняв віри, щоб йому дали в набір. Тим часом в хату вбігла, цікавими карими очима озираючись, Оксана, смуглява, весела.

— Ач — то не докличешся в хату, а то побачила, що жених у хаті, то де й узялася, — не то пожартував, не то поглузував батько.

— Який жених? На чорта він мені, — сердито одказала дівчина, — аби що вигадать.

— А чим не жених? Подивилась би на нього, — дядько одступив, ніби милуючись на хлопця.

Вигляд справді був у Тараса не женихівський: нестрижена біла кучма, чорна сорочка, латані білі штани. А замість чобіт — болото на ногах по самі закачані коліна.

А ноги... Зразу не розбереш, що в болоті, ніби в чоботях.

— Знаєш, Тарасе, що я тобі пораджу. Сліпий лірник із Сміли шукає поводиря, якраз робота по тобі. Хоч не в'їжно, так улїжно. Та й псалми співати ти майстер.

Шевченко одчув образу, почервонів, опустил очі.

— Це ви, тату, дурне вигадуете, — оступилась Оксана, — що це він — ні до чого більш не здатний, що ви його в старці посилаєте?

Батько сердито зиркнув на Оксану:

— Я знаю, що кажу! Отож мовчи краще. — І, звертаючись знов до Тараса, спитав: — Чи правду кажуть, що ви з своїм паном дяком у Минни кури покрали?

— Хто вам казав?! — раптом загорівшись, промовив Тарас.

— Люди казали, — невиразно проказав дядько.

Оксана глянула злякано й суворо на хлопця, теж почервоніла і, взявши щось у запічку, вийшла. Господар більше не обзивався до Тараса. Тарас трохи постояв, ніяково попрощався, пішов із хати.

— Так і скажи своєму дякові! — услід почув він глузливий голос.

Казали, люди з нього будуть. Які люди? Як зародився ледацом, так і помре ним. Ще стало гірше на душі в Тараса. То хоч думка була радісна про Оксану, а тепер і Оксана на нього.

— І чого мене понесло сюди, дурний! — Вертався яром помалу, задуманий.— Що ж — вона мені не пара.

Сів під вербою, як не плаче. Аж чує, щось недалеко тихо співає. Озирнувся, на тому боці потічка коло криниці стоять чийсь відра. А далі зоглядів — щось у червоній плахті із жовтою на голові стрічкою. Стоїть, зіпершись спиною на стовбур, мабуть, вичікуючи, поки після дощу вода в криниці вцілочає... Дівчина співала стиха та виразно про того сироту-наймита, що не має в світі роду.

У Тараса були пісні, як у кого коханки: завжди не одна, то друга бринить у грудях. Почує де-небудь, зразу запам'ятає всю од краю до краю, носить її з нею, виспівує — чи гуляє, чи робить що, поки інша пісня не закриє цієї. Пісня про сироту, що поневіряється в людях, зразу сп'янила Тараса. Сам сирота, що зазнав уже людського глуму й потирання, він так і прикипів до місця, дослухаючись до кожного слова цієї пісні. Щось у грудях почало битись, у горлі здавило. Зціпив Шевченко зуби, щоб не заплакати, та де вже там йому, малому, змагатися з тією могутньою і чарівною силою! Народна творча стихія вхопила, як обценьками, маленьке покривджене серце, завертіла ним, як вітер би-линою...

Вислухав і запам'ятав усю пісню до словечка. І вже ні про що не думаючи, наспівуючи, спотикаючись й ковтаючи сльози, поспішав він додому, щоб швидше списати пісню в свою маленьку книжечку.

Уночі була гроза, а ранок видався ясний на диво. Небо чисте, лагідне-лагідне, що, дивлячись на нього, мимохіть осміхнешся. Сонце веселе, тепле, бадьоре. На бур'янах рясніли блискучими діамантами краплі нічного дощу, свіtilись, як із золота ковани, листочки глухої кропиви, круто пахли високі буйні ромашки, і дух їх мішався з вранішнім димом, що викочувався клубками із бовдура в сусідній хаті.

Рипнули вулиці в школі двері, і на поріг ізнову вийшов хлопець. Озирнувшись навкруги, чи ніхто не дивиться, він швиденько шуснув протоптаною стежкою

в бур'яни. Стежка була покручена, проте хлопець ішов повною ходою, пригинаючись і струшуючи собі на шию й голову запашну, уже нагріту росу. В гущавині лежало кілька потрухлих колодок. Колись їх вивезли сюди на огорожі та так, мабуть, і забули. Хлопець підмостив трави, сів на колодці і почав розгортати свій зшиточок. В зшитку, розмірежані й розфарбовані візерунками, були списані пісні, щедрівки, псалми, що їх бачив він у синьому зшиткові у свого учителя й хазяїна — дяка.

Нова пісня, що почув він у яру од дівчини, незабаром була вже написана і обмальована. Тепер непереможно хотілось йому співати цієї пісні. Тут, наодинці, щоб ніхто не бачив його і не чув, стиха, щоб, крім його самого, не було чути, він завів виспіваним, гнучким бархатовим дискантом:

Сирота втомився,
На тин похилився,—
Люди кажуть, ще й говорять:
Сирота напився...

Кивав головою, після того шепотів, кусаючи губи:

— Так, так... він упився... а спитайте його, чи їв він що-небудь, чи пив... Спитайте... — Не витримав — сльози бризнули з очей. Витираючи рукавом, крізь плач шепоче: — Бодай ви довіку пили стільки, скільки він пив у той день, коли в нього не було й ріски в роті.— Витер сльози, видавив із носа. Чмихнув... Перегорнув сторінку. І знову завожений, заплаканий, вже забувши, на повний голос:

Сирота леда-а-що,
Не хоче роби-ть:
Ой оддамо вражого сина
В москалі служи-и-и...

Не закінчивши, хлопець заридав — зарів, не стримуючись, на увесь голос. Приказував:

— Так його, так... де ж сироті дітись, куди прихилитись,— в москалі його! Шкода, що не можна сонця заступити, щоб не світило сироті, щоб сліз йому не сушило... Ой люди, люди... Бодай вас...

Кінчив пісні і знову починав. І не було тому краю. Голос линув у яр і знову на гору і лунав по всьому селу.

— І що це воно співає так гарно та жалісно? — гомоніли жінки одна до другої, підсипаючи картоплю на городах.— Дівчина чи хлопець?

— Еге! Я давно вже слухаю, виводить, аж за душу бере... — голосно обізвалась до першої друга через три грядки.

— Це покійного Григора Шевченка хлопець, що в дяка.

— Котрий? Отой головатий Тарас?

Десь через увесь город гукнула ще одна жінка:

— А ви ж думали хто? Отож забереться в бур'яни та й виспіває. А вже й не маленький.

— Це той, що в школі живе в дяка? Що так ото читає псалтиря, як щечече пташка?

— Він же, він. Хлопець, може, й не дурний, та з дяком злигався. Чого там навчиться? Навчиться горілку пити.

— Та людям очі драти.

Жінки перегукувалися через город, і гомін розходився на півсела. Вийшли люди з хат. Вийшла й Оксана.

А з гори, з бур'янів, линув той же голос, все більше доймаючи, більше жалю надаючи, ніби намагаючись мури якісь розбити. Виспіває іншу пісню, що чув од баламута дяка:

Та виріс я в наймах, в неволі,
Та не було долі ніколи, та гей!..

Шелеснули бур'яни, кашлянуло. Шевченко механічно сунув в кишеню книжечку. Повернув голову. Хто? Оксана! Винувата, задихана. Хлопцеві соромно за сльози, за співи — насупився, не витираючи довірливо сліз.

— Ти розсердився вже, Тарасе? Я, дурна, змолола щось, і потім самій стало сором. Як пішов, то мені так стало жаль, що нащо те я казала. А як почула, що ти співаєш, то ще стало жальчіше. Аж сюди оце прибігла.

Шевченко мовчав, не витираючи сліз.

— А я й не знала, що ти такий тонкослізий. Я думала, як гайдамака, то він і не плаче.

— Я не гайдамака,— тихо одповів хлопець.

— А хто ж?

— Старець! Піду в старці,— сердито одказав Шевченко, торкаючи дрантя на собі.

— Вигадай!

А в Шевченка вже в очах стояв лагідний, мрійний блиск.

— А що ж? Навчуся грати на кобзі та й буду ходити по селах, як Перебендя.

Оксана дедалі все більше дивувалась:

— Та хіба ж ти каліка? Перебендя сліпий, тому й ходить, а ти ж видющий. Це ти дуриш усе. Чудний ти часом буваєш, Тарасе.

Та Шевченко вже захопився цією думкою й імпровізував:

— А очі мені люди виб'ють, то й буду сліпий. Скажуть — нехай сироті сонце не... — Шевченко не доказав, захлипав.

Гаряче, як голубка крильцями, Оксана схопила руками за ший хлопця, вже готуючись сама заплакати:

— Тарасику! Нащо ж ти таке кажеш Це ти вигадуєш? Я не дам! Скажи! Ну, скажи, що ти вигадуєш, а то заплачу!

Тарас випручав із обіймів непокірну нестрижену голову.

— Виб'ють очі, щоб сироті сонце не світило. Всі одцуруються од мене, покинуть... Кому потрібний сліпий неборак...

Дівчина закусила губу, в очах зразу повно стало сліз. Не витерпіла — заридала:

— Все одно я тебе не покину — буду за руку тебе, бідного, водити...

Обоє плакали в бур'яні: поет і його доля.

— Тарасе! Тарасе, чортів сину!

З хати вийшов дяк, простоволосий, червоний, в одній розірваній сорочці, і давненько гукав у бур'яні.

— Кому я кричу? Тарасе! — раптом на всю гортань гарконув дяк.

Незабаром з бур'янів виходив насуплений, нахмурений, сердитий Тарас, одводячи вбік червоні заплакані очі. Здається, одразу закував себе в сталь: міцний, упертий.

— Чого? — сердито спитав він.

— Що, тобі нема чого робити, що ти виспіваєш по

бур'янах? Я тобі ще вчора казав, щоб одніс мої чоботи до шевця. Ти одніс? Я тобі казав, щоб ти сховався до Коваленка. Ти ходив? Зажди! Куди ти? Туди після підеш, а зараз біжи до дяка в Лисянку¹⁰.

— Чого? — блимнув знов очима поет.

— Будеш прохати на іменини і візьмеш цимбали.

— Як дасть. Той раз так струни порвали.

— Дасть, я прохав у нього. Та швидше! Щоб одна нога мені тут, а друга — там! Чуєш?

Пішов Шевченко, похилився.

В тому кутку України, де село Кирилівка, завжди було багато між людьми малярів. Мабуть, теж через те, що край такий, хоч малюй: в садках та в зорях. Діти завжди люблять малювати чим попало, а по тих селах надто: скрізь по селу ворота вимальовані крейдою, а білі стіни — углиною. Малював, бувши малим, і Шевченко: хати, церкви, дерева. Проте справжня жага до малювання прокинулася у його тільки тепер, коли вже він був чималим і служив у дяка.

Було так. Кирилівський дяк послав хлопця в Лисянку позичити цимбали і прохати на іменини. Той цимбалів не дав і на іменини приїхати не обіцяв. Шевченко застав лисянського дяка-маляра за роботою: він сидів у повітці і на дошці починав малювати якогось святого. Шевченко не йшов додому, став дивитись. І коли на мертвій дошці з-під пензля маляра виглянули людські очі, мов із туману, почало виявлятися живе обличчя, в хлопця аж мурашки пішли поза спиною: маляр видався йому за чарівника. Він вперше одчув ідею творчості. Зразок її, звичайно, не блискучий, але для цього йому не треба було бачити працю Рафаеля¹¹, в цьому розумінні Рафаелева мадонна мало чим більше вплинула б на молодого хлопця, ніж дякова Варвара. Головне в цьому — першина, новина враження, що його сили вже не буде вдруге навіть тоді, коли він, вирішивши, матиме змогу бачити роботу першорядних на весь світ майстрів. Головне — загальні принципи, а вони одні і в лисянського дяка, і в італійського генія.

Огонь пішов по жилах у хлопця, і він ясно одчув у собі, ніби од сну пробудившись, одчув творця, художника. Аж руки заворушилися. Здалося йому, оддав би все на світі, не хотів би ні слави, ні багатства, аби тільки

навчитись так творити. Хоч був би босий, голий. Тута ж він і почав прохати дяка, щоб прийняв його за учня. Дяк одігнав свиню, що нюхала вже картину, глянув на дітей, що дряпались на моріжку і верещали, і промовив охоче:

— А чому й ні! Мені вже давно треба учня.

— Коли ж можна прийти? — загорівся хлопець.

— На мене, то хоч і завтра! Батько чи мати є в тебе?

— Ні, я сирота.

— Тим краще — сам собі хазяїн. — Давши пару голу-бенят, що їх прохав в нього кирилівський дяк, маляр, проводжаючи хлопця аж за ворота, наказував: — Гляди ж, Тарасе (вже довідався, як і звать), я ж уже не буду когось шукати — на тебе буду дожидати...

* * *

Бугорський не дуже запечалився, почувши, що не буде цимбал на іменинах: «Удавиться нехай він ними, а ми обійдемося і без цимбал». Зразу зеленястий злий огник в його жаб'ячих очах погас, і вони залиснілись нещирою ласкою і одвертим цинізмом.

— От що, Тарасе. А чим ми будемо шанувати гостей? Треба добувати десь гуску.

Тараса ніби хто опік приском:

— Що? Знову красти? Ні, годі! Мені вже й так за ті кури скоро люди очі повибивають. Ідїть самі та й крадїть.

— Тарасе! З ким це ти так? — в очах знову зеленими огниками зажеврїла уїдлива, постійна злість. — Давно я тебе учив?

— А що ж, — не змовчував хлопець, — хто жере кури, а кого дражнять злодієм. Я робив те, що мені велять, а справжній злодій — то це пан дяк.

— Ах, ти ж бісова пара, так ти такий! Ти береш такі норови! — Дяк метнув полами, метнувся за хлопцем. Почали бігати кругом стола, ніби граючись. Меткий був дяк, хоч і в халамиді, та учень був меткіший: зразу грюкнув кулаком у вікно і вилетів, як кіт, надвір.

— Отож іди та й не вертайся. Не хочеш слухати, на

чорта ти мені? Думаєш — дурно буду вчити? К лихий годині! — Дяк: — Розумний ти вже дуже став.

— На батька бісового і ви мені з таким ученням: ще колось коней пошлете красти,— одказав Тарас.

Такі сцени останні часи одбувались часто між учителем і його учнем-джурою. Проте кінчалось все мирно. Тарас вийде на майдан, стане, подумает: куди ж іти? До мачухи, у те пекло? Чи до дядька на глум і докори? Ні, краще в шум головою. Важко зітхне, вертається до школи. Дякові теж не було вигоди сваритись — мовчав. Так і тепер.

Пересидів до ночі в бур'яні, далі прийшов до школи і поліз спати на горище. В школі боявся. Так було бити Тарас уже не дається, та дяк, бувало, прийде та сонного.

Лежачи на горищі, надумав: «Щоб він мені коли пошив ті чоботи, того мені, мабуть, уже не дождитись, краще, мабуть, буде — візьму свій товар та і піду до маляра». Зітхнув і заплющив очі. Одразу йому і сон: «Ні, не піду я за кобзаря, піду за маляра»,— Оксанин десь голос. Стало тепло так у грудях, любо. Сонце десь світить, потічок дзюрчить, зозуля... Ні, таки хороше, ой, яке хороше життя!

Гуп! гуп! гуп!

Почало щось гупати, аж хата двигтіла. Тарас довго не прокидався, таки розбудило. Підвів голову, дослухається. «Рано почали! — глянув у щілку — надворі день.— Чи, може, це я так заснав? А може, це дрова в сінях дяк рубає». З-під стріхи виліз надвір, підходить до вікна. Аж так: гульня аж курить. В хаті дим од люльок, як хмара. На столі пляшки, чарки, миски. Гості в диму метушаться, як тіні, не можна впізнати. Гам, співи, гопак. Спершу, здається, садять ногами без музиків, далі чутке ухо Тарасове вловило тихий шум струн: кобза. «Це ж він гукнув старого Кирила».

Що ж то за гості в нього — додивляється. Дяк із Тарасівки, дяк моринський, титар¹². На ослоні Кирило — ніс червоний — вже під чаркою. Бугорський вже готовий: в одній жилетці вибиває ями на долівці. Вимазався, як манія. Крізь дим видно — в печі горить огонь. Коло печі пораяється сусідка — ота кривонога Хима. Лице червоне, аж блищить од огню і од чарки, очі

сміються — теж вихилила не одну повну. На рогачі в неї сковорѣда, на сковороді шкварчить порося. «Де ж це він узяв його? Може, хто приніс? — думає Тарас, ковтаючи слину.— Або щось продав?»

— А, ось де він! — гукнув хтось у хаті, помітивши Тараса. Кобза умовкла. Затих і гопак. Видимо, була про нього недавно в хаті розмова.

— Ось хто заспіває нам «Чумака»!

Обізвався іменинник милостиво:

— Іди, ледащо, чарку вип'єш.

Тарас нахмурих брови:

— Не треба мені вашої чарки, подайте мені, он на покуті, мій кашкет.— Бугорський одразу озвірів, ніби аж прохмелився, вхопив Тарасового кашкета, швиргнув Тарасові в лице.

— Думаєш, будемо прохати? На та лети к чортовій матері.

Тарас на льоту вхопив кашкета і зник, як у воду. В хаті знову розмовляє дяк:

— Уперта, бісова кров, як тур. Уже ж я його і вчив добре — не помагає. Зародилось таке. А коли б мене слухав — були б люди. Ну, я ще буду з ним говорити... Ану, Кирику, чого замовк? — Очі налились кров'ю, взялись склом, зіщипив зуби, почав підборами, одгинаючись, вибивати в долівці ями. Стовпом стала курява:

Од села до села
Танці та музики —
Кури, яйця продала,
Маю черевики...

Ходив до дядька радитись. «Ну що ж, про мене, хоч і в малярі! — запихається.— Коли нагодився на обід — сідай до гурту».

Надвечір Тарас знову навідався до школи. Надумав твердо: «Заберу халявки і завтра зранку в Лисянку». В школі гуло, як і раніш. Ще чути було якісь жіночі висклиці співи. «Та й угаву на них немає». Зазирнув у вікно: вештаються якісь п'яні молодичі. «Ну, тепер і в хату краще не заходить. Піти спати? Ні, посиджу коло школи, може, буде йти проти череди». Сів на призьбі... Увечері школа мала особливо сумний вигляд. Негороджена, в бур'янах. Сама облупана, немазана, вікна побиті... Призьбу порили свині — підрили дірку

в кутку під ікони. Коло вікна мізерна вишенька, обтріпана, чередою оббита, як деркач. Кругом школи німо снують кажани. Щовечора коло школи збиває хма-ри куряви. І вишенька, і бур'яни, і вся школа... Пізно полохливі люди бояться мимо неї проходити; дівчата — біжать.

Хтось ішов мимо, глянув, обзивається:

— Сумуєш, Тарасе, як сич! Не приймають дяки до гурту.

А Тарасові чогось зовсім не сумтно. Така ясна зійшла вечорова зоря над Ткаченковими тополями, що аж зашарілися тихим світом лупані стіни в школі і зазолотіла трухла стріха. Глянув, мимохіть спало на думку, заспівав:

Ох, зійди, зійди, зіронько та вечірняя...

Потім почав мріяти: «Як прийде — скажу: ти моя зіронька».

Може, ото й вона: іде помалу, хвиськає лозинкою.

— Оксано, це ти?

— А то ж хто.

— Проти череди?

— А то ж куди.

— Ось іди сюди, щось скажу.

Постояла трохи, подивилась навкруг, іде.

Ішла помалу, а задихалась, аж серце стукає.

— Ну, що?

— Та йди ближче.

— І звідціль почую.

— Знаєш, я кидаю вже дяка, піду в Лисянку.

— А чого? — затурбовано. — Не помирили?

— Ні, не те: буду там учитися на маляра.

— О? Так уже годі на кобзаря — підеш на маляра? — осміхнулась, цікаво блиснули в темряві очі. Ніби зняла дівчина з неба дві зорі та й грається ними, як жаринами.

Тарас з гордощами:

— Років за два буду маляр!

Ступнула раз ближче.

— А що вже, як маляр? — хвиськає лозиною об дорогу.

— А як що? Що схотів, те й намалював: схотів — дерево, схотів — хату, а схотів — козака. Зароблю гро-

шей — поставлю хату з віконницями. Віконниці розмалюю лілеями або барвінком, а на дверях... козака змалюю на стіні. — Тихіше: — Тебе змалюю та й приб'ю в хаті. Хочеш?

Дурно дівчина здержувала радісну осмішку, розтягла губи, як руками.

— Таке ти й вигадася! — А сама ступає ближче, ніби хоче у вікно заглянуть.

Прихилила очі до битого вікна:

— А як тут страшно! Як ти тут ночуєш? Я нізащо б не ночувала, а ще згадавши того странника, що тут помер. Як це було? — Оксана сіла поруч на призьбі. Тарас якнайстрашніше почав розповідати про те, як того літа упрохався переночувати в школі якийсь мандрівний ченчик і як на ранок найшли його мертвим. Од страху дівчина почала тулитись до хлопця плечем. Тарас одразу змовк. В одного і в другого в грудях гуло, як у млині. З хати чути було гупання, п'яні вигуки, пісні.

Нехай буде отакечки,
Сидить, діти, у запічку,
А я піду до дядка...

— Тарасе, бідний ти — у тебе й сорочка не біла.

— Де там буде вона біла — третій тиждень як надівана.

— Нема кому випрати, бідний ти! — Почала легенько гладити своєю рукою руку Тарасову.

— А чи правда, що ти собі стелеш камінь у голови?

Тарасові пригадалися мрії про «зірочку», хотілось почати, і було соромно, і не знав як. Почав хрипко, тасмниче:

— Знаєш оту пісню: «Ох, зійди, зійди, зіронька моя вечірняя»?

Нишком:

— Ну, то що?

— Зіронька, то це ти!

— Як же це?

— Зіходить, як ти виходиш проти череди.

Дівчина і здивувалась, і засоромилась, і зраділа:

— Таке, порівняв! Чим же я до неї подібна?

— Така гарна.

Загорілась:

— А от, кажуть, Ткаченкова Варя краща.

— Нема кращої за тебе! — авторитетно і гаряче промовив Тарас.

— На всю Керелівку? — зраділа Оксана.

— І на всю Керелівку, і на весь світ!

Дух забило Оксані в грудях, очі засяяли, насилу зітхнула: важко, гаряче.

— Коли так, то за це я тебе, Тарасе...

Не доказала. Обоє здригнули і розсунулись. Обом стало жарко. Обоє пекли раків. Оксана лягнула хлудинкою об долівку. Тарас видивлявся в землю, мов у дзеркало.

...І-гу —

Загнув батько дугу,

А мати супоню...—

з виском вигукували п'яні молодиці.

Раптом Оксана скривилась — зверх одного рум'янця, ніжного і тихого, наплинув густий, червоний сором.

— І як їм не сором? А ще жінки! — з огидою промовила вона і додала: — Ти, Тарасе, не ходи туди...

Знову кинулась: чередники хльоскали батогами, підганяючи останніх у череді корів. Якось не помітили, коли почала йти, ішла й пройшла перед очима вся череда.

— Моя матінко! Це ж мені буде! — Схопилась, кинулась, не прощаючись, бігти і знову спинилась.— Ти коли думаєш у Лисянку?

— Скоро. Діжду неділі і піду...

— Ну, то ще побачимось.

Огріла очима, осяяла, побігла, шумлячи спідницею. Трохи згодом на все село задзвеніла пісня:

Ох, зійди, зійди, зіронько та й вечірняя,

Ох, вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя.

Тарас сидів і думав:

♦Ще й краще, що я сирота, що хочу — роблю, куди хочу — іду. Хоч я сирота — сирота щасливий...♦

Билося серце, і грала кров од передчуття чогось в житті радісного, могучого. Тремтіла в ньому могуча, чарівна сила.

Хмари куряви, що були збиті чередою, помалу сідали. Виявлялось небо і зорі. Небо було темне, мов

закурене димом, а зорі — гарячі, золоті, мов жагучі юнацькі очі.

В дяка співали:

Копав, копав криниченьку
В зеленім саду,—
Чи не прийде дівчинонька
Раво по воду...

Хлопцеві мрії зразу увірвалися, йому чогось прийшло в голову: треба переховати халявки, щоб дяк не вкрав часом. Перед дверима загадався, щоб дяк не побив при людях, далі сміливо: «Чого мені боятися — здачі дам! Після — піду!» В хаті повно диму. На карнизі горів каганець, як далека зірка. Коло порога на соломі спав п'яний кобзар. Коло його ніг — поводир скулівся, як цуценя. І гості, і господар сиділи рядом на полу, співали.

— Ага! Прийшла-таки коза до воза! — промовив Бугорський, углядивши Тараса.

— Заспокойтесь, я зараз піду! — одказав Шевченко, швидко витягаючи з-під припічка свою залізом ковану скриньку. Раптом: — Це хто ж у моїй скриньці одбив замка?

В хаті стихло. Тарас швиденько одчинив скриньку:

— Так і є! Це ви, пане дяче, взяли мій товар?

Один з гостей, сільський п'яничка Іона, тоненько зареготав:

— Пішли твої, Тарасе, халявки на закуску!

Тарас згадав порося: так он де воно взялося. Обурення аж загуло в грудях:

— Сраму вам немає — оддайте мій товар!

Дяк по-зłodійському осміхався, оглядаючись на всі боки:

— Халявки тобі дано за те, що ти читав у Малодіда по мертвому, а що тобі дають за те, то дохід дяківський, мій! Втоโรปав?

— Та ваше ж вам оддано: я ж копу грошей передав вам, а товар чоловік мені подарував, побачив, що я у вас другий рік ходжу босий! Це так по-Божому? Це так вчитали в святих книгах? Читайте людям, щоб не крали, а самі крадете.

Дяк вирвався з обіймів свого приятеля, скочив з полу, заскреготав зубами:

— Ану, мовчи, тобі кажу! Єретик! Тебе спалити треба, ти безбожник! Змії!

— А ви — самі злодії! Украли в мене...

Дяк кинувся на хлопця, як звір, і, ще не добігши, махнув, аж сам спіткнувся, рукою, зачепивши Шевченка по щоці.

Хлопець вирівнявся, в очах блиснули гострі огники, зиркнув на пляшку, на рубель, що лежав на припічку.

— Ану ще!

— Що? Мало? На тобі ще! — Дяк замахнувся, щоб ударити знову, його за руки вхопили гості.

— Та й нащо це? Краще — миром. По чарці випиймо, та й уся рахуба. Помиріться, поцілуйтесь.

Дяк рвався з рук, хитав головою, махав руками:

— Пустіть!.. Сокрушу, акі... Який-небудь попихач... раб... Що він собі думає, що він розумніший за мене. Що він чуб угору зачісує, що він свій драний капелюх перешив на панський лад, то думає — панич? Мразь! Попихач! Раб лукавий і лінивий! Мало я поров тебе різками... Пустіть мене, я йому зараз, цієї минути одсиплю сто... ні, двісті...

Тарас як зціпив кулаки, так і стояв нерухомо, як камінь. Здається, щось думав. Далі глибоко зітхнув, вголос:

— Ну підожди ти, чортів дяче, ти мене будеш пам'ятати!

— Що, спалиш? Люди добрі, чуєте: він хоче мене спалити! Це розбійник! Це гайдамака! Ви його не знаєте... Він усе може. Він свого дядька хотів спалити. Відний чоловік тепер не спить.

Шевченко хряснув дверима і вийшов із хати. Перейшов сіни, зайшов у клас. У класі тхнуло мишами, житніми сухарями. В темряві видно було довгий незграбний стіл, ослін коло нього, довгі лави під стінами. Стіни оббиті малюнками із біблійної історії. В кутку — ікона: Христос благословляє дітей. Перед іконою — лампада. Під іконою на залізному гаку — пучок різок. Причуваються хлопець дзвінки голоси: «...буки-аз-ба, віди-аз-ва». Далі пронизуватий дитячий виск, виляски і угнивий, буркотливий бас: «Помні день суботній...» Ой-ой-ой! Скільки пережито!

Шевченко сів край столу. Що він не буде тут і дня

більше — це вже вирішено. Стоїть друге питання на черзі: як достойно оддячити тобі за науку, благий учителю і наставниче... Дивився у біте вікно на зорі. Чекав. Знову чути було співи, знову земля гула од танку, знову регіт... Далі рипнули двері, ринуло п'яним сміхом і гомоном з хати... Знову двері хряснули. Затихло. Хлопець вийшов у сіни, тихесенько прочинив двері в хату. Догорає каганець. В хаті тихо, тільки чути різноманітне хропіння. Один гість — під лавою, другий — на полу. Пан хазяїн простягся на соломі коло печі. Хлопець тихенько вернувся в клас, висмикнув кілька різок, пішов знову в дякову хату. Там поклав різки на столі, рушниками зав'язав дякові ноги, потім руки, далі взяв різки, поплював на руки і почав чесати, не дивлячись по чому — по руках, по уш'х, по лицю, по колінах.

Голосно, чітко, божественним голосом причитував:

— «Помни день... суботній... еже... святити... його».

— Пробі! Рятуйте!

Дяк засіпався, щось мимрив п'яним голосом, качався по хаті, намагаючись встати, крутив головою, плямавав ротом... Одчитавши тройну порцію, хлопець плюнув і кинув побиті різки на дяка. Взяв свою скриньку, взяв дякову книжечку з малюнками (хай буде за халяви), погасив каганець і вийшов із школи.

Оглянувся на школу: прощай, проклята! Справді, спалити тебе тільки. В селі вже спали. Тихими вулицями вийшов на широкий шлях, далі звернув на узгін, пішов між темними житами. Тихо й помалу, крадькома виявляли себе сонні жита, ніби хтось, підкравшись, здирав із них укривало. Глянув убік — палав уже край неба. Виднілась рясними садами в тумані Лисянка. З садів висунули голови, як сторожа, тополі. Як свати в рушниках, блиснули на церкві хрести.

Забув про школу Шевченко, думав за нове: яка-то доля буде в малярах! Мріяв: «Буду пильнувати, за рік, за два вийду на маляра, а там...» Роса пече босі ноги, скринька ріже плече... Не чує...

VI

Не так воно було, як думав Тарас. Замість того щоб привчати учня до малярства, дяк зразу повернув хлопця на наймита: велів йому дрова рубати, носити воду, дітей глядіти. Тарас не знав, що в усіх ремісників так велося, що учень мусив років два-три одробити йому за хатнього наймита, а тоді вже хазяїн почне вчити його свого ремества. Днів зо три попотиривши воду з Тясмина на круту гору, Тарас запитав дяка:

— А коли ви почнете мене вчить малювати?

— Швидкий ти хлопець, так уже і вчи. Спершу ти мені послужи за науку років три, а тоді вже я буду вчити. А то навчи тебе зразу, то тоді чорт тебе й бачив. Порядку не знаєш.

Тарас побачив, що з такої науки добра йому не буде. Покинув цього маляра — пішов до другого в село Тарасівку. «Цьому хоч і робить буду, то принаймні маляр, кажуть, на всю округу...» Аж і тут Тарасові не пощастило. Славний маляр подивився Тарасові на ліву долоню і рішуче промовив:

— Ні, хлопче, я не візьму тебе за учня.

Серце Тарасові стиснуло:

— Чому, дядюшко? Я б слухався вас, я б шанувався, робив би все, що звеліли. Прийміть!

— І не проси — не прийму.

— Та чому ж не приймете?

— А тому, що все одно маляра з тебе не буде. Та не тільки маляра — не буде навіть шевця або бондаря. Талану немає в тебе, долі. Нічому ти не здатний. Іди в старці.

Мов по голові чим ударив він хлопця цими словами.

— Невже справді ледащо з мене? — аж на душі похололо.

Пішов Тарас смутний, приголомшений. Іде, плаче: «Що мені тепер робити на світі? До кого звернутися за порадою? Піду топитися! — Глянув навкруги: жаль світу ясного... — Буду хоч як жити, аби жити. Сонце всім світить рівно».

І пішло Тарасове життя без пуття, без шляху битого... Найнявся пасти вівці. Сам сяде з книжкою в рові, а вівці — в спаш. Довідались, прогнали. Прочув

про це дядько, кличе хлопця до себе: іди, будемо коло землі хазяїнувати. Воли стоять у плузі, а погонич — у бур'яні хату кривобоку малює. Смоки з булиги вирізує...

— Ні, не буде й хлібороба з тебе. І хлопець ніби не дурний, тільки, мабуть, на свою стежку не втрапив. Ну, спробуємо ще стельмахувати¹³.

Велять одно робити, а він сів малювати хату, співає. Не вийшло з Тараса і стельмаха.

— Ні, коли ледащо зародиться, то так ледащом і зостанеться.— Почали всі, як один: ледащо та й ледащо. Ото нехай би сидів у школі, та й усе.

Тільки ніяк Тарасові було вже вертатись до школи. Колись Шевченко зайшов у церков, щоб хоч здалеку побачити Оксану. Бугорський саме вичитував псалми, хижо раз по раз оглядаючи церков. Коли побачив свого «раба», на мить мов удавився, блиснув очима, посварився із рукава кулаком і знову заторохтів.

Ні, в школу нема повороту. Радять знову: іди, он піп наймита шукає, це якраз для тебе служба, піп такого й шукає: або дурного, або калікуватого, або ледачого — аби дешевого.

Думає Тарас: «Ну що ж, ледащові хочеться теж жити в світі», — і пішов до попа за кухонного попихача.

«Тарасе, винеси свинням! Тарасе, посип курам! Тарасе, води принеси! Та швидше повертайся! У, ледащо!» — гуп у спину. Пішов Тарас, похилившись. «Нехай! Так і треба ледащові. Попершу, було, як стане дуже важко, Тарас почне згадувати Оксану. Сяде десь у куточку, заплющивши очі, пригадує... Полегшає. Показатись десь їй на очі — соромився. «Наобіщав усячини, а сам пішов до попа в наймити». Далі перестав і згадувати: не вартий я того, щоб про неї згадувати. Краще забуду.

Аж раз увечері іде через міст і чує за спиною: «А зажди, Тарасе, я щось скажу тобі!» Озирнувся — вона виросла, струнка, як очеретина, очі ще чорніші стали, а з-під хустки вибиваються кучері. Серце забилося, рвуться і сміх, і плач, на очах сльози... Стоїть, дивиться на нього, а в очах і жалощі, і сміх, і радість. «Ну, як же твоя, Тарасе, мальована хата? Я дожидаю. Вже, мабуть, забув і думать», — засміялась. Так і згорів Тарас, як на огні. Не втерпіла: «Та ти в цій світі, як довгопола

Марина». Затулився рукавом, далі од неї. «Тарасе, Тарасе, я ж у жарт. Я ж, їй-Богу, не хотіла, Тарасе, зажди, щось скажу...» Тарас бігом, у вуличку, зник... Приходить додому, плакати йому хочеться... Хвастун! Попихач попівський! А ще до Оксани... Змалюю хату... Теж маляр найшовся! Взяв свою скриньку під лавою, вийняв свої малюнки. Давно вже, як не бачив їх... І раптом така взята туга, така жага малювати, що аж руки затремтіли. Здавалося, що він оживе, одужає, як почне малювати, переміниться... Знову забилося серце: «А спробую ще раз». Чув він багато гарного за хлипнівського маляра: «Піду до нього! Піду, впаду в ноги, буду прохати, буду благодіяти: вивчіть мене на маляра, хоч абиякого, хоч поганенького, аби тільки на маляра, — а я вам вік того не забуду». Вирішив, аж повеселів, поживішав. Другого дня й пішов, ніч не спавши.

Подивився хлипнівський маляр на Тарасові малюнки, подивився на Тараса та й каже: «Еге-ге, козаче! Та з тебе буде маляр, та ще й путній маляр». Тарас і ушам своїм не вірить. «А тарасівський дяк он каже, що нічого з мене не вийде». — «А він звідки знає?» — «По долоні побачив». — «Плюнь ти тому дякові межі очі. Оставайся на кілька днів у мене на спробу, а тоді скажу останнє слово».

Побув Тарас на спробі у маляра в Хлипнівці¹⁴ два тижні. Маляр йому й каже знову:

— Як казав раніш, так і тепер скажу: будеш пильнувати, будеш учитись, буде діло — маляр з тебе родимий буде. За учня я тебе обіщав прийняти і прийму, тільки спершу зроби ти от що: сам ти кріпацький син, хлопець уже чималий. Щоб не було часом од панів нарікання, що я, не спитавши, беру в науку до себе їхніх кріпаків, сходи ти спершу про всякий випадок у Вільшану¹⁵ до управителя, хай дасть записку на дозвіл.

Не чув на себе лиха Тарас, — біг до Вільшани, землі не чуючи під собою. Радий, щасливий, тільки сніг рипів під ногами щось веселе. Слухає, а воно: «маляр і маляр». По дорозі забіг ночувати у Кирилівку. Були зимові свята. Сніг. Мороз. Висипали вечірні на небі зорі. В селі повно рипу, щебету, гомону, галасу. Думав: «Можливо, як буду іти мимо Оксани, спинитися, гукнути Окса-

ну та сказати їй. Ні, хай як дадуть у конторі записку». Крім того, хлопцеві не хотілось показати знову себе Оксані у цій довжелезній свиті. Як піп у рясі. «Буду вертатись із Вільшани, зайду до Катрі — полагодимо свиту, підріжемо рукава, поли, позалатує дірки, що миші прогризли, то й можна буде надіти. Надіну ту сорочку з вишиваним коміром, що той раз покинув у неї, то й зовсім буде добре... А сьогодні краще не попадатись їй на очі». Щоб часом випадково не зустрінутись коло її двору, пішов іншою улицею.

Хоч було темно, Тараса впізнали по старій батьковій свиті, що теліпалась мало не по п'ятах. «А, отче Тарасе?», «Пане піддячий», «Иди до нас, Тарасе!» — гукали часом з-під хат хлопці. Його в селі жаліли й любили. Коло церкви сміх, галас. Менші й більші діти з усього кутка спускалися з гори великими саньми. Повно їх там, як натоптано. Хтось впізнав Тараса: «Гляньте, «довгопола Марина» знову в селі з'явилась! Тарасе, де це ти був і досі, що тебе в селі не було видно. Що, вже книші попівські покинув та латаний кожух?» Хоч часом і сміялись із Тараса, проте жаліли його і любили: «Коли вже ти скинеш завалящу свиту? Знову надів. Чого скинув попів кожух?» Тарас не ображався, на сміх і на жарт одповідав жартом: «Щось мені ті книші завадили, а кожух, роздивився — не на мене шитий...» — «Ну, вже як і ця свита на тебе шита, то бодай уже тому кравцеві й очі повилазили!» Регоче гурт, сміється Тарас. «Ех! Та нехай же і той сирота у драній свиті раз спуститься з гори!» — гукає він і, збивши на потилицю драну шапку, з розгону гуцає в саму гущу саней, падає горілиць на чийсь коліна, на руки, на ноги... Вереск, метушня, цілий рій блискучих навкруги очей, а між ними чийсь засяяли, як зорі... Чий це? «Оксана!» — впізнав Тарас, і все в голові завертілось. Що воно? Сани, здавалось, шуміли й свистіли на одному місці, на одному ж місці гуцали зорі, заморгали, залупали, а на сани знизу мчали чийсь ворота з кучерявою вербою... Так біжать-біжать, поки ворота стукнулись об сани і стали. «Приїхали!» — хтось гукає, і всі починають вилазити з саней. Став на ноги Тарас, аж ноги чогось дрижать... Перед очима — гора, церквочка геть-геть одбігла на гору, а над нею десь високо-високо

зірок-зірок у темному небі, як золотого маку... Хтось рідний, радісний стоїть перед ним, удруге вже питає про щось — зразу не збагне, тільки відчуває, як радісно серце забилося. Сіпає його за рукав: «Чуєш чи ні?» Кидається, як зі сну. Перед ним — Оксана. Струнка, в новій свиті, в червоній хустці, аж дух забило. Ніколи ще такого не бачив. «Що таке?» — «Питаю: де це ти був, що не було видно тебе в селі?» — «А ти б то скучала?» — дивиться пильно. Густо почервоніла. «А хіба ж ні! Я думала, що ти розсердився отоді та й змандрував із села. Де ти, питаю, був оце?» — «Тепер я у Хлипнівці. Учуся на маляра». — «Таки на маляра?!» — і очі в неї засяяли. Тарас нашвидку розповів, що затримка тільки за дозволом од управителя. Завтра зранку він піде у Вільшану. Оксана хотіла іще щось спитати. Гукнули звозити сани нагору. «Ну, я ще тебе завтра побачу!» — стиха кивнула вона і почервоніла. Тарасові теж у лице вдарило жаром. Стиха: «А де?» Трохи вернулась, щоб другим не було чути: «У вербах, на ставу», — одними губами, і побігла вгору доганяти сани. «На добраніч!» — гукає він до гурту. «До завтрього!» — одгукується за гурт Оксана. Тараса понесло високо понад землею, і тільки десь унизу самі собі рипіли на снігу чоботи, пригаючи і приспівуючи: «Маляр, Оксаночко, зірочко вечірня... ясна» — без сорому. Завтра! А сам Тарас, спотикаючись на довгі поли, думав: «Нехай я сирота, нехай і в драній свиті, аж таки щасливий, трясця його мамі!».

Як прощались, думали — на час, сироті й щастя, що стрітись раз. А вийшло так: тільки вони й бачили одне одного довіку. Не на день, не на рік, а навек...

Не почувуючи ніякого на себе лиха, другого ж дня пішов у Ольшанку... Оксана не виходила з голови: мріяв, що скаже увечері. «Що вона чула про мене?» Побачив здалеку високі палати. Забилося серце, мов щось почуло на себе...

Ох, палати, палати... Бодай ви уже й терном були позаростали!

Панська контора. Управитель пана, бита собака, послухав хлопцевої української мови, подивився на нього та й промовив на Шевченкове прохання: «Не оддамо ми

тебе малярю, бо нам самим таких треба». — «Нащо ж я вам?» — «Оддамо тебе в кухню до кухаря». — «А як я хочу в малярі?» Засміявся управитель, засміявся писар і всі, хто був у конторі. Видно, що ще не учений. «Забув, що кріпак». Управитель, пересміявшись: «Ось як нагодуємо ми тебе кашею, то будеш дякувати й за кухаря».

Раптом одчув Тарас, що він — зв'язаний, і не зараз, а давно вже. Спробував борсатись — аж на ньому залізни ланцюги. Пригадались йому батько, мати, сумні розмови про панщину, про різки, про те, як на собак людей міняють, в карти програють... Раніш ці розмови не дуже вражали хлопця — хотілось радощів, і він одганявся од них, як од мух. Тепер лягли вони на нього всією страшною своєю вагою. Раб... невільник, довічний попихач. Не минеш того, не викрутишся. Сонце йому тьмарилось і світ потемнів, почорніло якомсь село, небо синє — і те помарніло... Прощай, малярство, Оксана, все... Одчув, ніби наросла на ньому якась твариняча шкура. Стрепенувся, і в грудях забилося, і в голові замутило. Коли так... Тарас чув, що багато панських людей то там, то там не видержували панщини і накладали на себе руки. Тільки дарма він рівняв їх до себе. Коли він прибіг до глибокого ставу і став над ополонкою, ноги в нього затремтіли і якась невідома сила, здалося — Оксана, так турнула його од ополонки, що він летів від неї необзир, аж спотикався. Перед очима встали затурбовані, злякані обличчя сестри Катерини, Оксани, що, здавалось, казали: «Що це тобі, Тарасе!» Пригріло, осміхнулось сонце, як мати, і він одчув, що зв'язаний з ним, із життям, такими мотузками, що ніколи не вистачить у нього сили перервати їх...

Примарилось, як темного вечора зіходить над селом золота зоря...

Хтось шепоче:

— Це твоя... а ти, дурний, хотів...

Натовпом плинули думки.

Пригадалось малярство, мрії, і з нутра стала підійматись якась могуча, міцна сила, що прагне боротьби... та гаряча, таємна, невиразна надія, що з нього щось вийде... мусить вийти... «Тарасе, що це тобі прийшло в голову... Тебе ж на щось буде треба!» І Шевчен-

кові стає соромно сестри, Оксани, себе самого... і він починає виправдовуватись: «Та то я так тільки, спробував, як воно...»

Сонце пригріло, поцілувало хлопця. Засміявся... Він сів на перила гребельки і заплакав.

«Важко жити, а як же хочеться жить...»

П'єси

НА ПЕРШІ ГУЛІ

Малюнок на одну дію

ДІЙОВІ ЛЮДИ

Савка — чоловік літ під 40.

Василина — його жінка.

Олена — їх дочка, дівчина
на першій порі дівування.

Тиміш — парубок.

Дід з клепачкою.

За кошем — хлопці та дівчата.

Іноді чути спів, музику, вигуки, сміх.

I

Сільська чепурнецька хата. Вікно, призьба, двері.

Збоку садок. На призьбі сидять Василина й Олена.

Олена (*лукаво*). Мамо, мамо!

Василина. Чого, дочко?

Олена. Скільки буде оце мені років?

Василина. Скільки років? (*Думає*). В Петрівку
оце, мабуть, вісімнадцять піде — ось скільки тобі років!
О цій порі я вже дівувала, а ти досі, мабуть, думаєш, що
ти маленька?

Олена. Чому ж ви мені нічого не кажете, мамо?

Василина. Що ж тобі казати?

Олена. То я велика вже, мамо?

Василина. Сама про це мусиш знати.

Пауза.

Олена (*соромливо*). Мамо, мамо, я хочу вам щось
казати.

Василина. То й кажи.

Олена. Може, вже мені на вулицю ходити можна?

Василина (*сміється*). Бач, куди вона хилить, а

я собі й байдуже. Хай же тобі, дочко, про це ще й не сниться!

О л е н а. Чого, мамо?

В а с и л и н а. Батько не пустить — того.

О л е н а. А тато про це й знати не будуть. *(Тулиться до матері. Гаряче)*. Мамонько, голубонько, пустить. Он Маруся і Одарка ходять уже, а я ж однолітка з ними. Уже й парубки сміятися з мене починають. Кажуть, що мене і досі кашею годують молошною. Мамо, пустить!..

В а с и л и н а *(нерішуче)*. Ну, то нехай же побачимо.

О л е н а. Сьогодні пустить!

В а с и л и н а. Та й чого це тобі так приспіло?

О л е н а. Бо вже мені переказували і вчора, і сьогодні, щоб виходила. Одарка казала, що зайде по мене. Кажіть, мамо, можна? *(Зазирає пильно в очі, далі радісно)*. Пустили, пустили!

В а с и л и н а. Ще побачимо, що батько скаже.

О л е н а. Ні, ні, годі вже — татові про це байдуже, аби ви пустили. *(Віддихає з полегкістю)*. Ох!.. Пустили... *(Після паузи, жартівливо)*. Мамо, мамо, навчіть мене чарувати!

В а с и л и н а *(здивовано)*. Як ти сказала? Чи ти в своїй льолі, дівко! Що це в тебе мати, чарівниця яка чи відьма?.. Дивись, що вигадала, вражого виводу дитина!

О л е н а. Та ви ж таки, може, од старих людей що-небудь чули.

В а с и л и н а. Старі люди, дочко, багато дечого накажуть, та хіба всьому тому і віри йняти? А я так думаю — коли в тебе ні вроди, ні вдачі, то й чари не допоможуть... Я тобі краще нараю: коли помітиш, що парубок оком на тебе накидає, не липни до його зразу. Не роби так, як, буває, інші, що тільки парубок моргне їй, вона й лапки покладе. Покине, сучий син. Походить трохи, та й покине. Та ще часом і насміється. Ти роби так, дочко: коли побачиш, що він до тебе ближче, ти од його дальше. Раз подивися привітненько, а двічі нелюбо, коли вийди до його, а коли й ні. Поводи його так довгенько, а як добре вивіриш, що він тебе не дурачить, отоді кажи йому правду. Отак треба з ними. *(Пауза)*. Ну, а тепер признавайся по правді: принадила вже собі якого чорнявого? Чи, може, тобі більше до вподоби білявий?

О л е н а (*соромливо*). Мм... бач, які ви...

В а с и л и н а. Аж правда — білявий більше до мислі? Бач, і не ворожка, а вгадала. Тільки скажи йому, щоб так більше не робив.

О л е н а (*стурбовано*). Як, мамо?

В а с и л и н а. Ось батько іде, нехай розкаже як.

II

Із-за хати виходить С а в к а в кожусі наопашки.

С а в к а. Олено, загнала корову?

О л е н а (*швидко*). Загнала, тату.

С а в к а. Гляди! (*Позіхає й потягається*). Ех!.. Ти, Василю, завтра не буди мене рано. В церков, хай Бог простить, не піду. Хоч раз на тиждень висплюся до ладу.

В а с и л и н а. Савко!

С а в к а (*позіхаючи*). Чого?

В а с и л и н а. Та не дери рота, іди сядь сюди!

С а в к а. Аякже! Тут ось очей не роздеру ніяк, які вже там у ката посиденьки. (*Лютю позіхає*).

В а с и л и н а. Та хіба ж уже і якої часинки не здолаєш посидіти? Та випишся ще. (*Сміється*). А, леле!

С а в к а. От ти віри не ймеш, а я тобі правду кажу: оце упав би на колючки та зразу й заснув би!

Голос за коном: «Олено, Олено! Вийди мерщій, щось скажу-скажу-у!» Олена швидко зіскакує з місця, щось швидко шепче матері на вухо.

В а с и л и н а (*голосно*). Спитайся в батька!

С а в к а. А що там таке?

В а с и л и н а (*сміється*). Та я вже не знаю, як і казати. Нашій дівці, бач, притьмом забажалося на колодку, так оце ждемо, щоб ти, старий, поблагословив дочку на дівування.

С а в к а (*здивований*). На колодку? Ось як піду я в хату та візьму батіг довгий, то так поблагословлю, що зразу де та й охота дінеться. Дурний якийсь вигадав ті гулі проти ночі! Спати! (*Зразу щось пригадавши*). О, бач, я був і забувся уже: тут ось така трапилась морока, що не знаю вже, яку й раду дамо їй!

В а с и л и н а. Яка морока?

С а в к а (*сідає*). Одколи живемо ми на цьому

подвір'ї, не було ще помітно, щоб тут водилося що-небудь, а тепер чи не доведеться посвячувати і двір, і хату.

В а с и л и н а (*прикидається здивованою*). От нехай Бог милує, хіба що?

С а в к а. Невідома його знає, що воно таке завелось в нас. Оце іду спати, то вже боюся: вчора давило щось уночі.

В а с и л и н а. Чи ти бачив таке! Як саме?

С а в к а. А ось як: цієї ночі душно мені стало в хаті, я встав, пішов у двір. Ляжу, думаю, на возі, там не так парко.

В а с и л и н а. Ну, ну! Я чула, як ти виходив.

С а в к а. До воза — а на возі, бачу, лежить уже наша Оленка. Чого це ти тут умостилась? Кажу їй: іди краще в хату. Одіслав її в хату, а сам ліг на її місце. Задрімав. Аж чую, шамотить щось до воза; підійшло, давай кожуха розкривати. Розкрило кожуха, далі починає лапою шарудіти по виду, поводило по лобі, по губах, по бороді, налпало вуса та як не чкурне од воза, тільки бур'ян зашумів.

В а с и л и н а (*здивовано*). Людина чи тварина яка?

С а в к а. Скидається ніби на людину.

В а с и л и н а. Та що ж воно за потороча? Це чисте диво!

С а в к а. Та то ще не диво, а ось що диво: чорнобрива, вража потороча, ще й на козирку квітка! Тимоша, Бондаренкового парубка, знаєш? Капля в каплю до його схожий.

Василина сміється. Олена скоплюється, як вітер, тікає.

Савка ловить її за руку.

Зажди трохи, дочко! Слухай, Олено, щоб мені отого казна-чого і в заводі не було! Чуєш? А то будеш ночувати в мене в коморі під замком. І сорому тобі немає! Тільки почала з печі злазити, вже парубків принаджуєш?

О л е н а (*пручається в руках у батька, затуляється рукою*). Одчепіться од мене з своїми парубками: вони мені потрібні дуже... Пустіть!

С а в к а. Отож зараз мені іди в хату та лягай спати. Так воно буде краще.

О л е н а (*ідучи в хату*). Завтра з хати увесь день нікуди не піду, ні їсти, ні пити не буду. (*Пішла*).

III

В а с и л и н а. А я так гадаю: стала на порі — хай дівує, хай своє одгулює. Тільки ж того й свята заживеш, тільки й розкошів зазнаєш, що в тому дівуванні.

С а в к а. Коли ж вона у нас іще зовсім дитина; ти поглянь на неї: рученята як цівки; сама, як скрипка, а почне ще на вулицю ходити, то й зовсім знидіє. Почнеться оте вечірнє стояннячко та північне обніманнячко, а світoves прощаннячко, то й зовсім задурить воно собі голову.

В а с и л и н а. Дівчина, як тее пиво, почало шумувати — не борони: швидше вишумує.

С а в к а. Успіє ще! І нашумується, й награться... А ти краще тепер наглядай за нею, щоб із того запалу воно біди собі не набігало.

В а с и л и н а. Пусте.

С а в к а. Воно ж ходить тепер як шалене, себе не почуває.

В а с и л и н а. Вона у нас сумирна.

С а в к а. Кажуть — тиха вода греблі рве.

В а с и л и н а. Ти казна-що говориш!

С а в к а. Отож дивися: що трапиться, обох із дому вижену — і дочку, і матір.

Чути з вулиці вигуки і співи.

IV

Виходить дід **С е в е р и н**, тихо настукуючи в клепачку.
Побачивши **Савку й Василю**, починає голосно гомоніти через вулицю.

Д і д С е в е р и н. Наробиться, на сонці напечеться, насили ноги додому приволоче; тільки ж вулиця загомонить, то де тая в його й сила візьметься, так немов і не ходило, й не робило (*Слухає*). Бач, бач, якої затинають? Всі разом — і хлопці, й дівчата! А припізніє, то й піде ще паруваннячко. Постановляться проти місяця, посплітаються руками та й манячать, як примари, як стовбури на пожарині. І хоч би що-небудь там говорили, мовчать та на небо торопіють. Мов по зорях читають. Отак до самісінького ранку.

В а с и л и н а (*голосно*). Своє минулося, то й

забулося. Може, теж колись по зорях читали. Чи так, діду Северине?

Д і д С е в е р и н (*підбадьорюється*). Хе! Чому ні? Парубкував і я колись; і гуляли, і витівали.

С а в к а. Наше минулося.

Д і д С е в е р и н. Було... Тепер минулося, уже немає. Одшуміло, одгриміло та й затихло. Тепер уже тільки-тільки мріється, як отой сон минуций. (*Пішов, клепаючи і гомонячи*). Пішли наші літа, як вітри круг світа... А гуляти — чому не гуляв! Еге! Чи гуляв іще хто другий так, як цей дід Северин... (*Зникає*).

V

В а с и л и н а. І як же ті літа швидко минають. Іще мені самій теє дівування перед очима: не згляділась, як і дочка виросла.

С а в к а. Шкода вже нам молодіти, старенька моя!.. (*Жартом обгортає жінку*).

В а с и л и н а (*сміється*). Ось геть! Дивись, що вигадав, старе луб'я. (*Пригортається до його*).

С а в к а. Тепер луб'я, а колись було й голуб'я. Пам'ятаєш оту калину, що на леваді?

В а с и л и н а (*трохи соромлячись*). Та вже ж...

С а в к а. Не забула, що тоді казала мені?

В а с и л и н а. Дурна була.

С а в к а (*встає*). Отож-бо то й є!..

В а с и л и н а. Та сиди, тобі кажу! Що тобі станеться, як трохи не доспиш?

С а в к а. Сиди не сиди, одначе того, що минуло, не вернути. Ні-і, не так воно поминуло. (*Зітхає*). Дядько Матвій співає, як тільки вип'є чарку. (*Наспівує стиха*).

Ой ви, слуги молодії,
Беріть кові воронії,
Доганяйте, повертайте
Літа молодії...

(*Далі додає словами. Каже*).

Ой догнали літа мої
На кленовому мості:
«Ой верніться, літа мої,
Та хоч до мене в гості!..»

Не вернемось, кажуть, не вернемось... забули й до кого... Отак-то, моя мила!

В а с и л и н а (*встає, зітхаючи*). Ой ти, старий та бородатий!

Недалеко од двору чути парубоцький кашель: «А-хи!»

С а в к а. Чуєш? Ось хто цієї ночі спати не буде. Де ж то він тут принаду почув?

В а с и л и н а (*швидко*). Стій, часом чи не до нашої? Ану, сховаймося.

Ховаються в сіни, прислухаються.

VI

До воріт виходить Т и м і ш з квіткою на козарку, кашляє.

С а в к а виходить із сіней, непомітно підходить до воріт.

С а в к а. Чи не застудився оце ти, Тимоше, що кашляєш раз по раз?

Т и м і ш (*придивляється*). Либонь, дядько Савка. Добри вечір, дядюшко! З святим вечором!

С а в к а. Дякую, дякую! Кажу: чи не занедужав оце ти, Тимоше, що так гірко кашляєш?

Т и м і ш. Та, мабуть, таки трохи застудився. Копав я сьогодні рівчак на городі та, угрівшись, випив кухоль води холодної, то оце, мабуть, од того і кашель напав. (*Стиха покашлює*).

С а в к а. Ну, то й чого б ото я, кашляючи, з дому виходив.

Т и м і ш (*підходячи ближче*). Це я, бачте, навідався був на вулицю, — коли ж там парубки таке витівають. Музики, співи проти неділі заводять. А я собі парубок смирний... думаю: вернуся я краще додому, висплюся добре, а завтра до церкви піду.

С а в к а. Ну, а ти ж, Тимоше, не забув хоч стежки до церкви?

Т и м і ш. Е, ні, цього не кажіть! Я змалку любив ходити до церкви.

С а в к а. Горобців у дзвіниці драти?

Т и м і ш. То тільки раз і було так, хлопці підмовили, а я сам плохий. Та хіба ж ви мене не знаєте? (*Достає тютюн*). Може, дядьку, покуримо, ось у мене свіженький тютюнець.

С а в к а. Сховай, козаче, свій тютюнець, бо не буде діла.

Т и м і ш. Як саме?

С а в к а. А так: дочку в хату загнав, а воза в клуню закотив.

Т и м і ш. Якого воза? Що це ви кажете?

С а в к а. А як лягаю спати, то ще й дрюка кладу коло себе.

Т и м і ш. Про що це ви?

С а в к а. Про те ж таки, що й ти знаєш.

Т и м і ш. Щось ви говорите таке, чого я ніяк не врозумію. Мабуть, краще я піду собі. Добраніч!

С а в к а (*сміється*). Іди здоровий!

Т и м і ш (*одійшовши далі, ніби сам до себе*). Бач, які порядки вже заводяться! Роби цілий тиждень, як віл, а прийде свято, то ще тобі й гуляти не вільно. Ні, так воно не буде!

С а в к а. Ну, вже ж так, як і ти думаєш, мабуть, не буде.

Т и м і ш (*уперто*). Побачимо.

Тиміш пішов. Савка зачинає ворота, далі позіхає і йде в снін.

Зачинає двері. Чути, як гуркотить засув.

VII

Чути з різних кутків співи по селу. Іноді виривається молодий гомін, парубочі гуки. В гомін уплітається клепачка.

В хаті тихо прочинається вікно, з його визирає

О л е н а, схилиє голову на руку.

О л е н а (*говорить до матері, що десь у хаті*). Чого вам, мамо? Ну, й що ж робити маю, коли мене й сон не бере. (*Крізь плач*). Ой мамо моя, матусенько, коли б же ви знали, як-то тяжко той вечір сподіваний утеряти. Та коли б ще ви знали, який же то вечір! Сьогодні обіщався надійти з Брусової на вулицю Олекса з скрипкою, з Поливчаного Павлик із бубном. Наталя казала, що одягнеться за циганку та ворожити всім буде. Всі подружки будуть гуляти, будуть співати, а ти, Олено, коло вікна сиди та рукавцями тільки сльози витирай. Жмілька того віку дівочого, та й того не дають прожити вільно. Чи я ж у вас неслухняна, а чи я лінива? Чи я у

вас наймичка? Чи я у вас у черниці наречена? Чи, може, десь долі я у вас не маю...

Чути музики.

(Раптом кидається, радісно). Ой мамцю, музики! *(Приграв губами, робить плечима рухи, ніби танцює).* Ой мамо рідненька, ой пустіть же мене, та ще й швидше, бо як не пустите, то серце моє розірветься на дві половини! Ой-ой-ой!.. *(Схиляє голову. Пауза. Переговорює матір).* Дурна! Завжди я у вас дурна! Ні, бачу, не шкода вам своєї дитини! Колись, може, і згадати буде нічим своє життя у батька. І не сходила гарно, і не згуляла вільно, тільки наробилась та нагорювалася... Ех, та що й казати. *(Тихо приспівує тій пісні, що десь на вулиці співають).*

Чорноморець, матінко, чорноморець...

(Гірко). Мала ще ти, кажуть!.. За плугом ходити — не мала, а на вулицю погуляти — мала... Бач, яка правда на світі. *(Зітхає).* Ну, дарма... Мабуть, уже мені така судилася доля, щоб мій вік молодий проминув марно. Одягнуся в чорне, — піду в черниці запишуся. Або простуджуся та й кашляти буду. *(Крізь сльози).* Буду кашляти та марніти, а далі умру...

Співає соловей.

(Прислухається, далі радісно). Мамо! Мамо! В Матвієвому саду соловейко співає. *(Пауза).* Сплять уже... *(Схиляється на руку, слухає соловейка, передражнює його).*

VIII

До вікна крадучись підходить Тиміш. Побачивши його, Олена полохається, далі махає йому руками, щоб не підходив. Тиміш манить її рукою, киває в той бік головою, звідки чути співи. Олена крутить головою, що не можна.

Тиміш *(тихо)*. Ходім.

Олена *(теж тихо)*. Не можна.

Тиміш. Чому?

Василина *(вигинається з вікна, тихо, але виразно)*. Не пускають...

Т и м і ш. Хлопці й дівчата казали, щоб я без тебе й на вулицю не вертався! Я і вчора приходив по тебе.

О л е н а (*зітхає*). Не можна.

Т и м і ш. Ну, то і я не піду без тебе. (*Підходить ближче, бере її за руку, далі за другу*).

О л е н а. Ой, не тисни дуже! Це, мабуть, ти скучав за мною?

Т и м і ш. А то хіба ні? Третій вечір, як бачив.

О л е н а. А дуже скучив?

Т и м і ш. Як скучив! (*Через її плече зазирає в хату*). У вас сплять уже?

О л е н а. Сплять.

Т и м і ш. Ось як. (*Цілує її*).

О л е н а. Ой лишенько! Тимоше, це вже ти й цілуєш мене?

Т и м і ш. А хіба не можна?

О л е н а. Бач, який ти...

В хаті мов щось тріснуло — зводять лемент Василина.

ІХ

В а с и л и н а. А, трясця ж вашій мамі з такою роботою...

О л е н а (*сполохано одпихає Тимоша*). Мати! Мати проснулася, тікай швидше!..

Тиміш ховається за стіну, випускаючи її руки з своїх.

(*Голосно до матері*). Хто ж тут такий? Нікого немає. (*Пауза*). О, таке й вигадаете: «Цілувалися»... То, може, вітер... то лист... то, мамо, вітер листом має! (*Пауза*). Ну, самі подивіться. (*Дає ознаку Тимошеві, щоб ховався*).

Тиміш трохи одсувається од вікна, тулиться до стіни.

Олена ховається в хаті, на її місці з вікна вихилилась Василина.

В а с и л и н а. А де це тут той вітер, що дівчині не дає спати? (*Побачивши Тимоша*). О, а це ж що за почвара сидить під хатою?

Т и м і ш. Я собі проходила людина: сів трохи спочити.

В а с и л и н а. А не пішов би ти, проходила людина-парубоче, з-під вікна під три вітри? Бо як візьму рогач та займу з-під хати, то й куди тікати не

втрапиш!.. Чого тобі треба тут? Що ти забув у нас? Немає тобі іншого місця сісти?

Т и м і ш. Це, бачте, так ваша хата, тіточко, мені вподобалась; іду собі, дивлюся: хатиночка, як лялечка, біленька, веселенька, думаю собі — дай я посиджу трохи коло цієї хорошої хати.

В а с и л и н а (*здержує усмішку*). Бач, яка лисичка. Іди ж ото і не базікай мені отут! Не спів слова сказати дівчині, та вже й із цілуванням липне! Що це вона, обцілована в мене, чи як? Не годиться, батьків сину, так робити... Де це так добрих батьків діти гуляють?

Т и м і ш. Тіточко, що-бо ви кажете! Та я й слухати соромлюся, як ото хто про цілування говорить! То ж од Бога гріх, од людей сором. Хіба ж я цього не знаю! Та коли я що або що...

В а с и л и н а (*не втерпівши, сміється*). І де воно зародилося отаке?

Т и м і ш (*улесливо*). Тіточко, пустіть!

В а с и л и н а (*набирає суворого вигляду*). Кого? Куди?

Т и м і ш. Може, ви гадаєте, що в нас на вулиці яка пустиня. У нас, тітко, немає того, як буває в інших: щоб пустощі заводили або плескали непотрібне. Поспіваємо трохи, потанцюємо та й спати ідемо. (*Швидко*). У нас, тіточко, вже й скрипочка є!

В а с и л и н а (*зацікавлена*). Ну? Вже десь і на скрипку розжилися?

Т и м і ш. Там скрипочка, тітко, скрипочка! Як душа! Як заграє дрібнісінько та тонісінько, то всього тебе і підіймає, так і тягне до танку!

В а с и л и н а (*мінючи голос*). Слухай, Тимоше, я чула, що ти до танців майстер?

Т и м і ш. І до роботи!

В а с и л и н а. Про роботу я вже не питаю! То оце я й кажу... (*Несподівано жартівливо*). Чи не затанцював би ти мені якої? Люблю, як хто хороше танцює!

Т и м і ш (*швидко*). Добре, а тоді пустите?

В а с и л и н а. О, ти вже зараз і договоришся. Треба ж спершу побачити, а може ж, і не варт буде!

Т и м і ш. То як же його без музиків?

В а с и л и н а. Та кат його бери, хоч і без музиків!

Тиміш приграє на губах і танцює.
Василина дивиться, милується.

Т и м і ш (*скінчивши танок*). Ху!.. (*Витирає ніт*).
Ну, тепер пустите?

В а с и л и н а (*подумавши*). Ні, не пущу! Приходь завтра, хай іще Савка побачить... (*Резоче*).

Т и м і ш. Тьютю, ви ж обіцялись!

В а с и л и н а. Що? Та довіку цього не буде, щоб я сама дочку гулять до парубка посилала! Що це ти, схаменися! А ще розумний, кажуть!

Т и м і ш. Пустіть, тьютю, а то не підумав звідціля!

В а с и л и н а. Хоч до самісінького ранку сиди, не пущу.

Т и м і ш (*загрозово*). Ой дивіться, тьютю! Краще пустіть без клопоту!

В а с и л и н а (*позіхає*). Нема! Нема в мене дочок для тебе! Іди й голови моєї не мороч. (*Зачиняє вікно*).

Х

Тиміш сідає на призьбі, стиха насвистує, щось думає.

Далі рішуче встає, підходить до вікна, з осторогою прочиняє його.

Т и м і ш. Ви ще, тітко, не заснули? Оце ж і мені чогось не спиться. (*Позіхає*). Хочете, я скажу вам казку. Ось слухайте: був собі чоловік та жінка, і була в їх дочка. Ось виросла тая дочка, треба вже їй гуляти, а її не пускають... Одного вечора дочка й каже матері: пустіть мене, мамо, на колодку, бо вже мене дівувати кличуть. А мати й каже: не пущу я тебе гуляти, іди краще до хати та лягай спати. Так. Полягали вони спати... (*Таємничим голосом*). І щоб же ви думали собі, тіточко,— не докажу вже, як воно саме сталося, тільки до самого Божого світанку ніхто в їх і очей не зводив...

З вікна швидко висовується рука з деркачем.

(*Ухилляється*). Це вам, тітко, мухи спати не дають? І що це за диво, що вам не спиться та й не спиться! Чи не з очей це вам сталося? Ось давайте, я вам пошепчу, бо я трохи перейняв од баби Мар'яни. (*Схилившись над вікном, починає одшпигувати*). Кури-кури рябенькі, у вас голови маленькі, а в роженій й хрещеній раби Божої Василяни голова велика. Скрикніть ви сон із усіх сторін на рожену й хрещену... (*Спиняється, прислухаю*

чись до перегуків, що долітають із вулиці; одходить од вікна, слухає, зацікавлений).

Перегуки починаються десь далеко з вулиці, наближаються до Савчиної хати. Спершу нерозбірні, далі ясніші.

Здалеку: «Передай... кана-ат... через двадцять ха-ат!..»

Ближче: «На чію?» Здалеку: «На Савчину, на Щербинину!»

Ближче: «А про що саме?»

Здалеку: «Нехай дівчини на печі не ховає та до нас на вулицю пускає!..»

Далі починає в свою чергу ближчий голос:

«Передай канат через двадцять хат...»

Т и м і ш. На чію?

«На Савчину, на Щербинину!»

Т и м і ш. Про що саме?

«Нехай дівки на печі не ховає, швидше на вулицю пускає!..»

Т и м і ш. Передаю!.. (*Швидко підходить до вікна, починає галасувати*). Тітко, чуєте, тітко-о! Ось слухайте, яка на вас іде слава! Тітко, го-ов!..

XI

Виходить із-за хати С а в к а, заспаний, за спину ховає батіг.

Т и м і ш (*швидко одходить од вікна*). О, вже й дядько Савка встали! Завтра ж неділя, чого це ви так рано схопилися?

С а в к а (*протираючи очі*). Ну, кажи, чого тобі треба тут?

Т и м і ш. Нудно, дядюшка, самому отут сидіти, то я собі й гомоню, щоб не задрімати.

С а в к а. І довго оце ти будеш тут сидіти?

Т и м і ш. Оце ви вийшли, спасибі вам, то я ще побуду.

С а в к а. І довго?

Т и м і ш. Дасте сірника, то й до ранку просиджу.

С а в к а (*раптово кидається на нього з батогом*). А цього ти не покуштуєш іще?

Т и м і ш (*метко одхиляється*). Е, ні, це ви дурно турбуєтесь! (*Сміється*).

С а в к а (*одсміхнувшись*). Меткий, вражий хлопець! (*Мінючи голос*). Іди, Тимоше, сюди, я маю тебе щось питати.

Т и м і ш. Кажіть, я й звідціля почую.

С а в к а. Батько ходив до економії?

Т и м і ш. Ходили.

С а в к а. І що ж — узяв?

Т и м і ш. Три десятини.

С а в к а (*підступаючи ближче*). По тринадцять?

Т и м і ш. По одинадцять.

С а в к а (*наближаючись знову*). Бач, я ж казав, що немає чого хапатися.

Т и м і ш (*одступає назад, сміється*). Ой і хитрі ж ви, дядьку, тільки не на того напали: я й думку вашу знаю! (*Іде з двору*).

С а в к а. Зажди, я ще скажу тобі щось!

Т и м і ш. Хай уже краще другим разом.

С а в к а. Ну, іди ж ото, вражий сину, та й не оглядайся!

Т и м і ш. Не журіться, я далеко не зайду.

С а в к а. Слухай, Тимоше, кажу тобі без жартів, дай нам спокій! А того, що ти загадав, не буде. Правду кажу! А то щоб ми ще й не посварилися з тобою!

Т и м і ш. Буде чи не буде — побачимо далі. (*Пішов*).

ХІІ

С а в к а (*довго й люто позіхає, крутячи незадоволено головою*). Ху! І де ти в лихोї години взявся, бусурменський парубочел!.. Так же був заснув... (*Новий наступ позіхот, ще лютіших*). Сказився б ти йому, вражий сину.

Чути парубочі вигуки.

(*Прислухається*). Та й ні втоми їм, ні угаву немає! (*Зіває як не перерветься*). Тьху! (*Пішов*).

З гамору десь виривається на селі пісня-дуєт:

Ой у полі вітер віє,
А жито половіє,
Що парень дівчину вірнесенько любить,
А зайнять не насміє...

Щебечуть солов'ї.

ХІІІ

Виходить Тиміш із опудалом. Становить його проти вікна, чіпляє до його папір і починає на два голоси розмову.

Тиміш. Добривечір!

— Здорові.

— А чи тут живе Савка Щербина?

— Тут, а нащо він вам?

— Коло млина у нашому Брусові була оце рада — парубків та дівчат громада. Розмовляли, дивувалися, що всі дівчата на вулиці, а Щербининої Олени немає. Писарів скликали, на папері писали, до Савки Щербини пересилали: дядюшко Савко, ще й ви, тітко Василю, дівчини Олени не баріть, не гайте, на ніч не ховайте, до нас швидше на вулицю пускайте, бо як не будете дівчини на вулицю пускати...

ХІV

У вікні з'являється Олена.

Олена (*швидко махає рукою, щоб тікав*). Тимоше, Тимоше!

Тиміш. Чого, Олено?

Олена. Тікай швидше... (*Побачивши опудало*). Ой лишечко, яке страшно!.. (*Знову першим голосом*). Тимоше, Тимоше, ховайся швидше, бо мати вхопили рогач та побігли в комору будити батька! Швидше!..

Тиміш. Куди ж мені ховатися?

Олена (*махає рукою*). Швидше, швидше! Бо йдуть уже! (*Сама ховається в хаті*).

Тиміш озирається навкруги, далі лізе у вікно, в хату.

(*В хаті*). Куди це ти?! Ох, мені... А лишенько!

В хаті чути сміх, далі затихає.

ХV

Із-за обох боків хати викрадаються Савка й Василина.

Савка з батоном, Василина з рогачем. Зразу кидаються до опудала, далі мовчки спиняються перед ним.

Василина. Що воно за мара!..

Обоє розглядають опудало.

Савка. Чи в шинелі, чи в сюртуці...

В а с и л и н а. І бриль на голові.

С а в к а. Ще й бриль цілісінький.

В а с и л и н а. Чи не з панського саду це він його пририпив? (*Критично оглядає опудало*). Який... (*Сміється й штовхає його рогачем*). Ану, дядьку, повернися!

Т и м і ш (*із хати*). Там отой чолов'яга бумагу приніс до вас...

С а в к а (*б'є об поли руками*). Чи ти бачила отаке? Вже і в хату зашився!

В а с и л и н а. Оце так! (*Біжить у хату*).

С а в к а (*швидко*). Зажди, Васирино, не так: стережи його коло вікна, а я побіжу в хату!..

Побіг у хату; у вікні з'являється Т и м і ш; Васирина заміряється рогачем. Тиміш ховається. Стукає другим вікном, що за рогом хати.

Василина біжить туди. Т и м і ш знову з'являється в першому вікні, вискакує з хати, тікає.

В а с и л и н а. Ох ти ж сибірний!..

XVI

С а в к а (*вибігає з хати*). Що, втік?

В а с и л и н а (*здивовано*). Як він утік — я й сама не знаю!..

С а в к а (*сердито*). А де ж твої були очі на той час?

Т и м і ш (*схилившись на тин, спокійно*). Та не сваріться, я тут — осьдечки!

С а в к а (*люто*). Тимоше! Іди геть, бо погано буде!

Т и м і ш. Та ще вже буде, те й буде, а я ще ось думаю музики сюди гукнути.

В а с и л и н а (*сміється*). Що ти вдієш із таким сибірним парубком!

С а в к а (*до Василини*). А ти й рада! Їй смішно! Коли б узяв оце дочку, а тебе міряти батогом!..

В а с и л и н а. Тю на тебе — за що?

С а в к а. Оце моє діло за дочкою дивитися? Сама ти ради їй не даси? Ти ж якась мати...

В а с и л и н а. А ти — батько.

С а в к а. Та нехай вашому чорт батькові. Про мене — хоч і обоє біжить на вулицю: і мати, і дочка! Я наробився! Я натрудився за день — дайте мені хоч раз у тиждень доспати!

XVII

О л е н а (*виходить на поріг, плаче*). Тату! Мамо! Ідіть у хату! Чого ви завелися надворі? Нащо ви людей туманите серед ночі!

С а в к а. А ти не цвірінчи там, вилупок! Розумна яка вишукалася! Ти вже велика? Ти вже дівувати хочеш? Ти вже розумніша за батька? Ну, то й іди під три чорти з моєї хати! Іди собі хоч під шум! Хоч у прірву!

Т и м і ш. Отак би й зразу!

В а с и л и н а (*до Олени*). Ну, то чого ж дожидаєш — іди, коли батько велить.

О л е н а (*плачучи*). Куди я піду — я не хочу!

Т и м і ш (*побожно*). Бачте, які тепер слухняні діти!

О л е н а. Сьогодні піди, а завтра що буде!

В а с и л и н а. Іди, дурна, поки не бита!

Т и м і ш. Та чого ви панькаєтесь із нею — ломи-гою її.

В а с и л и н а. (*рішуче кидається до Тимоша з рогачем*). Ой ти ж мені, пройдисвіте, допік уже до живих печінок!..

С а в к а. Василю, зажди... Куди ти?..

О л е н а. Мамо!..

XVIII

Д і д К и р п і л ь (*виходить із клепачкою*). Що тут таке? Що тут за шум?

В а с и л и н а. Діду Северине, придержте мені оцього голінного!

Д і д К и р п і л ь. Ага! Це той пробийголова Тиміш. Я його давно знаю! (*Розставляє руки, переймає Тимоша*).

Зчивняється гамір.

В а с и л и н а. (*захоплено ганяється з рогачем за Тимошем*). Та ти ж таки не втечеш од мене! Ні, не втечеш!

Т и м і ш (*ухиляється од неї і од діда, співає разом із тим пританцювувати і приспівувати*).

Гоп, Сидір з невісткою,
Як опече кописткою...

О л е н а (*плачучи*). Ма-амо! Мамо! Що-бо ви робите!

Сорому вам немає! Зчинили отаке серед ночі! Це ж завтра й на вулицю не виходь. Острамите на все село, ославите! Ма-амо!

С а в к а (*вертиться на всі боки*). Василю! Ось покинь, кажу, Вас... (*До Тимоша*). Тимоше! Слухай сюди. (*До діда*). Діду Северине — ідіть зараз гукніть... (*До Олени*). Та чого хоч ти скиглиш тут? Чи тобі заціпить сьогодні! (*До Василини*). Та ти чуєш чи ні? Тим... Олено... Чи то пак: тьху! Василю!

Гамір збільшується. До гомону приєднується соловей.

(*Голосно*). Годі! Та годі, кажу! (*Кричить із протягом*). Тьху на вашого батька!.. (*Кидає батогом об землю*).

Гамір замовкає. Всі спиняються.

Це вже таке настало, що затуляй вуха й тікай із своєї хати безвісти. (*Знизує безпорадно плечима*). Іншого нічого не придумаш! (*Раптово хапає із землі батіг, швидко іде до Олени*). Кажі мені, ти чого ще дожидаєшся? Чи ти, може, хочеш, щоб я уклонився тобі та став тебе прохати: «Іди, моя доню, на гуляннячко»? Ти цього сподіваєшся? Кажі — цього?.. (*Раптово хльоскає її батогом*). А цього не хочеш? Не хочеш? Не хочеш?

Т и м і ш. Дядьку, чуєте, дядьку Ви хльоскайте, та не дуже!

В а с и л и н а (*тим часом підкралась непомітно до Тимоша, мірляє його рогачем по плечах*). Ось тобі! Ось тобі, шибенику! (*Регоче*). Я ж таки докажу тобі!..

Тиміш і Олена тікають. За одним женеться Василина, за другою — Савка.

Д і д К и р п і л ь. Ну й діти тепер понаставали! Ну й діти!..

Деся обізувалась голосно, переможно вулиця з висвистом та з вигуками:

Ой що ж то за шум учинився,
Що комар та на мусі оженився!..

З а в і с а

КУДИ ВІТЕР ВІЄ

Малюнок на одну дію

ДІЙОВІ ОСОВИ

Корецький — людина років 30—35.

Паві Корецька — його жінка.

Панна Ліза — сестра Корецького.

Коломієць — студент-українець, квартирант
Корецьких.

Рошин-Демидов — офіцер-доброволець.

Другий офіцер.

Діється на київських дачах в часи облоги Києва республіканським українським військом* у грудні місяці 1918 р.

Середина кімнати. Прямо, праворуч і ліворуч — двері. Стіни густо увішані фотографіями, листівками, картинами — додатками до ілюстрованих журналів, між ними великий портрет поета Шевченка в шапці. В одво із вікон зазирає в кімнату інзем уквітчана сосна. На ліжку, з гримасою хворого, лежить Корецький, Коломієць в задумі ходить по кімнаті нероздягнений, примарнілий.

Корецький (*позіхаючи*). Ви не чули — газети не вийшли й сьогодні? (*Коломієць не чує*). Так, ніби я носом чую, що сьогодні буде щось. Чи не увійдуть-таки в город сьогодні українці.

Пауза.

(*Гукає голосніше*). Миколо Федоровичу! Про що це ви так загадалися?

Коломієць (*не прокидаючись од задуми*). Що?

Корецький. Питаю, газети й сьогодні не вийшли?

Коломієць. Газети? (*Глибоко зітхає, кидається*). Ні, не вийшли.

Корецький (*співчуваючи*). Що це ви, носитеся з зубами?..

Коломієць (*зітхає*). Знаєте, з того часу, як у нас унизу розташувався добровольчеський штаб, я ні на одну мить не маю супокою. Аки на голках або на гарячому угіллію сиджу.

Корецький. Та плюньте ви на це.

Коломієць (*з підозрінням*). Кожну хвилину,

---

* Республіканське українське військо — тобто військо Директорії, яке у грудні 1918 року вступило до Києва. (*Прим. авт.*)

кожну мить чекаєш: ось в кімнату вскочить якийсь Роланд-зброєносець: ви хто такий? Ваше посвідчення? Ваше відношення до мобілізації? Сюди-туди, ага! Українці! І цап голубчика. А з українцями у їх розмова коротка.

К о р е ц ь к и й. Та ви не турбуйтеся, — поменше ходить по улицах, а сюди вони не зайдуть.

К о л о м і є ц ь (*певно*). Зайдуть.

К о р е ц ь к и й. Тут їм діла немає ніякого.

К о л о м і є ц ь. Так то здається, але ви трохи так покрутить мозком, то й побачите, що й діло знайдеться. (*Тихіше, з підозрінням*). Як ви гадаєте, можна не помітити чудовий профіль нашої панни Лізи, живучи в одному дворі? Або хоч і ставну постать самої Катерини Дем'янівни?

К о р е ц ь к и й (*сміється*). Он куди загнув! Чи помітять, чи ні, а ви вже турбуєтесь! Ну, неймовірна ж ви людина!

К о л о м і є ц ь (*певно*). Ні, ні! Ви не дивіться на це так поверхово! Іще вас запитаю, як ви думаете: для наших із вами карих очей наші дами так екстрено ще з вчора вхопились мить і гладить!

К о р е ц ь к и й (*нетерпляче*). Ну?

К о л о м і є ц ь. Ну, от я вам і кажу: не зайде ще сонце, як тут буде їх повнісінько в кімнаті і по справах, і без справ.

К о р е ц ь к и й (*позіхаючи*). Це, скажемо, так: офіцерня до жінок народ спритний — зразу рознюхають, де є яка панна чи жінка. (*Сміється*). Як це ви зразу все це заздальгідь зміркуєте?

К о л о м і є ц ь. Отож-бо то і є... Я вже у вікно заглядев, як один юний серцепожиратель у касці посилав услід панні Лізі саме ніжне з возведенієм очей к небесам і приложенієм руки до серця зітхання...

Пауза.

(*Глибоко зітхає*). Тікать? Але куди втечеш? До своїх через фронт — нема чого й думати, в город тепер так не пройдеш: скрізь на мостах стоїть варта... От прокляте становище!

К о р е ц ь к и й (*байдуже*). Нічого, буває і гірше...

Коломієць (*кидає на його гострий погляд*). Ви думаете?

Корецький (*позіхаючи*). Людям траплялося ще й не так.

Коломієць (*дивиться на його пильно*). Людям усяк траплялося... (*Трохи ядовито*). Але дивіться, щоб і вам теж чогось не трапилося, як унадається сюди золотопогонні гості.

Корецький (*швидко*). А я їм що винен? Я, слава Богу, не український студент, чого мені боятися?

Коломієць. Ні, я не про те, шановний добродію! (*Увідливо*). Ви гетьманській мобілізації підлягаєте?

Корецький (*роздратовано*). Я человек бальной. (*Рішуче натягає на себе одіяло*).

Коломієць. Так, хворий. Це ми, звичайно, бачимо, але ми бачили, як учора вели багато хворих до штабу, покропляючи нагаями, шомполами, та прикладами, та коліньми! Істинно вам говорю — усі вони так летіли, що ніякий здоровий їх не дожене.

Корецький (*крутить уперто головою*). Це мене не торкається, я знати нічого не хочу — я бальной...

Коломієць (*підходить до нього ближче*). Добре. Допустимо. Але все ж кажуть — береженого і Бог береже. Зробіть ви, Антоне Аркадійовичу, ось що: накажіть ви, і накажіть суворо і рішуче, як дійсний голова сім'ї, вашій шановній дружині і вашій прекрасній сестриці, щоб вони ні в якому разі сюди офіцерів не пускали. (*Тихіше*). Ні в якому разі! Хай скажуть, що тут лежать хворі на іспанку, на тиф і що сюди ходить заборонено. Можна буде на дверях навіть папірець такий наліпить: «Здесь...» (*Прислухається*). Либонь, хтось іде!

Корецький. Та то, мабуть, наші вертаються.

Коломієць (*підходить до дверей, прислухається*). Так ніби стук для дамських черевичок занадто енергійний. Про всякий випадок треба з своєю персоною приховатися. (*Швидко іде в свою кімнату навшпіньках, підбираючи поли*).

В кімнату вбігають панна Ліза і пані Корецька в піднесеному настрої, веселі, гомінкі. Обоє наспівують:

На солнце оружем сверкая,
При звуках лихих трубачей,
По улцам пыль подымая...

Корецький. Де вас дідько носить до цього часу? В кімнаті не прибрано, квартирант і досі без чаю, а вони десь без вісті позабігали.

На його не звертають уваги.

Пані Корецька. Ліза, ти що надінеш?

Панна Ліза. Я? (*Швидко*). Знаєш, Катя, він уже узивав мене (*мрійно приплющує очі*) «сестриця». (*Рішуче*). Я думаю одітись сестрою.

Корецький (*насторожено*). Куди це збираєтесь?

Йому не відповідають. Обидві заклопотано крутяться по кімнаті, лихорадочно пудряться, дістають флакончики з пахощами, визнаються в дзеркало.

Пані Корецька (*щось нишком радісно розказує панні Лізі, чути*). Поцілував ручку...

Корецький (*нетерпляче*). Та куди це ви збираєтесь, куди?

Пані Корецька. А правда, що він — князь?

Панна Ліза (*певно, суворо*). Князь... як же? Самий настоящий князь.

Корецький (*кричить*). До кого я говорю? До вас чи до стіни?

Пані Корецька (*спокійно*). Чого ти кричиш?

Корецький. Я питаю: куди ви оце прибираєтесь?

Пані Корецька. Ну, а тобі що до того? Лежи собі, коли лежиш. (*Пауза*). Підемо, будемо помагати перев'язувати ранених.

Корецький. Куди?

Пані Корецька. До штабу — куди! Кажуть сьогодня, може, бій буде лютий.

Корецький (*здивовано*). Ну, а вам що до того?

Пані Корецька (*регоче*). Ха-ха-ха. (*До панни Лізи*). Ну, не будемо гаятися — давай одягатись!

Швидко іде в другу кімнату. Корецький дивиться їй услід алісно здивованими очима, далі енергійно спльовує, махає рукою і, одвернувшись до стіни, кладе голову на подушку. Панна Ліза чепуриться коло дзеркала. Виходить із своєї кімнати Коломієць.

Панна Ліза. По улицах скрізь розліплени воззванія. Тисячі, мільйони воззваній... На стовпах, на вікнах, по стінах... «К оружию! К оружию!»... «Спасайте родину!»

Коломієць (*ехидно*). Так що це вже, панно Лізо? «Долой українцев и да здравствуют добровольцы?..»

Панна Ліза (*швидко повертає в його бік голову і, побачивши його, змовкає; перегодя, суворо*). І то люди, і то люди — помагати треба усім страждущим.

Коломієць. Звичайно: чи буде він українець, чи доброволець — те ваги не має, — аби був офіцер.

Панна Ліза. Я ніколи не взивала себе щирою українкою.

Коломієць. Справедливо. Що ви говорите по-українськи, це ще нічого не каже. Коли буде треба, можна зразу перемінить мову, але, бачте, мені чогось здавалось, ніби колись ви подавали прохання, щоб вас прийняли на службу в одну українську інституцію. Більше того: мені так трохи пригадується, ніби колись ви ходили за синьо-жовтими прапорами, кричали «слава» і співали «Ще не вмерла Україна». Було це коли-небудь, панно Лізо, чи це мені тільки снилося так?

Панна Ліза (*злісно блискає на його очима; дали спокійно, діловито*). Катя, я думаю снять со стени портрет этого Шевченка.

Пані Корецька (*з другої кімнати*). А що він тобі шкодить?

Коломієць. Від нього дьогтем смердить...

Панна Ліза. Він псує фон усієї кімнати.

Пані Корецька (*з другої кімнати*). Ні, ні, не треба. Не здіймай. А то часом вернуться українці, то щоб не списали нам (*сміється*) наш фон нагаями.

Коломієць. А панні Лізі чого боятися? Панна Ліза тоді, певне, полине разом з гетьманськими орлами.

Панна Ліза (*виразно до Коломійця*). Я с вами не разговариваю...

Пауза. Панна Ліза заплітає перед дзеркалом косу. Коломієць сідає на канапу, перегортає альбом, осміхається, щось собі міркуючи.

Корецький починає кашляти і стогнати, очевидно, бажаючи звернути на себе увагу.

Коломієць (*дипломатично*). Знаєте, панно Лізо, власне кажучи, за що ми з вами маємо сваритись?.. Скільки я живу у вас, ми тільки те й робимо з вами, що сваримось.

Панна Ліза (*миролюбно*). А хто ж цьому винен?

Хто? Од вас же ніколи доброго слова не почувеш — все тільки шпилечки та насмішечки...

К о л о м і є ц ь. Е, що там давнє згадувати, — що було — минуло. Коли б оце ви сиділи дома, ми б і тут не скучали. Увечері пішли б погуляти до трамвая, на лід пішли б поковзатись.

П а н н а Л і з а (*неймовірно дивиться на нього, догадуючись*). Чого це ви такий добренький стали? То, бувало, ніяк із кімнати його не витягнеш, а тепер сам рветься.

К о л о м і є ц ь (*набираючи безжурного вигляду*). Ну, а що ж себе нудити? Надворі стоять чудові ясні дні, місячні ночі.. того, як його... (*підбирає слова*) сосни в інеї — скрізь чудово, як у тій казці, а я сушу та в'ялю себе за книжками. (*Театрально*). Ні, годі! Кидаю од цього часу книжки, починаю гулять, до панночок залицятися, закохуватися. Один раз молодість буває. Правда ж, панно Лізо?

П а н н а Л і з а (*позирає на нього з підозрінням*). Еге-ге! Ні-ні, не одурите А ви скажіть мені, чого ото у вас такий вид кислий, ніби хворіли або ніч не спали? Чуб не стрижений, сам не голений, зім'ятий. (*Морщиться*).

К о л о м і є ц ь (*зітхає*). «Это все любовь-злодейка...»

П а н н а Л і з а (*іронічно*). У кого ж це ви так закохалися?

К о л о м і є ц ь (*живіш*). Угадайте.

П а н н а Л і з а (*регоче*). Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!.. Любов... (*Перестає реготати, задирливо*). А от візьму і покажу!

К о л о м і є ц ь (*здргнувши*). Що ви кажете?

П а н н а Л і з а. Покажу, що у нас сидить студент-українець, який не пішов воювати за гетьмана.

К о л о м і є ц ь (*схоплюється з місця*). Будь ласка! Прошу! (*Ходить збентежений по кімнаті*). Будь ласка... покажуйте, хоч зараз.

П а н н а Л і з а. Ага, злякалися? (*Регоче*).

К о л о м і є ц ь. Нічого я не злякався, покажуйте! Але мусите знати: коли б мене гетьманці, скажемо, арештували, мої товариші, коли прийде сюди наше військо, цього вам не подарують!

Ліза дурнуватو і сполохано лупає очима.

Пані Корецька (з другої кімнати). Та то вона жартує... (Швидко виходить із другої кімнати, застібаючи останню ґнопку на блузі). Хіба ви думаете, що ми вже такі дурні, щоб зробили це? Це вона пожартувала.

Коломієць (осміхається). Звичайно, звичайно! Хіба ж я сам не знаю! Я теж жартую!

Панна Ліза (нерішуче). Подумаєш, які страшні ваші українці. (Глянувши на пані Корецьку, злякано). Катю, ти вже оділася?

Пані Корецька. Я готова. А ти ж що тут робила?

Панна Ліза. Катю, ти ж зажди мене, я зараз, в одну мить!

Пані Корецька. Ну, марш, одягайся, та швидше.

Панна Ліза, доплітаючи косу, побігла в ту кімнату, звідки вийшла пані Корецька. Пані Корецька, напудрена, переодягнена, з помітно підведеними бровами, в празникового настрої, починає ходити по кімнаті, нікого не помічаючи, мрійно осміхається і з захопленням співає:

«Забыты нежные лобзанья...

Корецький починає бухикати, дедалі дужче, й дужче, й дужче; заходиться од кашлю.

Коломієць (набираючи серйозного вигляду). Катерино Дем'янівню, вам би треба звернути увагу на Антона Аркадійовича, у нього, здається, іспанка починається.

Пані Корецька (ніби не чує, співає). «Уснула страсть, прошла любовь»...

Корецький (повертається до неї лицем, злісно). Хіба що їй в голові? Чоловік з постелі третій день не встає, а їй... (кашляє) в голові «нежныя (кашляє) лобзанья»...

Пані Корецька (грубо). Лежи-лежи. (В тому ж настрої співає далі). «И память прошлого свиданья уже не...»

Корецький. Почула паничів — як розщобеталася! Аж зашарілася... Ще й співать почала. Півниця яка знайшлася — куди ж пак! Хоч у оперу... Чисто тобі Вяльцева.

П а н і К о р е ц ь к а (*тим же голосом*). Лежи-лежи. (*Співає*). «Уже не волнует больше кровь».

К о р е ц ь к и й (*передражнює*). «Ручку поцілував» — як же... а вона, дурепа, зраділа тому, розцвілася...

П а н і К о р е ц ь к а (*дражниться*). І поцілував. (*Проходить мимо Корецького і перед його губами проводить рукою*). Так пригнувся чемненько, та й... (*Цілує повітря*).

К о р е ц ь к и й (*люто*). Та що це за розпушта така... Скидай мені зараз свої наряди! Став самовар! Я тебе швидко візьму в руки. Став, кажу, самовар зараз!

П а н і К о р е ц ь к а (*свариться пучкою, стиха, погрозливо*). Тсс... Не дуже. Минулося. (*Спокійно*). Не великі пани — і самі можете поставити собі самовар, а ми з Лізою будемо пити чай там... (*Мрійно декламує*). «Не откажите разделить с нами чашку скромного офицерского чаю...» (*Навчаючи, до Корецького*). От так треба поводитися з дамами. А то (*передражнює*): «Став мені самовар!»

К о р е ц ь к и й (*передражнює*). «Офицерского чаю». (*Люто*). А ті! Ті! Ще називаються — офіцери! На фронті кров лється, люди гинуть з голоду, а вони... «нежненькі лобзанья» заводять, ручки цілують... (*Грізно*). А воювати! Воювати, чортові душі!

П а н і К о р е ц ь к а. Не кричи ти, завоювателю!

К о р е ц ь к и й (*погрозливо, стихаючи*). Ну, добре! Підождіть-підождіть трохи. (*До жінки*). Тобі, думаєш, теж так минеться? Зажди-но!

П а н і К о р е ц ь к а (*презирливо*). То й що ж з того, як підождемо!

К о р е ц ь к и й. Побачиш. (*Киває кудись убик головою*), Тут вони недалеко...

Пауза.

Прийде на вас Петлюра! Він вам покаже «нежненькі лобзанья»! Як приварить двадцять п'ять шомполів, будеш тоді пам'ятати, коли тобі офіцери ручки цілували!

П а н і К о р е ц ь к а. Далеко куцоному до зайця, так твоєму Петлюрі до гетьмана. У гетьмана гармати, у гетьмана кулемети, а у Петлюри що?

К о р е ц ь к и й. І в Петлюри гармати, і в Петлюри

кулеметні! *(До Коломійця)*. Миколо Федоровичу, є в Петлюри кулемети та гармати чи ні?

К о л о м і є ц ь *(одриваючись од альбома, коротко, недбайливо)*. Сотні три-чотири гармат, кулеметів тисяча-друга!..

П а н і К о р е ц ь к а *(крадькома, уважно прислухається, далі, махнувши рукою)*. У Петлюри банди!

К о р е ц ь к и й. Неправда, у добровольців банди, а в Петлюри дисципліноване, регулярне військо.

П а н і К о р е ц ь к а *(махав руками)*. Банди! Банди! Банди!

К о р е ц ь к и й *(передражнює)*. Що вона розуміє: «банди! банди!» Ось не сьогодні-завтра, як увійде в Київ, побачиш тоді, що то за банди!

П а н і К о р е ц ь к а. Побачимо, як ще увійде! *(Перегодя, непевно)*. Миколо Федоровичу, як ви гадаєте — візьмуть-таки українці Київ?

К о л о м і є ц ь *(коротко, рішуче)*. Завтра, найбільш післязавтра неодмінно.

П а н і К о р е ц ь к а. Щось мені не віриться. *(Бере на столі карти і починає розкладати)*.

К о р е ц ь к и й *(злорадісно)*. Ага... Забилося «ретивое»? Злякалась? За карти хапаєшся? Ну, ворожи, ворожи!

П а н і К о р е ц ь к а *(непевно)*. І поворожу. *(Голосно)*. Ліза, ти швидко там?

Голос панни Лізи: «Зараз!»

П а н і К о р е ц ь к а. Учора випало, що буде гетьманові приятна звістка од русявої дами, так і сталося: ось, кажуть, Антанта сповіщає, що пришле танки на допомогу.

К о р е ц ь к и й *(презирливо)*. Сповіщає! А по чому вона тільки сповіщає? По тих дротах, що скрізь порвані? Куди йому з своїми свистунцями проти українців? Українці ідуть за народ. Вони ідуть босі й голодні, але дружно ідуть. А добровольці що? Тільки уміють за панночками бігати та п'янствувати. Золоті погони поначіплювали, шпори, галіфе... Ні, в Петлюри нема цього: там що козак, то старшина — всі однакові: одно ідять, однаково ходять, одним духом дишуть...

Пані Корецька. Коли це ти таким українцем зробився?

Корецький. Що ж, я малорос і тому маю «полное право», коли схочу, українцем зробитися.

Пауза. Пані Корецька уважно дивиться в карти, Корецький з цікавістю слідкує за її фізіономією, ядовито.

Що? «Плохо гетьманове дело?...» (Сміється).

Пані Корецька хмарніє, кусає губу.

Не витанцьовується? Все одно — ворожи не ворожи: капут твоєму гетьманові. Це я тобі і без карт скажу.

Коломієць (услесливо). Таки й справді, Катерино Дем'янівна, нащо ті офіцери? Ви ж таки як-не-як українського роду, чи личить же вам заводити зносини з ворогами народу, з ворогами України?

Пані Корецька в нерішучій задумі схиляється над картами.

Розміркуйте ви самі: у гетьмана, ви самі бачите, лишився один Київ, а вся Україна зайнята республіканським військом. Візьмуть наші Київ, і як не кажіть, а все ж буде тоді ніяково...

Пані Корецька задумується.

По щирості кажу: не йдіть.

Панна Ліза (вбігає з другої кімнати, одягнута в біле, як сестра-жалібниця). Ну, Катю, ідемо швидше, бо там на нас чекають!

Пані Корецька сидить над картами задумана.

Кинь, Катю, потім доворожиш.

Корецький (входить в азарт). Ні, хай доворожить! Хай доворожить, чорт візьми!

Пані Корецька (раптово змішує карти, бадьоро хитає головою, повеселівши). Е, чорт його бери, що буде, то буде! (Рішуче). Ходім, Лізо!.. (Встає).

Корецький (глузливо). Ага! Побачила, що гетьманові дорога під три чорти з України випадає, тоді — «ходім, Лізо».

Коломієць (позираючи на Лізу). А я і не знав, що в панни Лізи мається вже костюм сестри-жалібниці про запас!

Пауза.

Ви не пригадаєте, Антоне Аркадійовичу, хто ото казав колись, що всіх сестер милосердних терпіти не може, що усіх їх треба нагаями гнати, що вони сякі, й такі, і он які.

П а н н а Л і з а (*кусає од злості губи і блискає очима. Спокійно, діловито*). Ага, Катю,— я забула тобі сказати — один офіцер питав, чи не знайшлось би у нас вільного куточка — переночувати. П'ять днів, сердешний, валяється на столах та на підлогах. То, може б, пустили його поночувати в кімнату Миколи Федоровича? Там же стоїть вільна канапа.

К о л о м і є ц ь (*злякано*). Що-о? В мою кімнату? Добровольця? (*Рішуче*). Я в свою кімнату нікого не пущу!

П а н і К о р е ц ь к а (*задирливо*). Ну, скажемо, ця кімната тепер і не наша, і не ваша. Схочуть — реквізують, і нічого не вдієте. (*Сміється*). Знаєш що, Лізо, скажемо, щоб у нас реквізували оці дві кімнати, а мужчин хай беруть куди-небудь рити окопи абощо.

П а н н а Л і з а (*захоплено*). Ото було б чудово! Ото було б прекрасно!

К о р е ц ь к и й (*хитає головою*). Ото толк... ото толк.

П а н і К о р е ц ь к а. А чого ж, справді, витираєте тут кутки? Тепер мужчини не повинні сидіти вдома! (*До панни Лізи*). Читала, Лізо, що пишуть у відозвах: «Женщины, гоните из дому всех мужчин. Неужели вы будете ласкать трусов и дезертиров?»

Регочуть обидві.

К о р е ц ь к и й (*благочестиво хитає головою, лунає очима*). А-яй-яй.. до чого розпустилися! До чого розляпалися.

П а н н а Л і з а (*в нетерплячці*). Ну, ходім швидше,— що тут із ними говорити. (*Робить реверанс*). До свідання, пани добродії. (*Регоче*).

П а н і К о р е ц ь к а (*повертається до них і тоном наказу в жартівливому азарті*). Та дивіться: як вернемось, то щоб було мені тут чисто, прибрано, поподмітано. Посуда перемиита, самовар готовий стояв на столі, вичищений, як огонь! (*Регоче*). Годі нас підганяти — тепер і ми вас запряжемо.

Корецький. А лишенько — показалися, зовсім почмаріли!

Коломієць (*щось міркуючи, скривившись*). Добре, добре. Буде колись свято і на нашій вулиці.

Пані Корецька і Ліза зникають за дверима з піснею «Дружно, ребята, в поход собирайся».

Корецький. Ні, видно, тепер їх і на мотуззі не вдержиш. Почули, як брязнули шпори, — зразу як дрокую наїлись!

Пауза.

Що ж, закуримо, Миколо Федоровичу!

Коломієць (*зітхнувши*). Закуримо, Антоне Аркадійовичу.

Передає цигарку Корецькому, закурюють.

Коломієць (*перегодя*). Поганенькі наші справи.

Корецький. Та ви не бійтеся — то вони тільки жартують, а виказати справді не викажуть: побоятся.

Коломієць (*задумано*). Зумисне, може, і не викажуть, — я боюсь, — на мові можуть упійматися.

Корецький. Хіба ото тільки... (*Думає*). Знаєте що? А чи не піти б вам зараз заявитися до коменданта, чи куди там... Походили б там день, два десь на варті з рушницею — все одно з цієї мобілізації толку не буде.

Коломієць. Я вже й сам думав... тільки ж... подумаєш і так... і так подумаєш... (*Думає, далі рішуче стукає кулаком об стіл*). Ні, я таки подожду ще! (*Встає*). Треба ось піти на розвідочку, тут у мене один план складається.

Корецький (*позіхає*). Ну, підіть, підіть, та й мені розкажете, що там діється на світі. (*Живіше*). Тільки ви там того... обережненько: мало не коло кожного двору стоять патрулі. На розі Пушкінської учора, кажуть, двох розстріляли — одного учителя якогось, другого — студента-єврейчика. Дивіться, щоб не наварілися.

Коломієць (*певно*). А це нащо? (*Показує собі на чоло і на ноги*). Нащо ж тоді Господом Богом і голова та ноги даються людині? (*Насуває козирок на очі, підіймає комір пальта*).

Корецький (*осміхається, задоволений*). Так викрутимось?

К о л о м і є ц ь (скромно). До цього часу крутився якось. (Виходить).

К о р е ц ь к и й (лишившись один, поволі виплутується з-під укривала, надіває на босі ноги туфлі і по звичці, згинаючись і стогнуци, чвалає до вікна. Подивився у вікно, почав никати по кімнаті і, надібавши забуті жінкою на столі ключі, підходить до буфета, одмикає його і починає нишпорити у йому. Знайшов кусок якогось сухаря, почав хрумтати. Вийняв пляшку, почав розглядати на світло. Покоштував, заскалив око, цмокнув і став цидити недопитки в шклянку. Випивши націджене, він сильно потягається, як людина засиджена, і починає робити енергійно гімнастичні рухи; задоволено засміявся. Далі вирівнявся і, одбиваючи ногу туфлями, починає по кімнаті марширувати, приспівуючи):

Как три года мы служили,
Ни о чем мы не тужили...
Гей-гей, ой да люли,
Ни о чем мы не тужили...

(Спиняється, сам собі подає команду). Кру-гом! (Вірно, по-військовому робить зворот). Шагом арші! (Марширує). Ать-два!.. Ать-два!.. Стой! (Спиняється. Подає команду). Шаг вперед... Кали... Назад прикладом... бей!! (Виробляє фехтувальні вправи, далі підбігає до дверей, прислухається. Закусив губу, зігнувся, легеньким стрибком добіг до ліжка, з розгону перекрутився на йому і затих, знову прибравши хворий вигляд. Кахляє старечим, хворим голосом). Кахи-кахи...

Двері з тріском одчиняються, і в кімнату влітає, як вітер, п а н і
К о р е ц ь к а, гнівна, червона, очима кидає блискавки.

П а н і К о р е ц ь к а (обурено). Нахал! Невежа! Как он смел! Как он осмелился!.. Думаєт, що полковник, то йому всьо можна! Плювать я хотіла на нього!

К о р е ц ь к и й (зацікавлений трохи, підводить голову і говорить з невинно фарисейською міною, тоном стурбованого чоловіка). Що сталося, Катю?

П а н і К о р е ц ь к а (повертається до нього). Та як же? Я дама, я інтелігентная жєнщина, а він... (Придивившись до обличчя чоловіка, з огидою плює). Тьфу, яка гидка пика! Хоч би вмився абощо... (Починає сердито, мовчки ходити по кімнаті, жєстикулюючи руками).

К о р е ц ь к и й (ображено). Чого ж ти плюєшся, дурепа? Я тебе питаю, як добру.

П а н і К о р е ц ь к а (починає говорити більш до стін, ніж до Корецького). Поначіплював орденів, подумаш, який герой! З панночками всі ви герої, а на позицію вас і чорт не випре. Герої... А ще й собі: Петлюра такий, Петлюра сякий! Ось заждіть — він вам покаже, який він.

К о р е ц ь к и й (починаючи розуміти, радісно осміхається; ядовито). Еге-ге! Бачу — вітер вже повіяв із другого боку! Це щось має значити! (Підводиться, зацікавлений, вище).

П а н і К о р е ц ь к а. Заждіть, заждіть, будете тікати, аж галіфе буде труситися. Вони вам покажуть!.. (Злорадно сміється).

К о р е ц ь к и й (ядовито). Чого це ти до їх така стала немилостива? Адже вони люди благородні, образовані... ручки цілують...

П а н і К о р е ц ь к а (до нього). Не гарикай, чорт! Робить не робиш, тільки лежиш. Стій, ось прийде, то він тебе швидко підійме. Сама піду та буду прохати.

К о р е ц ь к и й (іронічно). Куди ти підеш? Куди ти підеш?

П а н і К о р е ц ь к а. А що ж мені зробиться: піду до нього і скажу: «господін Петлюра»...

К о р е ц ь к и й (з презирством). «Господін Петлюра»... Та ти говорити научися спершу по-українському!

П а н і К о р е ц ь к а. Немає мені чого вчитися — я й так добре вмю. От тоді як усипле тобі своєю рукою двадцять п'ять гарячих, тоді будеш знати. (Сміється).

К о р е ц ь к и й (гаряче). За што? За што?

П а н і К о р е ц ь к а. Щоб ішов служити, а не викачувався на подушках — за те! Що ж ти собі думаєш — і тоді будеш отак лежати, як тепер? Ні, ні... минеться, аж зашумиш у військо!

К о р е ц ь к и й (сердито). Тоді, як рак свисне!

П а н і К о р е ц ь к а (лякає). Пришле отих-о-о, що шапки з отакими-о верхами... бачив? Такими червоними, що аж горять, то вони тебе попросять! Вони вмюють прохати!..

К о р е ц ь к и й (охмурнівши, чмихає носом). Хай же ще спершу Київ візьме! Ти думаєш, ото справді він

увійде не сьогодні-завтра у Київ? Хай іще почекає трошки!

Пані Корецька. Не бійся — прийде! *(Бере на столі карти й починає рішуче перебирати в руках).*

Корецький *(уїдливо).* Що? Чи не будеш оце вже на Петлюру ворожити? Оце вже годі ворожити на гетьмана, давай будемо на Петлюру?

Пані Корецька. Може, й на Петлюру, тобі що до того? *(Спиняється в задумі над картою і далі з суворо-діловим виглядом звертається до кімнати квартиранта).* Миколо Федоровичу, ви не знаєте — Петлюра блондин чи брюнет?

Корецький *(передражнює).* «Блондин чи брюнет?» Шанкрет! *(Задирає ноги на бильця ліжка).* От коли гетьман справді не буде дурак, та мобілізує двісті тисяч війська, та як шугне твого Петлюру з-під Києва...

Пані Корецька *(пильно розкладаючи карти).* Мобілізує... намобілізував уже багато... *(Швидко, голосніше).* Тебе ось дуже мобілізував?

Корецький *(підскакує, як уколотий голкою, люто кричить).* Ну я же ведь бальной! Бальной! Я тебе русским языком говорю, что я бальной!

Пані Корецька *(спокійно).* Не кричи, як на живіт, люди почнуть збігатися. «Бальной, бальной», а реве, як із бочки.

Корецький *(стримуючи до шепотіння голос, але з експресією жестикулюючи сильно напруженими руками).* Чому ж ти мені не віриш? У мене задишка... у мене всі кістки ниють...

Пані Корецька *(спокійно).* Од лежні. Кістки ниють, а на столі третій хліб не влезить...

Корецький. Не віриш? Коли б же іще й тебе так ссало під ложечкою, як оце мене день і ніч ссе!

Пані Корецька *(спокійно).* Нічого, у кожному дезертира під ложечкою ссе.

Корецький *(уражений, схоплюється й сідає на ліжку, жестикулює руками, але не знаходить слів. Далі смутно повертає голову до стіни, гірко).* І это — жена! Это — законная жена! *(Починає стогнати і кашляти).*

Пані Корецька *(пильно і уважно ворожить*

на карти; спиняється, щось думає. Далі проясніла, задоволена). Ну, звичайно... інакше й бути не може.

Панна Ліза (влітає радісна, схвильована, червона, як піон. Коса в неї трохи розбита, з-під косинки мають пасма; томно, знеможено). Ой, Катічка! Ой, Катюню! (Обнімає її і цілює).

Пані Корецька (суворо). Чого тобі?

Панна Ліза (на мить замирає. Далі кидається, починає пильно прохати). Ну, чого ж ти, Катічка, втікала? Він же, трохи випивши, пожартував — чого ж було ображатися?

Пані Корецька (суворо). З інтелігентною жінчиною так не жартують! (Зиркнувши оком на груди панни Лізи, тихіше). Дивись, у тебе на грудях блузка розстібнулася.

Панна Ліза (злякано). Де? (Дивиться). Ух... (Соромливо застібається). Це Борька, протівний. Впіймав у коридорі — не пущу, кричить. (Навівши в туалеті порядок). Ну, годі вже, Катю, я тебе прошу: посердилась трохи, та й буде. (Просить). Ходім.

Пані Корецька. Нізащо! Нізащо! Скажи, Бога ради, — ну яке йому діло до жіночого туалету? (Передражнює). «Намазались... Какой это вы дрянью намазались?» Ну і намазалась — тобі-то що до того? Не для тебе ж, чорта шолудивого!

Корецький (прислухавшись до розмови, помалу підводить голову, радісно, з захопленням). Вот это человек! Это действительно правильный человек! Так тебе и надо! (Злорадісно регоче).

Пані Корецька (зразу озлившись). У, ти, сатана! (Шпурляє на його кучею карт. Корецький захоплюється од реготу).

Панна Ліза (затуляючи собою Корецького, до якого поривається бігти пані Корецька). Облиш, Катю! Чи слід ото звертати на те увагу?

Панна Ліза стиха, але гаряче починає щось розповідати пані Корецькій. Пані слухає її з похмурою увагою, але далі мимоволі з-під нахмурених брів усміхається.

Голос (за дверима). Лиза! Лизочка! Сестрица!

Панна Ліза (раптом зривається з місця, бігає по кімнаті, як не при собі, регоче, не знайде собі місця).

Це Борька! Це він! От протівний! От протівний, сюди іде!
Ха-ха-ха...

Пані Корецька кусає губи, хмуриться, совається на стулі, підбираючи якнайсуворіший вираз на лиці. Корецький з головою порянув під одяло, зігнувся, замовк. Двері одчиняються, і на порої заявляється в російській формі молодий офіцер, напідпитку, франтувато одянутий, в шпорах, у блискучих погонах, озброєний, в аксельбантах. Офіцер увиходить з посоловілими очима; кашкет збитий набакир.

Офіцер (*роздивляючись у кімнаті*). Извините... Кажется, я не туда... (*Побачивши панну Лізу*). А, вы здесь, вероломная? Вы думали, что я не найду вас? Слушайте: почему же это вы оставили нас, бедных, страждущих!

Панна Ліза (*смутно*). Я без тьоті не можу.

Офіцер (*глянувши на пані Корецьку*). Ах, вы тоже тут, уважаемая? Это ваша квартира, что ли? (*Здіймає фуражку; до пані Корецької*). А вы, досточтимая, почему это лишили нас величайшего счастья видеть вас в нашем скромном обществе?

Пані Корецька (*суворо*). Ні-ні-ні! Ви не замовляйте мені зубів, не улещайте благородними словами: я женщина проста, необразована... говоріть зо мною по-простому. Я знаю тільки «хіба», «що» та «але», я собі мужичка, українка.

Офіцер (*умовляє*). Ах, нет! Зачем вы клевете на себя, мадам. Поверьте мне, вы культурная женщина.

Пані Корецька (*уперто*). Ні, я українка! (*Зціплює кулак і зуби, погрозливо*). Сама настояща українка! Ліза, де мій костюм малоросійський? О, він ще не знає мене? Я як розпалюся, та так не по-образованому, по-українському і по мордяці затопити можу. (*Певно*). Можу!

Офіцер. Не волнуйтесь, мадам, успокойтесь. Я знаю — вы это себе никогда не позволите: вы вполне интеллигентная, воспитанная женщина, вы прекрасная, очаровательная дама... (*Злегенька обіймає її за плечі*).

Пані Корецька (*випростовуючись, стукає кулаком об стіл*). А коли я дама, как же он, нахал, осмелился оскорблять меня, как какую-нибудь последнюю, извините за выражение, наймичку!

Офіцер. Ах, вот в чем дело! Вы рассердились на

полковника? (*Просить*). Оставьте! Стоит ли? Это в сущности милейший человек. Он, правда, груб, но на него никто не обижается. Это чудный человек: остряк, шутник, анекдотист бесподобный, это душа нашей братии. Когда вы его узнаете ближе — будете сами очарованы; прошу вас: идемте!

П а н і К о р е ц ь к а. Ни за что в мире! Ни за что! О ф і ц е р (*побиваючись*). Но почему же! Почему?

П а н і К о р е ц ь к а. Потому что... (*Не знает, что сказать*). Потому, что... что же это в самом деле!

О ф і ц е р (*манірно*). Ну, прошу вас! На коленях умоляю.

П а н і К о р е ц ь к а (*рішуче*). Не хочу и не хочу! Не хочу! Не хочу я встречаться з этим нахалом!

О ф і ц е р. Вот упрямая! Истая хохлушка! (*Подумавши*). Тогда знаете что? (*Б'є себе рукою по чолі*). Это, пожалуй, будет еще лучше! Я скажу поручику Мише, мы вдвоем придем сюда! Захватим с собою бутылочку-две коньячку, того, другого и придем. У нас там действительно гнусно. Грязь, мразь... все перепились так... Э, ну их... Гитару принесем. Можно? (*Обнімає за плече*).

П а н і К о р е ц ь к а (*хазяйновито*). Прошу, прошу. Це інша річ.

К о р е ц ь к и й (*кашляючи, голосом слабого*). Просимо (*кахи*)... просимо...

О ф і ц е р (*швидко*). А это кто? Ваш муж? (*Швидко приймає з плеча руку*).

П а н і К о р е ц ь к а. Це мій муж.

К о р е ц ь к и й (*таким же голосом*). Господін офіцер, чи у вас там... кахи-кахи... для хворого... не знайшлося би яких ліків... Третій день морозить... кашель...

О ф і ц е р. В подобных случаях мы прибегаем к одному самому верному средству. (*Сміється*). Стакан пуншу — и все как рукой снимет.

К о р е ц ь к и й. А воно ж... (*стогне*) не пошкодить?

О ф і ц е р. Наоборот. Только придаст силы. (*Шукає очима панну Лізу*).

К о р е ц ь к и й. Господін офіцер, дозвольте ще вас запитати... не в гнів вам... Скажіть з вашої ласки (*в*

жарт), ото у вас рушниця? (Боязко показує рукою на шаблю, що привішена в офіцера збоку).

Офіцер (сміється). Нет — это же шашка.

Корецький (боязко). А вона ж тут (сміється) не вистрілить?

Офіцер. Чудак вы, видимо.

Корецький. Я в йому не розбираюся... Боюся... І, Господи, як боюся всякої зброї!

Офіцер (потирає руки). Значит, с вашого рішення кутнем маленько... Выпьем и все забудем! Будем петь, танцевать, играть будем, а там — что будет! (Махає рукою). Все равно... Все равно... (Тоскно). Э-эх!.. (Співає): «Уж не жду от жизни ничего я...» (Переводить очі на панну Лізу, яка, вичікуючи, стоїть коло стіни під портретом Шевченка). Ну, а вы, дорогая Лизочка?

Панна Ліза, мліючи, кидає на нього томний погляд.

О чем это вы загрузили?

Панна Ліза опускає вії.

(Становиться в театральну позу і починає співати п'яним розніженим голосом). «Не плачь, дитя, не плачь напрасно...» (Глянувши на портрет Шевченка над головою в панни Лізи, він відразу змовк. Глянув ще раз і почав сміятися). Понимаете! Мне показалось, что это еще кто-то присутствует в вашей квартире. Даже вздрогнул: смотрю — откуда еще появился тут этот гайдамака?

Корецький і пані Корецька сміються. Панна Ліза капризно кусає губи, сердито позираючи на портрет; офіцер уважно приглядається до його, задумано.

Да... поэт. (Декламує).

«Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями...»

(Схиляє в задумі голову; всі з незрозумілою осмішкою дурнувато поглядають то на офіцера, то на портрет; офіцер із жалем). Плохо, видите ли, жилось им с москалями... нужно отделиться; заводитъ свою культуру, литературу... (нещиро). Ну, что ж — желаю успеха — заводите, посмотрим, что из этого выйдет! (Далі злісно

й уперто хитнув головою, високомірно, цинічно). Как это? «Железяку на пузяку — теп!»

Всі, крім його, регочуться; офіцер, озираючись, до всіх.

Впрочем — извиняюсь: быть может, вы тоже щирые украинцы? Я так смело...

Панна Ліза (*нетерпляче*). Мы — русские!

Пані Корецька. Які там із нас українці? Ми так: ні се ні те — покручі.

Корецький. Це тільки звичка наша мужича — говорити по-малоросійському, змалку в сім'ї позивали та й патякаємо, а щодо тих українців — то чорт їм нехай! Тільки людей скаламутили.

Офіцер (*інтимно*). Да-а... затеяли, мерзавцы, историю, доложу вам!

Коломієць (*вбігає в кімнату, радісно*). Знаєте, цікаву новину я приніс... (*Побачивши офіцера, одразу змовкає*).

Вони пильно дивляться один одному в вічі. Пауза.

Пані Корецька. Це наш квартирант — прошу знакомитися.

Коломієць (*швидко*). Яка пам'ять стала у мене коротка! Зайшов у крамничку, розумієте, дещо купити. Гроші заплатив, а пакуночок забув узяти. (*Швидко повертається до дверей, щоб іти*). Я зараз вернусь.

Офіцер (*відразу насторожившись, навіть прохмілівши, з гострим підозрінням*). Кудаже это вы, господин студент? Расскажите же вашу новость.

Коломієць. Я зараз вернусь, піду тільки пакуночок свій візьму. (*Повертається іти*).

Офіцер. Нет, господин студент, я вас минуточку прошу обождать. (*Хмурить брови*). Вы кто, собственно, будете... то есть не то... (*Підбирає слова*). Вы каких убеждений? Собственно, не убеждений... словом — вы кого признаете — ясновельможного пана гетмана или Директорию?

Коломієць (*згинається*). Я, знаєте, скромний студент, в політику не втручаюсь... моє діло — наука.

Офіцер. Потрудитесь показать ваши документы.

Коломієць. Моє посвідчення?

Офіцер. Там уже как хотите, так его и называйте.

Коломієць (*стоїть у нерішучості*). Зараз, зараз... (*Твердо*). Мої документи в моїй кімнаті, я зараз найду і принесу вам. Я зараз.

Офіцер (*надуго*). Да-да. Пожалуйста.

Коломієць швидко іде в свою кімнату і зачинає за собою двері.
Офіцер стоїть у войовничій, викликаючій позі.

Корецький. І нащо ви, господін офіцер, так його налякали?

Офіцер. А что это за человек?

Корецький. Хороший чоловік, якого-небудь ми не стали б держати.

Офіцер (*самовдоволено до Лізи*). Может, это жених ваш, тогда я прошу извините меня.

Панна Ліза (*кокетуючи*). Може, й жених!.. (*Капризно*). А ви такий злий, зараз лякать.

Офіцер. Но мне интересно было бы знать, какую это он принес новость. Он с таким видом влетел в комнату, как будто там действительно невесть что случилось. Мне это кажется несколько подозрительным.

За дверима чути стурбований голос: «Борис! Борис! Боря, где ты?»
Двері одчиняються, і на порозі з'являється другий офіцер;
він нашвидку застібує шинель.

Перший офіцер (*радісно*). А, Миша, заходи сюда!

Другий офіцер (*схвильовано*). Боря, сюда иди!

Перший офіцер (*безтурботно*). Что такое, дорогой?

Другий офіцер. Иди, тебе я говорю: дело есть.

Перший офіцер. Миша! Я решил окончательно: к черту всякие дела! Иди, вот посмотри лучше, какой прелестный уголок я разыскал.

Другий офіцер. Вот идиот! Иди, я тебе говорю! (*Сам швидко пішов*).

Перший офіцер. В чем же дело?.. (*Трохи стурбовано*). Что это ему так не терпится? (*Іде до дверей; по дорозі повертається до пані Корецької, привітно*). Вы нас ожидайте: через пять минут мы к вам возвращаемся.

Усі. Пожалуйста, пожалуйста...

Офіцер швидко виходить із кімнати. Якийсь час усі дивляться на двері з лагідною осмішкою, мовчки... Далі всі зітхають і починають вештатися по кімнаті.

Л і з а (*моргаючи на двері Коломійця, ядовито, неголосно*). Що, попався?

К о р е ц ь к и й. Да-а... Як-то ти, голубчику, тепер викрутишся? Крутивсь, крутивсь, таки вскочив! (*Швидко зодягаючись, до жінки ніжно*). Катю, то ти говориш, що це князь?

П а н і К о р е ц ь к а. Князь, Антоша, князь... Рошин-Демидов...

К о р е ц ь к и й. І, видно, не який-небудь, родовитий — ручки, як у панянки.

П а н і К о р е ц ь к а (*оглядає кімнату, полохається*). Ой лишенько, який у нас смітник у кімнаті. Ліза, достань нову скатерть. (*Хапає щітку, починає вимітати*).

Панна Ліза дістає скатерть.

Т и б, Антоша, надів сюртук.

П а н н а Л і з а. Катя, а это чучело совсем нужно убрать. (*Показує на портрет Шевченка*). Срам, скандал! Люди пугаються!

П а н і К о р е ц ь к а. Антоша, здійми його справді.

К о р е ц ь к и й (*одягаючись, замиловано*). Зразу видно, що за люди! Не той вигляд, не те поводження! Чистий народ, делікатний! Говорить, як у цимбали вибиває. Не-е, куди там тим шмаровозам українцям! І рівнять нема чого! Це тобі не «хіба» та «що». Ну, от, скажемо, «не плач, дитя, не плач напрасно» — як ти скажеш по-українському, щоб було і ніжно, і благородно... «не плач, дитино... не плач»...

П а н н а Л і з а (*злісно*). Не реви, дитино, не реви, халеро!..

Всі регочуть.

К о р е ц ь к и й (*стає на стілець, здійсмає портрет*). Ну, добродію, хоч сердіться, хоч ні, доведеться вас, добродію, звідси попрохати кудись в інше місце. (*Здіймає портрет і дивиться, куди б його покласти*).

П а н н а Л і з а (*рішуче*). Дай сюди! (*Бере портрет*

і злісно шпурляє його під ліжку, тихіше). Вот где ему место!

Пані Корецька (*злякано*). Ліза! (*Робить очима знаки перестороги, моргаючи в той бік, де двері в кімнату Коломійця*). Сумашедша...

Корецький (*незадоволено*). Ну, ну, не дуже брикайся! Посиділа з добровольцями, як розхрабрилася! Тепер не ті часи — говори та й назад озирайся.

Панна Ліза (*набираючись сміливості*). Нікого і нічого я не боюся! Довольно этого мужичества! Что это в самом деле? До каких пор это будет продолжаться? (*Говорить, жестикулюючи до дверей Коломійця*). Взяли себе в голову, что они тут какие-то хозяева, и начинают распоряжаться. (*Передражнює*). «У нашій хаті мусите говорити по-нашому!» А злидни несчастные! Какая-нибудь галушка кирпатая...

Дедалі підвищує голос.

Корецький і Корецька спивають її: «Та цить!», «Та годі вже тобі!»

Да не хочу я молчати! Довольно, было время, когда мы молчали. Пора нам заговорить прямо!

Корецький (*прислухаючись до чогось, сердито й стурбовано тупнувши ногою*). Тобі заціпить чи ні? Цить, кажу!

Всі відразу змовкають. Чути тарахкотню з кулемета, стрілянину з рушниць.

(*До Лізи*). Чуєш?

Сильний вибух розірваного надворі сарая, од якого дзвенять вікна. Всі раптово змовкають, переполохано, врозтіч кидаються в кутки й присідають.

Пані Корецька (*плаксиво*). Ой Господи, Царице небесная, це знову починається!

Корецький. Це щось тут та не так! Недаром ото прибігав офіцер такий стурбований. (*До Лізи, яка стоїть скам'янівши*). Ліза, катай вниз, подивися, що робиться в штабі!

Панна Ліза швидко біжить із кімнати.

Пані Корецька (*ломлячи руку, лагідно до Корецького*). Антоша, це українці стріляють? Українці? Та чого ж мовчиш, кажи: це українці?

Корецький. Та цить... це, мабуть, наші...

Пані Корецька. Та які ж наші? Які наші, українці чи гетьманці?

Корецький *(виглядаючи у вікно)*. Наші... укра... гет... Чорт їх розбере тепер! *(Сердито)*. Кажу тобі, наші!

Пані Корецька. Зажди, Коломієць, мабуть, щось знає. *(Підбігає до дверей Коломійця, починає нервово стукати)*. Миколо Федоровичу! Миколо Федоровичу!

З кімнати ніхто не обзивається; пані Корецька одчиняє двері.

Миколо Федоровичу! Миколо Фед... де ж це дівся Коломієць? Здається, він же не виходив з кімнати?

Корецький *(стурбовано)*. Ні, не виходив. *(Швидко підходить до дверей квартиранта, дивиться в кімнату)*. Що за okazія? *(Грубо)*. Де дівся — не бачиш? Глянь — вікно виламане!

Панна Ліза *(вбігає задихана, перелякана; крізь плач)*. О, Господи, що нам делать? Із штабу всі повтікали... Покидали все... все...

Корецький. Як? Уже?

Пані Корецька. Усі повтікали?!

Панна Ліза *(плаче)*. Ні душі немає!

Корецький. Ну, от... маємо! *(До Корецької)*. Ну, що? Що?

Пані Корецька *(скривившись)*. Що ж, Антоша?

Корецький. Ти ж хотіла, ворожила, щоб прийшли українці, от тепер радуйся!..

Пані Корецька. Та ти ж сам, Антоша...

Корецький. Ах ти, Боже мій! *(Раптово спиняє її, сам болісно скривився, аж зігнувся, ніби його хто шпигнув гострим у груди)*. Цсс...

Всі замовкли. Надворі під вікнами чути голосну мову — когось нетерпляче гукають. Корецький застібається тремтячими руками і біжить у кімнату Коломійця; звідти незабаром чути його з кимось розмову через вікно. Голос у Корецького підвищений і разом із тим солодкий, запобігливий. Пані Корецька і панна Ліза стоять, зацікавлені, серед кімнати з піднятими руками, з розширеними очима, зігнуті у той бік, звідки чути розмову, витягуючи туди ухо, як буває з людною тоді, коли вона нетерпляче і пильно до чого дослухається.

Корецький *(з другої кімнати)*. Ні, ні! Штаб був там нижче, а тут живуть мирні люди!

Пауза.

Боже нас борони! Хай їм чорт, щоб ми їх передержували у себе!

Пауза.

Як не вірите, то хоч і самі ідіть подивіться... Ми — люди самі бідні... Ми теж українці... Ми давно вас виглядаємо: ждемо не діждемось...

Пауза.

(*Веселіше*). Так, так. Гоніть звідцїля ту чортову кацапню, щоб і дух їх не смердів тут!

К о р е ц ь к и й (*виходить із Коломійцевої кімнати блідий, як глина, важко зітхає, взявшись рукою за серце. Стиха, схвильовано, урочисто*). Українці!..

П а н н а Л і з а (*ламаючи руки, в тузі*). Що ж нам тепер робити! Що робити? Господи, які ми нещасні! Це знову в погреб ховатися?

П а н і К о р е ц ь к а (*грубо*). Що ж, прошпетились — треба ховатися! А то вони дадуть нам і випить, і закусять!

К о р е ц ь к и й (*не гублячи присутності духу*). Куди ховатися, дурепа! Чого? Сидіть мені в хаті!

П а н н а Л і з а (*плаксиво*). А як прийдуть?

П а н і К о р е ц ь к а. А як прийдуть сюди?

К о р е ц ь к и й. Ну то що, як прийдуть? Хай приходять. Чого нам боятися! (*Тихіше*). Що, у нас на лобі буде написано, що ми там колись думали? (*Голосніше*). Хіба ми хто такі справді? Не графи ж ми які і не князі, ми ж, як і вони, українці. (*До жінки*). Надівай зараз намисто! (*До панни Лізи*). Скидай свій балахон, надівай плахту. Ну, живо.

Пані і панна, повеселішавши, швидко достають українські костюми...

Що іще?.. (*Корецький береться рукою за чоло, щось пригадуючи. Бігає по кімнаті, зачепив табуретку коло ліжка, на якій стояли різні каламарчики, пуделечка з ліками, перекидає. Сердито кричить*). Хто це понаставляв тут цього чортовиння!

П а н і К о р е ц ь к а. Та чого ти зіпаєш? Це ж твої ліки.

К о р е ц ь к и й. А... чорт!.. Голову заморочили! Все

з голови повилітало! *(Сильно надавлює рукою лоба і морщить чоло)*). Що ж я мав робити?

Знову чути розриви гарматних сварядів. Всі припадають до землі; панна і пані з вереском. Корецький швидко і рішуче лізе на карачках до ліжка, дістає закинутий туди портрет Шевченка. Далі вішає його на стіну, на те ж місце.

Корецький *(хрипко)*. Рушник, рушник давай-те сюди.

Пані Корецька дістає якийсь рушник.

Корецький. Рушник, кажу, давай! *(Хватає із рук пані Корецької рушник і, роздивившись, шпурляє його до порога)*. Що ти мені сунеш якусь ганчірку! Новенький, чистенький!

Б'ють гармати одна за другою. В кімнаті стемніло; мертва тиша. Усі мовчки, швидко, як тіні, бігають по кімнаті і під грім канонади убрають портрет поета рушниками, уквітчують його квітками і стрічками. Чути тихі перемовки: «Отак добре буде?» — «Ні, пересунь вище...» — «Ця не годяться — дай іншу...» — «О, так буде хороше» і т. інше. Двері раптом одчиняються, і в кімнату входить **Коломієць**, сп'янілий од радощів. На ньому одежа зім'ята, в соломі, в пляюзі. Він спинається на порозі, урочисто починає співати: диригує руками, головою, сміється, моргає: «Ще не вмерла Україна, і сила, і воля! Ще нам, браття молодії...»

Всі *(радісно)*. Микола Федорович! Ну, як же ви себе маєте? Як вас Бог уберіг? Де ви ділись були? Куди ви це сховалися?

Корецький *(обриває спів, швидко, весело)*. Під рундуком лежав! *(Знову починає співати в тому ж настрої)*. «Усміхнеться доля!..»

Всі. Ну, що? Ну, як? Далеко загнали добровольців? Що вони, тікають з города?

Корецький *(крутить головою, робить енергійний рух руками)*. «Згинуть наші воріженьки...»

Пані Корецька. Як же ви убралися! *(Обтрушує на ньому солодму)*.

Корецький хапає щітку, чистить на ньому одіж.

Ліза розправляє його фуражку.

ПРИМІТКИ

В дане видання увійшли прозові твори Степана Васильченка, написані протягом 1903—1932 років. Переважна більшість оповідань, повістей та п'єс побачила світ ще за життя письменника. Вони систематично друкувалися на сторінках періодичної преси, а також часто виходили окремими виданнями. У дожовтневий період віхами у творчій біографії митця стали збірки «Ескізи» (1911) та «Оповідання» (1915).

1918 р. вийшло друге видання «Оповідань» С. Васильченка, в яке письменник вніс незначну правку мовностилістичного характеру. У наступні роки його твори видавалися досить часто. Так, з 1918 по 1932 р. здійснено понад сорок видань. Зокрема побачила світ збірка «Чорні маки» (1920), що зафіксувала етап тематичного та стильового оновлення творчості письменника.

Важливою подією в житті С. Васильченка стала «Повна збірка творів» (у чотирьох томах), котра друкувалася протягом 1926—1928 років у Державному видавництві України. Підготовлена самим автором, вона витримала ще два майже ідентичні видання (1928—1930; 1929—1930) і стала основою всіх посмертних публікацій.

Принцип розташування творів жанрово-хронологічний. Оскільки збереглися переважно автографи оповідань та повістей, написаних за радянського часу, то тексти цих творів подаються за автографами; твори дожовтневого періоду — за останніми прижиттєвими виданнями письменника.

ОПОВІДАННЯ

РОМАН. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, 7 лютого, за підписом «Степан Васильченко», який з цього часу став його постійним літературним псевдонімом. Увійшло до збірки «Ескізи» (К., 1911) та до збірки «Оповідання» (1915).

МУЖИЦЬКА АРИХМЕТИКА. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, 28 лютого, під назвою «Голодному й опеньки м'ясо». Увійшло до збірки «Ескізи» (1911).

¹ Х у р щ и к — возій.

² М о н о п о л ь щ и к — власник винної крамниці.

³ «З а д а ч н и к Е в т у ш е в с ь к о г о» — йдеться про «Збірник арифметичних задач» російського методиста-математика В. А. Євтушевського (1836—1888).

⁴ В е к с е л ь — борговий документ для сплати грошей у вказаний строк.

⁵ О п р у г — ділянка землі, яку можна зорати однією упряжкою волів.

НА ЧУЖИНУ. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, 21 березня. Увійшло до збірки «Оповідання» (1915).

З ДИТЯЧИХ ВРАЖІНЬ. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 77. Увійшло до збірки «Оповідання» (1915).

НА ХУТОРІ. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, 25 квітня. Ввійшло до збірки творів «Оповідання» (1915).

В ТЕМРЯВІ. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1910, № 202. Увійшло до збірки творів «Оповідання» (1915).

ОБИВАТЕЛЬСЬКІ ЖАРТИ. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1911, 23 січня. Ввійшло до збірки «Оповідання» (1915).

НАД РОССЮ. Вперше надруковано в журн. «Світло», 1911, №2, під назвою «Над Россю (Ескіз)». Увійшло до збірки «Оповідання» (1915).

¹ К о ч к а — народна назва сузір'я з кількох, розташованих купкою, невеликих зірок; сузір'я Плеяд.

СВЕКОР. Вперше надруковано в журн. «Молода Україна», 1911, № 9, під назвою «Свекор. Нарис». Увійшло до збірки творів «Оповідання» (1915).

ДОМА. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1912, 25 березня, під назвою «Дома (Малюнок)». Увійшло до збірки «Оповідання» (1915).

У рецензії на збірку «Оповідання» (1915) Л. Чулий (псевдонім письменника Л. Пахаревського) так оцінив твір: «К разряду лучших лирических вещей в книге относятся рассказы о чистой детской душе. Иногда эти рассказы полны захватывающего драматизма, иногда блещут тонким юмором, наподобие чеховских и короленковских рассказов о детях. Детское горе, глубокое, безутешное горе сирот, оставшихся без матери, в руках злой мачехи, прекрасно передано в рассказах «Дома» и «Ведьма». (Украинская жизнь.— 1916.— № 7—8.— С. 142).

ДОЩ (Мініатюра). Вперше надруковано в газ. «Рада», 1912, 6 грудня. Увійшло до збірки творів «Оповідання» (1915).

ВІДЬМА. (З народних переказів). Вперше надруковано в газ. «Рада», 1913, 25 грудня, під заголовком «Відьма (Народне оповідання)». Ввійшло до збірки «Оповідання» (1915).

Досліджуючи творчість С. Васильченка вже за радянського часу, критик Ф. Якубовський у праці «Степан Васильченко» (К., 1930:— С. 12—16, 19—28) при зіставленні трьох оповідань, схожих за темою (в інтересах родини треба позбутися зайвого рота): М Коцюбинського — «Що записано в книгу життя», В. Стефаніка — «Новина» й С. Васильченка — «Відьма», не без підстав виявляє, що Васильченкове оповідання, хоча за ситуацією й зовнішніми обставинами найстрашніше з трьох згаданих, бо ж батько без крайньої потреби посилав усіх дітей на смерть, справляє найменш трагічне враження. Причину цього критик вбачає в тому, що письменник створює певну дистанцію між читачем і твором, про що свідчить уже підзаголовок «З народних переказів». Ф. Якубовський загалом схильний вважати, що більшість оповідань С. Васильченка побудована на зразок казки. Під таким кутом зору ним широко аналізуються «За мурами» і «Талант», в яких, на думку дослідника, яскраво виявлений сюжет — «царівна в полоні змія».

НА СВІТАННІ. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1914, 25 лютого, під заголовком «На світанні. Нарис». Увійшло до збірки «Оповідання» (1915).

ТУГЕ СЛОВО. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1914, № 4, з підзаголовком «Шарж».

ІНСПЕКТОР. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1914, № 62, за підписом «Панасенко». Увійшло до збірки «Оповідання» (1915).

НА РОЗКОШІ. Вперше надруковано в газ. «Рада», 1914, 25 травня, під заголовком «На розкоші (Мініатюра)». Увійшло до збірки «Оповідання» (1915).

БАСУРМЕН. Вперше надруковано окремим вид.: *Васильченко С.* Басурмен (К., 1919).

¹ Ш е л е в і т и — колихати, ворухити.

МУЖИЦЬКИЙ АНГЕЛ. Вперше надруковано окремим вид.: *Васильченко С.* Мужицький ангел (К., 1919).

МОСКОВСЬКИЙ ГЕДЗЬ. Вперше надруковано окремим вид.: *Васильченко Степан.* Московський гедзь. — Україна. Кам'янець на Поділлі, 1919.

ОСЬ ТА АСЬ. Вперше надруковано в житомирській газ. «Волинське життя», 1919, 22 лютого, з підзаголовком «Дума-казка». Окремим виданням друкувалося 1919 р. (Кам'янець на Поділлі) під грифом «Народне міністерство Преси УНР».

ЧОРНІ МАКИ (З польової книжки). Вперше надруковано в газ. «Нова рада», 1917, 15 жовтня, під назвою «Чорні маки (З польової книжки)». Увійшло до збірки «Чорні маки. Оповідання» (1920). До цього видання увійшли також оповідання про імперіалістичну війну — «На золотому лоні», «Під святий гомін», «Отруйна квітка».

¹ М и з а — розташована за містом садиба з сільсько-господарськими будівлями.

ПЕТРУНЯ. Вперше надруковано окремим вид.: *Васильченко С.* Петруня (К., 1922).

В архіві письменника зберігається виписка, зроблена рукою С. Васильченка: «Сучасна критика так характеризує це оповідання: «Заперечувати гостроти фабульної цього цілого оповідання не можна. Про це оповідання дуже добре сказав літературознавець О. Дорошкевич у своїй «Українській літературі»: «Петруня — чудове оповідання про кохання двох молодят, яких поділяє нерівність соціального стану. Цей сюжет в його загальних рисах ми зустрічаємо в багатьох письменників, але трактування теми у Васильченка надзвичайно оригінальне: панночка Наталя відчувала в своїй душі перевагу соціальних, класових інтересів над своїми особистими і з легкою душею змарнувала Петрунине молоде життя. Отже, тут у високомистецькій формі підкреслено всю органічну вагу, всю непереможну силу соціальних впливів на походження людини» (ІЛ.—Ф. 39.—Од.зб.346). С. Васильченко, як і письменники його покоління, зокрема В. Винниченко, Л. Яновська, Н. Романович-Ткаченко, порушує актуальну проблему початку ХХ

ст.: біологічне чи соціальне? Але віддає перевагу останньому. За сюжетом оповідання С. Васильченко написав також сценарій.

¹ К о р д у б ' є — кривий, сучкуватий стовбур.

² О р е л і — гойдалка.

ПРИБЛУДА. Вперше надруковано в журн. «Нова громада», 1925, № 10, під назвою «Моцарт (З життя дитячого будинку)».

ВІТЕР. Оповідання з циклу «Осінні новели». Вперше надруковано в журн. «Життя й революція», 1929, №5.

ЧАЙКА. Оповідання з циклу «Осінні новели». Вперше надруковано в журн. «Життя й революція», 1930, №11—12.

Даючи оповіданню в останній редакції назву «Чайка», С. Васильченко, сподіваючись на асоціативний зв'язок з народною піснею «Ой, горе тій чайці...», прагнув підсилити ідейний зміст твору. «Чайка, — писав ще 1883 р. М. Костомаров, — згадується в піснях мало-російських і означає в символіці народній бідність, безпритульність і особливо бідну матір» (*Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии.* // Етнографічні писання М. Костомарова. — С. 45).

Остаточний варіант оповідання виник внаслідок художнього опрацювання та ідейного поглиблення новели «Мати», що вперше була надрукована в журналі «Нова громада» (1923, №11—12).

В БУР'ЯНАХ. Повість

Вперше надруковано після смерті С. Васильченка в журн. «Радянська література», 1938, № 5, під заголовком «Дитинство Шевченка». В інших, пізніших виданнях друкувалась під назвою «В бур'янах».

«В бур'янах» — перша частина великої повісті про життя Тараса Шевченка «Широкий шлях», яку Васильченко планував написати у п'яти частинах. В архіві письменника зберігається багато чорнових редакцій цієї повісті (од. зб. 211-228). Зокрема, за одним із варіантів плану повість мала називатися «Доля» (од.зб.214) і складатися з таких п'яти частин: I — Бур'яни; II — В рабстві; III — Слава; IV — Неволя та ведоля; V — Живий монумент. Записані ще такі назви повісті: «Колочим терном», «Широкий шлях», «Талант», «Гіркий талант». Васильченко спинився на назві «Широкий шлях», яка найбільше відповідала його задумові, а першій частині повісті дав назву «В бур'янах».

¹ П е р е б е н д я — кобзар.

² «М і н е я (Четь-Мінеі)» — збірники життій святих, складені за порядком днів кожного місяця.

³ руйнувала Катерина... Запорозьку Січ... — Запорозьку Січ зруйновано за наказом цариці Катерини II у 1775 р.

⁴ К о л і в щ и н а — велике народно-визвольне й антифеодальне повстання 1768 р. на Правобережній Україні, кульмінаційний момент гайдамацького руху.

⁵ Залізняк Максим (близько 1740—?) — запорозький козак, один із керівників народного повстання проти польського шляхетського гніту на Правобережній Україні 1768 р.

⁶ Г о н т а І в а н (?—1768) — один із керівників народного

повстання 1768 р. на Правобережній Україні, сотник надвірних козаків в Умані. Під час наступу гайдамацького війська під проводом М. Залізняка Гонта із загоном козаків перейшов на бік повстанців.

7 Ч а с о с л о в е ц ь — богослужбова книга з текстами релігійних пісень та молитов, призначених для щоденних церковних відправ.

8 П с а л т и р — одна з біблійних книг Старого завіту, що складається із 150 псалмів; книга псалмів.

9 С п а с і в к а — піст, що припадає на кінець літа (з 1 по 15 серпня за старим стилем).

10 Л и с я н к а — містечко Звенигородського повіту Київської губернії (тепер районний центр Черкаської обл.). В автобіографії Т. Шевченко писав, що в дитинстві, прагнучи знайти вчителя малювання, він утік «в містечко Лисянку, где и нашел себе учителя живописи отца дякона, тоже спартанца».

11 Р а ф а е л ь — італійський живописець і архітектор доби Великого Відродження.

12 Т и т а р — церковний староста.

13 С т е л ь м а х у в а т и — тут: майструвати.

14 Х л и п н і в к а — село Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл.). Т. Шевченко був у цьому селі підлітком, коли шукав учителя малювання.

15 В і л ь ш а н а — містечко Звенигородського повіту Київської губернії (тепер селище Городищанського р-ну Черкаської обл.). Шевченко жив там 1829 р., коли був козачком у Енгельгардта.

П'ЕСИ

НА ПЕРШІ ГУЛІ. Вперше надруковано окремим вид.: *Васильченко С.* На перші гулі. — К., 1911.

Водевіль відомий у двох редакціях (1911 і 1925 рр.).

Подається у другій редакції, за вид.: *Васильченко Степан.* Повна збірка творів. — Вид. 3-х., 1927. — Т. 3.

КУДИ ВІТЕР ВІЄ. Вперше п'еса надрукована окремим виданням 1919 р. у Кам'янці-Подільському.

З М І С Т

Шумило Наталя. Народний і національний . 5

О П О В І Д А Н Н Я

Роман . . .	. 18
Мужицька арихметика	. . . 25
На чужину	. 31
З дитячих вражінь	 37
√ На хуторі	 46
В темряві	 51
Обивательські жарти	. 56
√ Над Россю	. . . 61
√ Свекор	. . 68
Дома	. 72
Доц. (<i>Мініатюра</i>)	. 76
Відьма. (<i>З народних переказів</i>)	. 80
На світанні	. 90
Туге слово. (<i>Шарж</i>)	. 94
Інспектор	 98
√ На розкоші	. 104
√ Басурмен	. 108
Мужицький ангел	. 114
Московський гедзь. (<i>Шарж</i>)	. 117
Ось та Ась. (<i>Дума-казка</i>)	. 126
Чорні маки. (<i>З польової книжки</i>)	. 132
Петруня	. 141
Приблуда. (<i>Із життя дитячого будинку</i>)	. 159
Вітер	. 169
√ Чайка	. 174
В БУР'ЯНАХ. (<i>Повість</i>)	. 187
П'ЕСИ	
На перші гулі. (<i>Малюнок на одну дію</i>)	. 238
Куди вітер віє. (<i>Малюнок на одну дію</i>)	. 256
П р и м і т к и	. 282

Васильченко С. В.

В19 Мужицький ангел: Оповідання, повість, п'єси: Для серед. та ст. шк. віку / Упоряд., передм. та приміт. Н. М. Шумило; [Худож. Л. В. Ільчинська]. — К.: Веселка, 2000. — 287 с.: іл. — (Шк. б-ка).

ISBN 966-01-0000-0 (серія)

ISBN 966-01-0155-4

До книжки класика української літератури поряд з найвідомішими творами (оповіданнями, повістю «В бур'янах», одноактною «На перші гулі») увійшли заборонені в радянські часи сатиричні оповідання, казка «Ось та Ась», п'єса «Куди вітер віє».

ББК 84.4 УКР6

Літературно-художнє видання

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Серію засновано 1964 року

ВАСИЛЬЧЕНКО Степан Васильович

МУЖИЦЬКИЙ АНГЕЛ

Оповідання, повість, п'єси

Упорядкування,

передмова та примітки

ШУМИЛО Наталі Микитівни

Художник

Ільчинська Людмила Вікторівна

Зав. редакцією *О. С. Яремійчук*

Редактор *Т. Г. Качалова*

Художній редактор *А. О. Лівець*

Технічний редактор *Т. В. Березанська*

Коректори *Н. П. Романюк, М. З. Волович*

Підписано до друку з оригінал-макета 30.11.2000.

Формат 84×108^{1/2}. Папір офсетний. Гарнітура шкільна.

Друк високий. Умовн. друк. арк. 15,12.

Умовн. фарб.-відб. 15,33. Обл.-вид. арк. 13,86.

Тираж 10 000 пр. Зам. № 0—441.

Видавництво дитячої літератури «Веселка»,

04655, Мельникова, 63, МСП, Київ

Свідоцтво про державну реєстрацію № 02473079

від 7 червня 1995 року

АТ «Київська книжкова фабрика»

01054, Київ, вул. Воровського, 24.

*Шановні педагоги і батьки!
Любі діти!*

Видавництво «Веселка» в серії
«ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА» пропонує читачам
твори, що вивчаються за шкільною програмою
Міністерства освіти і науки України.
Радимо вам звернути увагу на нові видання
цієї серії:

Антонич Богдан-Ігор. **ВЕЛИКА ГАРМОНІЯ**
Поезії

Кобиланська Ольга. **ЛЮДИНА**
Повісті та оповідання

Котляревський Іван. **ЕНЕЇДА.**
НАТАЛКА ПОЛТАВКА

Симоненко Василь. **У ТВОЄМУ ІМЕНІ ЖИВУ**
Поезії, оповідання, щоденникові записи,
листи, біографічні матеріали

Стефаник Василь. **МОЄ СЛОВО**
Новели, оповідання, листи, автобіографічні та
критичні матеріали

УКРАЇНСЬКИЙ САТИРИКОН
Збірник сатиричних та гумористичних творів

Франко Іван. **ЗЕМЛЕ, МОЯ ВСЕПЛОДУЮЩАЯ**
МАТИ... Поезії, оповідання, казки

Наша адреса: 04655, Мельникова, 63, МСП, Київ
Тел.: (044) 213-92-65. Факс: (044) 213-33-59.

ISBN 966-01-0000-0(серія)

ISBN 966-01-0155-4